

ПРАЦІ

УКРАЇНСЬКОГО ВИСОКОГО ПЕДАГОГІЧНОГО
ІНСТИТУТУ ІМ. МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА
У ПРАЗІ

ДРАГОМАНІВСЬКИЙ ЗБІРНИК

Т. I.

ПІД ЗАГАЛЬНОЮ РЕДАКЦІЄЮ
др-а ВАСИЛЯ СІМОВИЧА

ПРАГА, 1930

ЗАХОДОМ ВИДАВНИЧОГО ТОВАРИСТВА „СІЯЧ“
ПРИ УКР. ВИСОК. ПЕД. ІНСТИТУТІ

ВІД РЕДАКЦІЇ.

Думка видавати окремими збірниками праці, статті та реферати, про діяльність Драгоманова, зародилася в Інституті зараз же, як-тільки наша висока школа розпочала свою діяльність. На зміст збірників мали складатися передусім ті доповіді, що їх виголошували рік-річно в нагоди річного інститутського свята в честь патрона школи — звичайно, перед різдвяними феріями, 18-20 грудня — професура та студентство Інституту. Доповіді ці, надруковані, мали бути чимось наче пам'ятковим актом... Хотілося, щоб ізгодом не загинуло те, над чим працювалося в Інституті, бажалося дати якийсь, хоч невеличкий вклад у досліджуваних над Драгомановим, розбираючи частинами його широку й різноманітну працю, про яку так багато говорять, а яка в нас так мало розроблена, на жаль, і... так мало відома. Але ж у Збірнику нашля місце й інші праці проф. персоналу та колишніх студентів, зі святами Драгоманівськими не зв'язані.

Широті інтересів Драгоманова повинна була відповідати бодай у мініатурі різноманітність праць збірників. Думаємо, що з цього боку цей збірник завданню своїому відповів, бо читач найде в ньому таки маленький образок такої багатобічності інтересів Драгоманова, як історія, історія літератури, філософія, педагогіка, музика, не кажучи вже про статті з біографічним забарвленням.

Статті до Збірника напливали поволі так, що зазначений у заголовку рік видання 1930. треба було пересунути на цілих два роки, й то на час, коли ґрунт для праці Інституту не дуже був сприятливий...

Причину заганяння виходу цього збірника треба шукати в тих специфічних тяжких умовах життя, що в них жила наша школа від останніх чотирьох років. Це ті "незалежні від Інституту" обставини, які приневодили його дати Громаді цей збірник не у друкованій одежі, а в літографованій

формі, враз із усіма тими недостатками й недо-
гледами, що їх із собою приносить літографія.
Взагалі щодо технічного боку ми просимо в шанов-
ного читача вибачення: нехай не гнівається, що
доведеться йому трохи напружити свій зір у пер-
ших працях /проф. Білецького/, й нехай не кидає
на вас каменем за химерні закони розділу слів,
що їх прикладено в першій частині праці. Ті "за-
кони" мали тільки за мету дати кращий вигляд по-
одиноким рядкам — не все ж на машинці дасться
добре викірати наперед — і далі — цілим сторінкам.

Технічним боком видання занялося тов. "Сіяч"
і тут велика подяка належить передусім п. п.
канд. пед. Миколі Калинцеві та дрові М. Шляхтичен-
кові, що вклали багато праці, щоб цей збірник із
технічного боку вийшов по змозі найкраще. Друк
тексту був у руках М. Калинця, нотки виготовлював
канд. пед. Ів. Копилів, літографічна праця йшла
в літографію п. Ярковського. Коректу перших арку-
шів проводив др. Б. Гомзин, решту редактор самий.

Прага, 1932.

З М І С Т.

- Від редакції.....I-II
1. Л. ВІЛЕЦЬКИЙ, проф., До початків славяно-
фільства М. Драгоманова /1859-1869/.....I-65
2. В. ГАРМАШІВ, др. проф., Недуга та смерть
М. Драгоманова.....67-77
3. Б. ГОМЗИН, др. асист., "Пісня киевського
слав'янина" М. Драгоманова та "Поклик до
братів славян" М. Старицького.....79-102
4. М. ДОЛЬНИЦЬКИЙ, др. доц., Проблема поділу
східної Європи в М. Драгоманова.....103-112
5. Д. ДОРОШЕНКО, проф., Драгоманів і укра-
їнська історіографія.....113-123
6. Н. НИЖАНКОВСЬКИЙ, др. доц., Та вірша М.
Драгоманова "Поклик до братів Славян"
"Гей, не дивуйтеся", на мішаний хор а
капелля.....125-134
7. РУСОВА, проф., Картина споминів про
М. Драгоманова.....135-143
8. В. СІМОВИЧ, др. проф., Правописні систе-
ми М. Драгоманова /латиниця, драгоманів-
ка/.....145-229
9. С. СІРОПОЛКО, проф., М. Пірогов та М. Дра-
гоманів.....231-241
10. Хв. СЛЮСАРЕНКО, доц., Студії М. Драгома-
нова з історії Риму.....243-257
11. Хв. СТЕШКО, доц., М. Драгоманів та Михай-
ло Веніков.....259-269

- *12. П. ФЕДЕНКО, доц., М. Драгоманів і П'єр
 Козеф Прудон.....271-292
- *13. Дм. ЧИЖЕВСЬКИЙ, проф., Драгоманів і ³
 Стронін.....298-298
14. М. ПЛЯХТИЧЕНКО, др., Михайло Драгоманів
 і Підкарпаття.....299-309
15. Хв. ЯКИМЕНКО, проф., "На проводи", міша-
 ний хор до слів Михайла Старицького...311-319

Праці, зазначені зіркою, були прочита-
 ні на Драгоманієвських святах Інституту.
 Про композиції й інші статті, як цього бу-
 ло треба, сказано на своєму місці у са-
 мому Збірнику.

Л е о н і д В і л њ ц ь к и й, проф.

ДО ПОЧАТКІВ СЛАВЯНОФІЛЬСТВА
М. ДРАГОМАНОВА
/1859-1869/.

Славянську проблему найновіше й найяскравіше Драгоманов висловив у своїй "Пісні киевського славянина"² або в "Поклику до братів Славян"², яку він написав у Гайдельбергу, 23. серпня 1871. р. й яка дійшла до нас у кількох варіантах й одній перерібці М.Старицького³ /Гетьманця/. На цьому місці я наводжу менше популярний варіант, за те повніший од варіанту з "Австро-руських споминів" на цілих дві строфи і з деякими відміннями у спільному тексті, які відбивають у собі старший текст "Пісні"².

У цій пісні М. Драгоманов на чільне місце ставить Україну. Україна є "середня сестра" між усіма Славянами; вона "не вчинила" "нікому неправди" й "між сестрами" бажав лише правди; до всіх Славян ставиться лише з любов'ю. З "Північною Руссю" /Великоросією/, на думку Драгоманова, Україна не зломить союзу, але хоче вона, щоб північний брат, який склав велику державу, "послужив на поміч слабішим братам у славянстві", а власне тим, щоб свою силу засновував лише на вільній освіті, на краввій і людській свободі, а не на зневазі душ єднаних із ним народів. Тоді з ним поруч підуть усі чужі й рідні народи й побачать у ньому брата. Коли Україна боролася з Поляками, то лише за своє, щоб Польща вважала українське право на українську землю й мову, бо лише тоді вона закладе міцні основи й для власної волі. "За чашу громадську стояла" Україна й разом із Чехами за часів Жижки. Браталась Україна і з Сербами, коли бились юнаки за віру й волю на Січі й на Чорногорі.

З тією-ж охотою, з якою боролась
За землю свою і за братську,

Ми раді устати й кості зложити
Щоб волю здобуть
в с е с л а в я н с ь к у !

І Драгоманов закликає всіх Славян на віки забути "нікчемніє свари" і стати вкупі, бо з заходу наступають грізні німецькі хмари, на захист "славянського рідного краю", закликає звернутися "в сімь рівноправну" і серед братньої згоди прогосити:

"Ми хочем для себе й цілого світу
Лиш волі, освіти і миру"!

Хто ж "волю чужу і землю чужу не вважає", той із славянських народів хай буде проклят!

І закінчує Драгоманов свою пісню таким побажанням:

О, матір Україна, о, чесний наш Київ!
Коли б довелось серед тебе
Ті речі почути і вольнее знамя
Славянське підняти до неба!

Таким чином, у с е с л а в я н с ь к а
ф е д е р а ц і я н а о с н о в а х : в і л ь -
н о ї о с в і т и , к р а в о ї й л ю д -
с ь к о ї с в о б о д и , н а ц і о н а л ь н о ї
р і в н о п р а в н о с т и й м и р у
— б у л а н а й г о л о в н і щ о ю і д е с ь ю
М. Д р а г о м а н о в а в ж е р. 1871.

Пересилаючи цю "пісню" 4 березня р. 1872 до Мелітона Бучинського, М. Драгоманов так схарактеризував свій твір: "Не знаю уже, чи буде до часу, — чи як ви приймете, — та збуду Вам мою віршу, котру йде у Гейдельберзі зложив більш як своє слово, ніж як віршу, бо я й сам знаю, що з мене ніякий дітла"... "Мою пісню посилав Вам на посужденіє: Признаєте годною, — п р и й -
м і т ь н а р о к о в и н и Ш (евчен) ка"⁶...

В "Австро-руських споминах" цей вірш М. Драгоманов називає "політичною піснею"⁷, де викидана вся суть його думок "про будущий конфлікт Тевтонії й Славії"⁸; "віршованою політичною статтею", "конспектом тих річей і тих ду-

мок, про котрі була в нас тоді розмова і перешкока між иншим із Галичанами", "документом свого часу".⁹

З цих означень самого автора ми бачимо, що наведений вірш є певна синтеза політично-національних ідей М. Драгоманова, в завершення тих думок і переконань, що формувалися в цілій його світогляд протягом певного періоду його життя і діяльності.

Якими шляхами й під впливом яких факторів формувалося це "сredo" Драгоманова.

II.

В тому самому листі до М. Бучинського, якого М. Драгоманов через різні наукові й родинні справи та перешкоди писав із великими перервами аж три рази: почав 31. січня 1872. р., продовжував 14. лютого й докінчував 4. березня — так 31. січня автор ось що пише своєму кореспондентові: "Я місяців зо два, чи не більш послав Вам предовгий лист, у котрому виложив деякі свої погляди "уніятські"¹⁰ / мене зове Житецький у н і — я т о м за мій чи модерантизм, чи як хочете звіть — я ж себе причисляю тільки до трьох категорій: р е а л і з м ; по методу, г у м а н і з м по ідеалам і ф е д е р а л і з м по політиці /, з поводу програму часопису, що мала виходити під редакцією п. Качали. Уперед знав я, що між моїм поглядом і Вашим може вийти різниця й думав прибавити слова, — що я говорю, тільки виходячи з теперішніх фактів, я не думаю ставити мого погляду в абсолют, і для того совітуючи в новому органі не чіпляти овсі Москви і квестії об "общерускости", думав, що тільки довою до кінця тезу самого п. Качали против великої політики і звою роботу на роботу з н и з у у г о р у / з народу до панів, з села до університету і т. д. / — а до чого прийде, чи до унізму, як думають покатковдені, чи до сепаратизму, чи до федералізму, — як вірую я, — там побачимо".¹¹

Отже, тут, крім свого політично-національного світогляду в політичній діяльності / "федералізм" /, М. Драгоманов висуває ще два принципи:

I/г у м а н і з м, як ідеал і 2/ р е а л і з м, як метода втілення ідеалу гуманності в життя, а в цих двох — ф е д е р а д і з м з кінечним вислідом у цілій культурній і соціологічно-політичній умові й концепції та літературно-науковій діяльності М. Драгоманова. Що це так, постарасмося показати на самих його творах.

Ідея гуманізму, як етична сила цілої істоти Драгоманова, розбуджується в його душі дуже рано й то в першій порі його життя як почуття гуманності. Причиною тому були та родинна атмосфера, в якій зростав і виховувався Драгоманов: "батько мій, згадує Драгоманов, тай дід по матері, були, як майже всі освітніші Росіяни початку ХІХ.в., скорше всього якоїнцями, держались якоїсь мішанини р е с п у б л і к а н с т в а з цезаризмом; до крєпаків були досить добрі, а мати мені розказувала в часи еманципації, що батько в'ї, померший ще коло 1850.р., завше б то казав, що раніше чи пізніше, а в о ж д к р е п а к а м м у с и т ь б у т и". . . . "Батько мій був в отвертій війні зо всім повітовим магнатством і урядом, писав на його "бумаги" всякому малому людству; козакам, міщанам, а то й кріпакам, що іноді всмілювались "доказувать свої права на вольность". Через це батько мій був дуже звисний між мужицтвом у повіті і багато шапок знімалось перед ним охоче, як ми ходили або їздили, при чому й батько мій сам знімав шапку на всякій мужицький поклін /другі пани того не робили, а іноді який з них, що сидів з нами в повозі, було й виговорює за те моему батькові, і мене навчав те-ж знімати шапку перед мужиками".

Почуття гуманності й демократизму далі розвивались підчас перебування Драгоманова в гімназії. "Я був у пятій класі", згадує він, "коли почалася агітація в справі визволення мужиків, що наповняла усю мою душу. Від тодіж я попав під вплив нового учителя історії, що давав мені читати Герцена і вкупі з тим наказував, що для того, щоби вкорінити в собі гуманні й ліберальні ідеї, треба багато вчитись і читати на чужих ко-

в а х історичні і політичні твори, бо, казав він, на російській мові уряд може, коли захоче, заборонити всю літературу".¹² Тим учителем, що особливо плекав у своїх учнях ці почуття і скермував їх на добру дорogu, був О.Ів.Стронін. Під його впливом у пансіоні при гімназії відоувалася "ціла революція": старші учні добровільно відмовились "від того, що в нас, пише Драгоманов, авалось "молодечество" — тоб-то бити маленьких, виступати проти пансіонських порядків і грубити надзирателям. Ми поклали нічого сего не робити, але за те вимагає справедливості й вічливості від начальства".¹⁴

Другий факт впливу Строніна на душу Драгоманова був такий: "По весні я", згадує Михайло Петрович, "зайшов опять до Строніна, щоб узяти якусь книжку, що була мені потрібна для якогось "сочиненія". Я застав його за обідом. — Посидьте, каже він, трохи, поки я скінчу обід, — а щоб не скучно було, то тим часом прочитайте ось що. — І кладе передо мною невеличку книжку, розкриту на листку, на якому написано по українськи "Панська воля". Я почав читати се маленьке оповідання Марка Вовчка. Коли я дочитав до кінця, як дитина вмерла через панщину, я не знав, що сталось зі мною. Підіймаю голову й бачу, що Стронін стоїть надо мною й дивиться на мене щільно, а чую, що в мене слези на очах і хочу те сховати.

— Не соромтесь, каже мені Стронін, — т а з о л о т і с л ь о з м — і поцілував мене в лоб.

З того часу я запалав до него вогнем дружби, і — тай він мені відповідав дружбою спершу учительською, а опісля приятельською до свого волоса й до смерті.

Почалось із того, що він мені дав оповідання М.Вовчка, а також "Грамматку" Кудіма й повів із собою на прохідку, розмовляючи про б у д у щ у в о л ю к р і п а к і в т а п р о н а р о д н ю о с в і т у. В таких прохідках ми проходили по кілька часу кожної неділі".¹⁵

У другому місці цей самий факт наводить Драгоманов на такі підсумки: "Варто б розказати, як мені дістались до рук "Оповідання" Марка Вовчка, та довго це буде. Скажу тільки, що перше оповіданнячко М. Вовчка /Панська воля/, котре "

прочитав у учителя історії С-на... зробило на мене велике вражіння, і мало для мене велику вагу, положивши початок моєї дружби з цим цінним для Полтавщини чоловіком, а також рішучий початок мого свідомого демократизму".

Але, крім цих яскравих поодиноких випадків впливу Строніна на душу юнака Драгоманова, той самий учитель свої ідеї систематично проводив у своєму курсі історії під час науки в гімназії. "У самого Строніна", пише Драгоманов, "увесь курс був, коли хочете, пропагандою, - ти чи й може бути інакше з гуманною наукою, починаючи від теології й кінчаючи історією? Усе діло тільки в тому, як ведеться та пропаганда. У Строніна вона не була ніколи голою, догматичною, ненауковою, непедагогічною. Курс IV і V-ої класи проходив у него з меншою тенденційністю, ніж навіть в офіційних учебниках, - що тоді в Росії були досить республіканські в грецькій і римській історії /слідом за класичними джерелами/ і антипапські в середній /слідом за Німцями-Гіобелінами й протестантами/. Тут Стронін, очевидно, мав ціль зацікавити хлопців картинами життя й драматизмом фактів. Ідеї проступали в него в курсі тільки в VI-VII класі, де викладалась історія нова, від реформації. Але і тут ідея одягнута була в факти. Талант Строніна показувався у тому, що він переносив учеників у саму суть життя й інтересів кожної епохи, - і при тому, звісно, будив емпатію до передового інтересу епохи, - так що ученики переживали боротьбу за волю індивідуальної совісті в періоді Реформації, за просвіту в XVIII.ст., за політичну волю, автономію нації і демократію з соціальною еправою з кінця XVIII.ст. В XVIII.ст., перед французькою революцією, Стронін викладав нам політичні теорії Вольтера, Монтескє і Руссо, а в XIX ст., перед 1848.р., соціальні - Оуена, С.Сімона, Фурре й инш. При цьому курс історії доводився до останнього року, так що ученик, скінчивши його, міг собі орієнтуватися у тому, що кругом нього робилось. Так ми,

мінчаючи курс по весні в 1859.р., просто перешли від лекцій до газет, в яких тоді розказувалась справа Італіянська, якої герої були нам знавні з клас"⁷

Так послідовно гуманне й демократичне почуття в молодого Драгоманова ще на гімназіальній лаві виростало у свідомий гуманізм як ідеал і демократизм як його конкретна форма.

Яке ж тоді в нього витворювалось відношення до національної проблеми загалом і української зокрема.

ІІІ.

Батьки М. Драгоманова були "українського роду", але їх "старосвітське українство було підкопане новішою російською або ліпше російсько-європейською культурою". Батько Драгоманова "хоч від України не відстав", але 24 роки жав у Петербурзі, де з різних закордонних мов перекладав на російську а то й писав по-російськи свої власні "спроби" і друкував їх у петербурзьких "альманахах" 20-30. років.⁸ Дядько М. Драгоманова, брат батька його, член таємного товариства "Соединенных Славян"⁹ написав навіть непоганим віршем поему з українського народнього життя.¹⁰ Вернувши на Україну р. 1838., батько почав збирати пісні народні, з котрих частину передав нашому землякові й почасти родичеві проф. Амвросію Метлінському, а більша частина розгубилась по знакомим". Ще з дитячих років пам'ятав М. Драгоманов українського поета Мих. Макаровського і хвалився, що бачив його у своїм домі.¹¹ "Пізніше сам батькомій", згадує він, "написав кілька байок українських, не дуже зрештов мудрих"¹²

Мати М. Драгоманова "була більш наївна Українка, її батько Цяцька був петербуський українець і звався "Цяцкин", хоч українства не дурався."¹³ "Словом", пише про це сам М. Драгоманов, "у нашій сім'ї не багато було старосвітського, традиційного українства, а українство жидо поряд з російщиною, досить свідомою, літературною, хоч через те, може, й не було в нас і того нагону проти українства, як проти мухицтва, який бувач в ганських /по малопанських часом ще більше, ніж по великопанських/ сім'ях на Україні. Українству у нас одво-

далась така частина, яку воно само могло займати по своїй культурній силі. А так як та сила була лабіще од російської, то й українство у нас було підрядним".

В такому ж дусі виховувався М. Драгоманов і в полтавській гімназії (рр. 1863-1859). "Наука була російська, переклади європейських писателів, — до котрих я ще в домі став ласий, — були російські. Тільки при тому в нас не гнали української мови, до котрої обертались часом і учителі, звісно, більш, коли треба було пустити юмор, а "Наташка Полтавка" була в Полтаві немов офіційна п'єса, котру щороку грали "любители" з губернського *beau monde* на добродійні ціні, котрим зазвичай адмініструвала губернаторша; грали єї також иноді й самі гімназисти на своїх сценках". "Наташка" була перша театральна п'єса, котру я побачив. Прельстився я нею неказанно, переписав і вивчив на-пам'ять і в перші ж вакації на Різдво всю єї проказав і проспівав на всі голоси /з відомости родини/ перед домовими дівчатами /звісно крепачками/, котрі плакали в три річки, коли я виводив перед ними: "Видно шляхи полтавські" і т. д. Потім я привіз переписане "Сватання на Гончарівці" і т. и. і часом читав перед дворовими, а то й панами, як було зберуться в гості. Далі попадались мені й вірші Шевченка, котрого навіть "Кавказ" і "Сон" частенько попадались в записних книжках гімназистів, тільки підписані шифрованим іменем. Треба сказати, що українські поезії кістились в таких ккккках з російськими і не наводили ні на які виключно націоналістичні думки. Варто б розказати, як мені дістались до рук "Оповідання Марка Вовчка", і далі Драгоманов описує, як він уперше прочитав оповідання М. Вовчка "Данська воля", що ми вже наводили раніше у II розділі. "Тільки впасть так", каже М. Драгоманов далі, "твори М. Вовчка вражали мене своєю загальнолюдською, соціальною ідеєю, ніякого націоналізму в мені не обудили, а лягли в мою мозкову порядатку" "ліберальні кккк" російськими віршами, сурмаками зтворів Герце-

на, котрі до нас доходили,
та з романом Бічер-Стоу *Uncle Tom's*, котрий я прочитав незабаром у російському перекладі.²⁶

Коли М. Драгоманов пробував "підростком" писати вірші, то писав "по-російському і по-українському". Коли ж перекладав *De arte poetica* Горація на українську мову, то переклад давався дуже тяжко, "тоді як переложи далеко краще *Beatus ille qui procul negultis* на російське".²⁷

"Розкажу я це все"... пише М. Драгоманов, "не для того тільки, щоб показати ту основу, на якій вросло моє українство індивідуально, а і для того, щоби подати зразок типічного виховання полтавського молодика в ті часи, коли не було ще в тих сторонах спеціальної національної тенденції, ні московської, ні української".²⁸ Ця тенденцію вибирати лише загально-людські й соціальні ідеї і в українській літературі підтримував навіть учитель Драгоманова - Стронін. Не зважаючи на те, що він перший давав своїм ученикам читати українські твори, такі, як: Марко Вовчок і Куліш, то і в цій національній літературі він цинив те, "що було в ній явно поступове, користуючись ним біля поступового ж у російській літературі й західно-європейських, не заціпаючи передовчасно національних справ і чекарчи, поки українська національність сама заімпонує світові силую свого поступу".²⁹

Поруч із такими загально-людськими гуманістично-демократичними інтересами, які спливали навколо знака Драгоманова й культивувалися в його душі, розвивалися й доходили до його свідомості й ідеї часто українські: "Іде дитиною прочитай історію Малої Росії Бантша-Каменського", згадує пізніше Драгоманов; з рідкі роки познайомився з творами Котляревського,³⁰ Марка Вовчка,³¹ Шевченка,³² Куліша,³³ Шевченка твори знав напам'ять; захоплювався творами М. Костомарова.³⁴ Сам пробував українською мовою писати й перекладати. Ще на гімназійній лаві був знайомий із українофілом Д. Пильчюковим, колишнім членом Кирило-Методієвського братства, але в ті часи, приблизно рр. 1857-58, Д. Пильчиків, на думку М. Драгоманова, проповідував ідеї більш у загально-російській мірі /ане-

сення панщини, критика соціальної урядової політики й загально-демократичні питання/, аніж у спеціально українській. М. Драгоманов пояснював це полохливістю Пильчикова. Коли ж трохи пізніше цей останній і інші українофіли почали виявляти свій націоналізм, то, як зазначає Драгоманов, "у такій формі, що я майже зовсім став холодний до Пильчикова"³⁷/він виступав проти Європи, проти лібералізму, підносив якийсь клерикальний соціалізм/. Така позиція Пильчикова й інших нагадувала Драгоманову "зовсім московське славянофільство і навіть ще старе, миколаївських часів, бо в ті часи /1858-1860/ навіть московські славянофіли, по крайній мірі ліпші з них, не стільки кричали, що "Западъ гнієтъ, а Россія цвітетъ", скільки займались практичними справами, як воля крепаків, община і т. д., та мало різнились від прогресивних "западників", до котрих лежала моя молодеча душа. "Так я", закінчує Драгоманов, "навіть спіткавшись з апостолами спеціально націоналістичних думок по інших сторонах, не змінив характеру свого первісного українства і скорше навіть укорінився у своєму зачатковому космополітизмі".³⁸

Як бачимо, в душі М. Драгоманова з дитячих до кінця юнацьких років змагалось дві стихії: космополітична з нахилом до загальногуманітарних; соціальних та демократичних ідеалів, що впливала від того фактичного осередку, в якому Драгоманов обертався: "Я дуже обов'язаний моему батькові, писав він, котрий розвив у мені інтелектуальні інтереси і з котрим у мене не було морального розладу і боротьби... Дуже я вдячний і гімназії, в котрій мені пощастило поспілкуватись з гарного латиніста,³⁹ що надавав більше значіння літературі, ніж дрібницям граматики, 2/нещодоного натураліста,⁴⁰ дякуючи котрому я не найшов новизни в тому реалізмі, про котрий кохав у Росії незабаром говорила як про щось виключне і супротивне гуманізму, 3/прекрасного учителя історії, що преподавав нам курс нової історії до самого 1859.р. /до італійської війни/, вклавши нам фактично зміст реформації, англійської й голандської революції, філософію XVIII. в., принцип лібералізму і національнос-

тів, нарешті соціалізму /по поводу 1848.р./⁴¹. Ця космополітична стихія була глибоко закладена в натурі Драгоманова і йшла в парі навіть із його світоглядом, коли можна було про цей останній говорити у 17-18-літнього юнака. Друга стихія була — національно-українська, яка скорше була злочотку явищем підсвідомим, а пізніше впливала з ліберальної науки Строніна, який учив, що дійсна демократія неминуче приходила до широкої політичної волі й автономії націй.

"З таким культурним, гуманітарним", писав пізніше Драгоманов, "а зовсім не націоналістичним українством скінчив я гімназію і прийшов до університету /в Києві/⁴², "з дуже радикальними тенденціями, але з досить високою культурою і з певною владержкою, — на спосіб англійський"⁴³ "навіть не думаючи, щоб кіг бути принциповий конфлікт між тим українством і культурним же російством, або ліпше російським європейством"⁴⁴.

Так закінчився перший етап формування і зросту громадянської ідеології М. Драгоманова.

IV.

До київського університету М. Драгоманов увійшов космополітом. І того самого 1859. р. попав він у коло студентів, які почали засновувати так зв. недільні школи: кружок, у якому був і Драгоманов, заснував таку школу на Подолі,⁴⁵ "Ця Подоляне", писав Драгоманов, "усі були українці з роду, і коли не цурались російщини та коли стояли за неї, то зовсім не за московський національний її елемент, а за гуманітарний, європейський"⁴⁶.

Друга школа така новітня строніні була заснована українофілами.⁴⁷ Українофілами, як пригадує Драгоманов, "у всему культурному житті на перший план виставлена була національність, яка до того була протиставлена людству /або Європі — славянофілів, — європеїзованої Росії в українофілії/. Слово "космополіт" обернено з лайку. Всяка культура ненаціональна обьявлена була лише деморалізацією. До того ставхлася національність не лише у формі культури, але і в ідеях, як і в московських славянофіліях, які св ідеї,

— се було або неясно, або просто зводилось на "народну традицію", тобто, на реакцію. Українофіли признавали бідність української літератури, недостачу української школи, — і говорили одне до одного, що поки не виробиться українська література, то краще буде, коли Українці нічого не будуть читати, — що коли не можна заложити українських шкіл, то краще нехай не буде на Україні ніяких, або прибарляди інші, — церковнославянські, бо українофіли, як і московські славянофіли, були по більшій частці клерикали, і щирі й ради народовства". "Космополіти, не відкидаючи ваги національної форми цивілізації, все таки в принципі цивілізацію ставлять вище національності і вважають утилітарно-кормитином для народу, ніж народні традиції, між якими єсть багато архаїчного і просто ретроградного".

Отже суперечки між "космополітами" й "українцями", як вони самі себе називали, виходили більше теоретичного характеру, про що говорить і сам Драгоманов, бо "космополіти" українства не цурались, а навпаки: "перші українські таблиці для учнів складені двома нашими, подольцями". Так само й у Полтаві не українофіли, а космополіт Стронін перекладав на українське фонетичний буквар Зотова. І "цей перший український буквар, зроблений по раціональній методі, послужив незабаром як *corpus delicti* для того, щоб обвинуватити Строніна "въ наміреніяхъ отдѣлитъ Малороссію отъ Росіи". Випливали суперечки Українців із Драгомановим та ще з деяким із "космополітів" /Судовщиків/ з-за Шевченка. Ці космополіти не визнавали Шевченка за готового й великого поета, "бо йому бракувало освіти і праці над своїми творами". І коли останки Шевченка р. 1861. перевозили на вічний одпочинок до Канева, то дехто з українців, побачивши Драгоманова на похоронах, обурювався, вважаючи, що йому тут не місце; не вважаючи на це, Драгоманов пішов за труном і виголосив одну з кращих промов, скориставшись тією нагодою, що одна пані подожка на труну Шевченка терновий вінок. "Говорить а", згадує Драгоманов, "не-російському на ту тему, що в нас кождий, хто йде служити народові, тим самим надіє на себе терновий вінець, і під кінець бажав, щоб намі громадяне наперед дійсно дивували своїх великих людей та не давали їх на му-

ки, поки вони живі" ⁵⁵

Але різні події в житті й діяльності М. Драгоманова втоварижи його на виключно українську роботу. Ця робота почалась уже в недільних школах ⁵⁶. Приступаючи до цього діла з метою політичної пропаганди, Драгоманов побачив, що серед дітей "із різних варстатів і праслуг" так вести працю неможливо, а серед неграмотних навіть і непрактично, тоді завзявся стисло "педагогічною стороною" ⁵⁶справ, користуючись у викладах й українською мовою. Коли ж р. 1862. недільні школи уряд закрив, ⁵⁷М. Драгоманов перейшов до тієї самої педагогічної діяльності у друге місце, до "Временной Педагогической Школи", що мала за своє завдання підготовлювати учителів для народніх шкіл, що на правобережній частині України мали діяти проти польської пропаганди. В цій школі Михайло Петрович працював цілком безплатно. Педагогічна Рада цієї школи фактично орудувала справою заснування цих перших народніх шкіл. З метою влекти науку по цих школах, київська шкільна адміністрація допустила при початках науки народню мову і для цієї мети вирішено скласти "читанку" так, щоб вона представляла поступовий перехід від народньої української мови до /великої/ руської і за тим до церковно-славянської; такий принцип панував тоді в більшій частині педагогічних рад гімназій на Україні й його прийнято в Міністерстві Освіти за часів міністра Іоловіна. Але в наслідок боротьби в вищих бюрократичних сферах та прайвій пресі, рішенням була зачинена й педагогічна школа, де ніби то викладали науку "нігілісти" та "українські сепаратисти", — ця добра справа скінчилась тим, що міністерство, "щоб не зробити уступку общественному мнѣнію" всіх учителів студентів, між якими був і М. Драгоманов, хоч вони тоді якраз скінчили університет, звільнило. Цим фактом М. Драгоманова вдруге одірвано від улюбленого педагогічного діла для широких верств народу. ⁵⁸

Поруч із цією практичною педагогічною діяльністю Михайлові Петровичеві приходилось боронити й принципіальні позиції педагогічної справи. Ці виступи М. Драгоманова були звязані з діяльністю ліберального куратора київської округи відомого педагога Пірогова. "Деспотичний уряд Росії не міг терпіти чисто конституційного ла-

ду, устроеного Піроговим у київським учеснім окрузі та університеті⁶⁹, і звільнив його весною р. 1861. Драгоманов особливо підносиє діяльність Пірогова як педагога й куратора. Ще р. 1859, він дуже високо цинив цього культурного діяча, підкреслюючи його чесність, послідовність і мужність у тому, що він проводив та відстоював свої педагогічні ідеали. І коли р. 1860, за унормування Піроговим свавільного застосовування в школі різок відомий російський публіцист Добролюбов⁶⁰ різко осудив правила куратора і вказав непослідовність цього акту з тм, що Пірогов писав про тілесну кару — проти статті Добролюбова й на захист Пірогова, виступив М. Драгоманов⁶⁷, зазначаючи, що ті, що дуже захищають гуманність, поспішають негуманно поводитись із заслуженими особами. На похмічний випад Михайла Петровича Добролюбов відповів⁶². Але тоді ж настигло усунення Пірогова і смерть Добролюбова. І Драгоманов далі вів свій захист Пірогова: під-час обіду на честь цього останнього в Києві, він од студентства заявив, "що реформа Пірогова, заміни дисципліни салдатської — моральною й ограничення самовілля начальників... законністю, — все це внесло більше ладу до школи, ніж було перше"⁶³. Цей перший виступ М. Драгоманова в друку наочно показав всі ті прикмети характеру Михайла Петровича, які не покидали його до кінця його життя: уміння правдиво й безсторонно спостерігати й оцінювати явща та факти, мужність виступу на захист правди і справедливості навіть проти авторитетів, таких, як свого часу Добролюбов; нарешті — одвертість і прямотинійність.

Заглиблення в шкільну справу та боротьба за її ідеали, а також конкретна праця в недільних школах та в педагогічній "все більше затягала мене", згадує Драгоманов, "в одну з практично-культурних справ, з котрих складається реальний бік українства, — в справу народньої освіти, і я почав, як міг, пильно студіювати теорію народнього елементу в педагогіці, народню хову, словесність, історію". В цім багато допоміг Драгоманову його приятель Судовицький⁶⁴. І хоч Михайло Петрович здавна тримався від українофільських студентських гу-

рткив, які р.1862, злились уже в велику громаду до 300 людей, та проте р.1863, він таки зближається з "українофілами" на практичній роботі над видаванням українською мовою популярно-наукових книжок.⁶⁵ Але ця видавнича праця тяглася недовго, бо сам Драгоманов у ній розчарувався, далі — цензурні умови й, нарешті, сама громада українців так сильно зменшилась через літні ваканції, що й зовсім перестала функціонувати, а українофільський рух зовсім пригас.⁶⁶ І Драгоманов тоді занявся виключно науковими справами.

Року 1863, він кінчає університет; але ще р.1862, проф. В.Я.Шульгин, виходячи на пенсію, рекомендував М.Драгоманова університетові як майбутнього кандидата на професора зі всесвітньої історії; виступ на бенкеті в честь Пірогова "підготовив у мене", згадує Михайло Петрович, "інстинкти політичні і вкупі з тим познакомив мене з кружком ліберальних професорів і дав мені розширити свої наукові заняття, переважно по всеобщій історії, в котрій я, за аїма рчхся зраау головно Рихом, за інтересувавася соціальною боротьбою останніх часів республїки і появою христїанства, а з аїкм і релїгіозною історією старинного світа з агадох".⁶⁷

Отже і в цей період, з одного боку, виступав в Драгоманова інтерес до соціальної боротьби у старовинному світі, а з другого, його затягає важливий бік українства, український національний елемент у педагогіці, як: українська народня мова, поезія та історія, себто, елемент соціальний, загально-людський і елемент національний країни, де він жив і працював і де готувався до чинної праці в майбутньому.

Перший крок його наукової діяльності виявився в дисертації *pro vetia legendi*, з римської історії, — про імператора Тиберія.⁶⁸ Уже в цій останній праці визначаються типові риси індивідуально-самостійного застосовування до певних наукових питань усупереч навіть науковій традиції,

яка тоді панувала. "Питання про імператора Тиберія", — писав свого часу проф. Вільбасов, противник Драгоманова, — "підняв у нашій історичній літературі д. Драгоманов: він був перший і до теперішнього часу залишається єдиним виразником того погляду на Тиберія, одним із представників якого в Німеччині був р. 1863. відомий публіцист А. Штар⁶⁹, який намагався довести, що Тиберій був *im tiefsten Innern eine edle Natur*"⁷⁰.

"Дисертацію свою я оборонив", згадує Драгоманов, "у початку 1864. р. Вона зробила на публіку й на професорів доволі чудне враження. В ній я, зовсім не знаючи новішої заграничної літератури по справі, на основі одних класиків /себто, римських письменників — Л. Б./, набрів на думку, що імперія римська не була зовсім упадком римського світа після республіки, а була свого роду прогресом, коли не політично, то соціально й культурно. Ту саму думку я розвив і в пробній лекції — про стан жінки в першій вік римської імперії"⁷¹, а котреж я виступив проти авторитету Ювенала, як у книзі про Тиберія виступив проти авторитету Тацита⁶⁸.

Але поруч із науковою працею М. Драгоманов уділяв багато й пильної уваги й українській проблемі в її теоретичній освітленні. Тоді в Києві зібралось кілька земляків Михайла Петровича з Поднавчини, а один із них, пізніше відомий етнограф /мабуть, Ів. Рудченко/, жив із М. Драгомановим навіть у одному домі. Між ними вивязувались розмови про українську літературу. Починались вони "з похеміки з московськими славянофілами за питання: чи може українська література зовсім ізрівнятися з російською, чи мусять залишитись тільки літературою "для домашнього обихода", як казав Аксаковський "день", "Мої земляки вірували", писав Драгоманов, "що українська література може в усьому рівнятися із російською і для того ставила першим обов'язком "розвивати мову"⁷², почавши з перекладів і з російсько-українського словника". До цього гуртка пристав Драгоманов зі своїм приятелем Судовщикою. Цей останній одразу виступив проти напряму кружка, а надто проти словника російсько-українського, замість якого він радив перш за все зробити ук-

раїнський зробіть, каже він, перш усього ін-
 вентар цієї мови, яка єсть у народа, та по ба-
 торах, близьким до народа /якими були старші у
 раїнські писателі, безтенденційні, до-українсф-
 льської доби/“⁷³ Той самий Судовикий гадів змі-
 сць того, щоб розмовляти на-гого бра сакостія
 ність української мови і національності. Треба
 було зробити граматику українську /порівнюючи з
 великоруською, польською і церковнослов'янською/
 та опрацювати тим же порівнянчим способом етно-
 графію українську“⁷⁴ Після довгих суперечок спра-
 вді гурток узаяся за граматику, і ці “граматика-
 льні збори”, як висловлюється Драгоманов, “ств-
 ля осередком нового українського руху в Києві і
 навколо, звідки вноді наїждили старі товариші і
 знайомі”⁷⁵ До цього “кружка” належали, як можна
 здогадуватися зі споминів Драгоманова — Михайло
 Старицький і Волод. Антонович. Після офіційної
 праці гуртка велись і теоретичні розмови “про
 всякі живі питання українські, найсімь літери-
 турні. Потроху виявилось між нами два напрямки:
 один, котрий я звав у к р а ї н о ф і л ь с ь к и м,
 і який, а другий — х л о п о м а н с ь к и м. Пер-
 ший виходив з пункту національної суробности ук-
 раїнців і ставив у першу голову — різнатися із
 другими сакостоячими народами присяга, перекли-
 дати високе писемство, повертати до-українст-
 ва панство, допівство і всякі високі верстви.
 Д р у г и й с т а в і л ь н а п е р ш і м п л а-
 н і у к р а ї н с ь к о м у х л о п ц т в о, г о-
 т о в и т и і б е з с п о р и в и й н а ц і о н а-
 л ь н и й е л е м е н т і в т о ї ж о ч і с-
 н а й о і х ь ш п о т р і б у ю ч и й д л я
 с о б о о о с л у г и, і в и в о д и в п о т-
 р е о у п і з н а т и ц е й е л e м e n t, ц и-
 с а т и п е р е в а ж н о п р о н ь о г о й
 п о с т у п а т и в л і т е р а т у р і в г о-
 р у в г р у п і з н и м, /р о с з в і д а т и л і т е р а т у-
 р у з н и з у в г о р у/ В такіх поступуван-
 нях ми бачили єдину гарантію й того, що ми зроби-
 мо не тільки сакостоячу, але й живу українську ку-
 льтурну мову”⁷⁷ “Въ это время”, писав М. Драгоманов
 на другім місці, “и образовалось у поляковъ кра-
 хеніе “хлопоманія для характеристики того движе-
 нія, к о т о р о е с т р е м и л о с ь к ь в о-
 с о б у ж д е н і ю н а р о д н о г о с а м о с о-
 з н а н і я в ь н а с е л е н і и Ю г о - З а -

па днаго края, которое дока-
зывает, что характеръ края
опредѣляется не националь-
ностью пановъ и землевладѣ-
льцев, а крестьянъ, хлопцовъ.

"Це оуді", пригадував Михайло Петрович да-
ді, — "головніді одніи думок у нашому кружку. Ты
оуді й днші, зрештою, досить природно звязані з
попередніи. Националісти звертали всю причину
лихого стану українства на "ворожих сусідів", ра-
ді були задирати їх /звісно, оільш проміж себе,
або в анонімних дописах у Галичину/, хоч на ді-
лі корились перед властями предержавними і вда-
вали з себе релігійно-політичних консерваторів.
Устаняе було тим легше, що де-хто з націоналіс-
тів уважав для себе навіть обовязком звісний ко
нсерватизм думок, через те, що й народ держить-
ся звісних, традиційних думок. Напроти, ми /чи-
тач, певно, вже догадавсь, що другого напрямку
державляся попередні космополіти/ думали, що "су-
сідів", — на народу й громади — чіпати нічого, а
з демократично-прогресивни
ми елементами в них навіть
требовати дружити; що ж до культурних і
громадських думок, то при всім нашім демократи-
змі, казав ми, треба держатись принципів не
традиційних, а наукових, по етупо-
вих, і ці принципи нести і в
народ, а не понижати або зтемняти своі дум-
ки для застарілих а то й противурічивих думок
так назив. народу".⁷⁹

Хоч суперечки між цими двома напрямками ук-
раїнської національної роботи продовжувались, на
ділі держави була на боці космополітів: росій-
сько-український словник змінився українським;
переклад Елірона в роботі М. Старидького зміни-
вся перекладом "Сероських дум". Але найчинніша
була праця коло української народньої поезії: то-
ді видано дві книжки казок /Ів. Рудченка/, ви-
пуск пісень на музику /М. Лисенка/, збірку чума-
цьких пісень із науковою передмовою /Ів. Рудчен-
ка/, нарешті, впорядковано цілу систему видаван-
ня пісень політичних або історичних, а коло них
працю над українським словником.⁸⁰

Поруч цієї праці, М. Драгоманов занявся с
журнальною діяльністю, голсно, в "С.-Петербур. Вѣ-
домостях" Найчастіше поміщував там кореспонден

ції, літературно-критичні й писав туди передові статті; особливу увагу уділяв він Україні, стараючись розігнати туман, що напустили про неї на публіку тенденції аристократично-польські і бюрократично-московські. Її в цій літературно-публіцистичній роботі Михайло Петрович підійшов до української педагогічної справи. Річ у тому, що московські реакційні органи як Московскія Відомості Каткова, Голосъ і инш., кожний крок української культурної праці оцінювали як сепаратистичний вияв, скерований проти цілості Росії. Російський уряд, що перешкодити діяльності українців, зверненої на піднесення народньої культури, кожні такі виступи й домагання реакційної преси старався задовольнити. А міністер внутрішніх справ Валуєв р. 1863 видав навіть розпорядок про заборону друкувати українською мовою популярно-наукові й педагогічні книжки, бо, мовляв, "никакого особеннаго малороссійскаго язика не было, вѣтъибыть не можетъ, а поруч із цим розпорядком того самого року Синод заборонив друкувати українською мовою євангеліє

Р. 1864. місце видатного педагога Пірогова після Вітте виступав куратором шкільної округи в київі "клерикал і обруситель" ки Шкряпський-Шахматов, який цілком зламав педагогічну систему Пірогова. Та поруч цього куратора, в київі був новий "розумніщий" генерал-губернатор Безак, а р. 1865. на лівобережній Україні заведено земство а з ним впринудило питання й про народні школи. Ось тоді проф. В. Шульгин і чернігівські земці запропонували М. Драгоманову написати огляд шкільництва в юго-западном краѣ, що звернути увагу нового генерал-губернатора на те зло, яке сіяв новий куратор. Михайло Петрович складає тоді такі статті на запрошення проф. Шульгина - "Народня школа в Югозападном краѣ" 22, Земців - I / "Земство и мѣстный элементъ въ обученіи" 2, "О педагогическом значеніи малорусскаго язика". Справу шкільну, пригадує автор, "у тих статтях я ставив не на національний, а на педагогічний ґрунт, на котрому її обговорювали російські педагоги в 1863-63 р. /між ними й Москалі: К. ушинский і Водозов/, досить прихильно для українства. Я не намагавсь виключного вживання української мови в наших школах, а виходив з педагогічного праву

дає починати од звісного, щоб іти до незвісного і домагавсь початку науки на народній мові, а далі вже на державній. І сам я й досі думаю", каже далі М. Драгоманов, "що українська мова може ввійти в школи в Росії тільки тоді, коли агітація за нею буде виходити з такого педагогічного, а зовсім не націоналістичного принципу".⁸⁵

Гострий виступ Михайла Петровича проти обрусительних педагогічних стремлень київського куратора кн. Ширинського-Шахматова викликав на себе гнів цього останнього і в помсту він доніс міністрові освіти гр. д. Толстому, що "прив.-доц. Драгоманов належить до партії українофілів".⁸⁶ Тепер я мушу сказати, зазначає М. Драгоманов, "що донес. кн. Ш.-Шахматова рішучо прикував мене до українського напрямку, бо я, по натуральній реакції, занявся пильніше дослідом українських справ, спочатку педагогічної, потім і національної взагалі".⁸⁷

І, студуючи цю проблему, передусім у тій полеміці про школи на Україні, про права української літератури взагалі і зокрема мови, як її ставили в "Основі", як її ставили українофіли з одного боку, славянофіли з другого — й російські великодержавники, приглядаючись до думок Ламанського й Ів. Аксакова та Костомарова й Куліша, перечитавши ці спори, а також зівши суму того про що дійсно писали по-українському самі українофіли /сам Шевченко писав навіть свій дневник по-російському/, а вивів", писав Драгоманов, "що даремно було споритись про права української літератури при тій малій силі, яку вона показала, та що на той час рамки "домашнього обихода" /гасло — українська мова й література лише для домашнього обихода", викинув уперше р. 1862 "день" — орган славянофілів, підтримали Куліш у епілозі до російського видання "Чорної Радки і Костомарів — А. С." були для неї скорше за вироки. Ніж за вузля".⁸⁸ Такі сумні висновки підсвідомо Драгоманову та дійсність, в яку він загортався але ставши в боротьбі, з одного боку з українофілами-націоналістами, а з другого — з російськими обрусителями, як напр., Ширинський-Шахматов. М. Драгоманов виступив із пропагандою українського руху в історично-публіцистичних статтях, С. Петеро з'їдох й инш. ще з р. 1865, серед

яких конкретно можна вказати на такі, як: 1/ "Положеніє женщины въ украинской народной семьѣ", р. 1866; 2/ "Русскіи театръ въ Галиціи", 3/ "Письма съ Галицкой границы", р. 1867; 4/ "Славянское литературное обозрѣніе": Галичане, р. 1868 й инш. В цих працях Михайло Петрович старався зазначити народньо-культурну вагу українського руху для всієї Росії й Славянщини" і розсилав ті інсинуації, які кидав на український рух Катков і компанія, що ніби-то цей рух є лише ділом польської інтриги. Викривав також Драгоманов і наклепи галицьких москвофілів, що мов-би то галицькі українофіли, чи народовці — запроданці Поляків, коли писав про театр у Галичині, то лише з тією метою, щоб показати російським політикам, що він зосім не є "росський", як про це писали Росіяни, а — український. У своїх "Письмах" М. Драгоманов уже намітив те, що пізніше докладно писав на сторінках "Вѣстника Европы" р. 1873., а власне — що й московська й українська партії в Галичині стоять за народню мову; але як москвофільська партія своєю літературною школою належать ще зперед карамзинської доби, то народовці вже і в російській літературі знаходять і прищеплюються лише до тих ідей, які мають загально-європейський характер і переходять на ґрунт реально-культурний, де ширі прихильники народу й освіти набіраються демократично-прогресивного напрямку.⁹⁰

Нарешті, Драгоманов під час студій Галичини "одкрив там один елемент: вузькодумний, реакційний і лакейсько-карієристичний, — що більше відповіда національній формулі р у т е н с ь к и й, — котрий примазується то до "росської" партії, то до "української", або до обох укупі і котрий мусів би бути вилінований, як правдиві пута на ногах Галичан. Окрім того, вказував я на кружковий фанатизм, та нечесність полеміки, на безморальну легкість пересkokів людей од партії до партії /Головацький, Млишкович і др./, як на правдиві язви галицько-руської громади".^{90a}

Так у конкретній роботі М. Драгоманов із російського інтелігента — космополіта стає правдивим працем і духом у к р а ї н ц е х.

В тих самих шіздцятих рсках М. Драгоманов виступав й на ширше поле своєї діяльності, і, власне, на поле славянське. До славянської про- блеми це в студенські часи привело його в Киї- ві безпосередні сутики з Полаками-студентами, а потім із польським питанням на українських зем- лях узагалі: "Польський рух", писав він, "мав ве- ликий вплив на моє політичне виховання. Родивши на лівому березі Дніпра, я не мав наглядного по- няття про Поляків, - і співчував їм, як жертвам російського деспотизму, хоч усе-таки, як Украї- нець, не зовсім забув про те, як і Польща приті- сняла Україну /іще дитиною я прочитав "Історію Малої Росії" Баньча-Каменського /. Приїхавши на правий беріг Дніпра, у Київ, я побачив, що Пола- ки тут - аристократія, а не народ, і був потря- сений тим, що навіть студенти-Поляки бють своїх слуг і т. д. "В купі з тим мені кидалася в очі нетерпимість Поляків до Росіян і особливо до Ма- дороссів, або Українців". З другого боку "поль- ські претензії на володіння правобережною украї- ною страшенно обурювали Українців, котрі, після реакції, готові були, подібно галицьким Русинам у 1848.р., зійтися з царським урядом для бороть- би з Поляками".⁹¹

Щоб вірно зрозуміти польську проблему на Україні, М. Драгоманов береться до вистудіювання її цілого розвитку від її зародження. І в цім, щоб як-слід зрозуміти польсько-українські взає- мни в історичній давнині, він пильно студіює історичні твори Костомарова й переймається його поглядом на козацько-польську боротьбу за часів Хмельницького. З одного боку, за Костомаровим Ми- хайло Петрович був ворогом шляхетських насильств над людиною й народністю, в козацтві бачив стре- мління до рівноправності та свободи; з другого ж боку, в українській історії, за Костомаровим, ба- чив безпереривність історичних і політичних тра- дицій між Україною козацькою й Руссю Володимиром Мономахом. Польська теорія вважала Україну XVI- XVII.ст. за щось окреме, за щось, що витворилось під польським впливом, на козаків польська пат- ріотична опінія дивилася, з одного боку, як на польські витвори військової сторожі для охорони кордонів Польщі, а з другого боку, як на "лайда

ків", бунтовщиків проти законної польської влади, а не бачила того, що ці "бунтівники" виявляли національну політику наверх цілком відмінну від польської, а власне, перемогали Турків, чого польська політика не розуміла; з національного ж боку "бунтівник" Богдан Хмельницький проголосив програму, яка не виконана й до цього часу, а власне "вийти з неволі й об'єднати весь руський народ аж до Львова".⁹³

В боротьбі з польською аристократією, думає Драгоманов, козацтво зживається з духовенством, що виступило проти унії з народними масами, які виступили проти своєрідної польсько-хидівської панщини. Ця релігійно-соціальна боротьба, що з особливою силою виявилась у XVIII ст. в Галичині й на Україні в українських народних рухах проти пансько-хидівської коаліції, підносить свідомість боротьби з а в і р у й в о ж ю.⁹⁴ Коли Польща впала й Україну приєднано до Москви, польсько-українські взаємини виявились у покріпачченні польськими панами українського селянства, що його регламентовано Грамотою про дворянство російської влади та австрійським регламентом про панщину. Не зважаючи на ці всі тяжкі історичні умови, навіть наперекір їм, український народ "заховав мову, звичаї, стремління від Конохаха до Хмельницького, від Хмельницького до Гонти, від Гонти до сучасної доби".⁹⁵ Ще більше: на думку Драгоманова, серед польської аристократії на Україні виділилася група письменників, таких як Мельчевський, Б. Залеский, Гошинський, Словацкий, Міхал Чаїковський, Падура, Ірабовський і інші, яка тим, що звернулася до українського "хлопа" й його пісні, започатковує той рух, наслідки якого виявились 1863 року й пізніше, себ то, — український сепаратизм од Польщі;⁹⁶ цей український напрям у польській літературі, науці й мистецтві ковав у собі початок повороту культурних шарів України до своєї батьківщини, до свого народу українського. Продовження цього стремління перейшло в Харкові, Чернігові й Полтаві до Українців — Квітки, Лукашевича, Максимовича, Метлинського, Костомарова, Куліша й ин., які виводили життя українського народу не в польській мові, а в рідній мові народу — українській. Так витворилось у к р а ї н с ь к і й. Так витворилось у к р а ї н о ф і л ь с т в о. Не зважаючи на однакові

засоби! — в методі щодо наближення Поляків і українців до українського народу, в ідеологічних стремліннях цих обох суспільних груп на Україні були цілком протилежні. Коли Поляки оспівували український край, його природу й минуле його народу, то лише за принципом А. Міцкевича, висловленому в передмові до його поеми "Конрад Валленродт": *"co ma ojciec w pieśni, to kadząc musi w rzeczywistości"* ; в дійсности ж їх твори були повні польських централістичних тенденцій, звернених лише на те, щоб Україну прилучити до Польщі в ім'я єдиної історичної Польщі. І як реакція на ці польські стремління зпочатку в Харкові, а потім у Києві, — повстає рух українофільський, який теж опрацьовує й розбуджує місцеві народні елементи та традиції, але не в напрямі ідей польської шляхецької аристократії, а в дусі близькому до народних інтересів, і тим самим зближається до ідей українських.⁹⁷ Внаслідок праці українофілів був збір нових етнографічних та історичних даних, які змальовували історію відносин українського народу цілком наперекір ідеям польсько-української школи поетів і вчених.⁹⁸ В одній із статей своїх, писав Драгоманов, "в старім 'Русскомъ вѣстникѣ' д. Куліш розповідає про свою відносину до одного з ученицьких українських Поляків, гр. Свідзінського. Польський етнограф і археолог із інтересом збирав факти й пам'ятки з минулої історії краю, з цікавістю слухав оповідання молодого українського етнографа й цікавився його спостереженнями / що ввійшли потім до його записок о Южной Руси", в яких особливо важні з суспільно-національного боку думи й пісні та оповідання про часи Хмельницького й гайдакаччини, сам переказував йому, що знайшов у актах і що, очевидно, йшло проти польських теорій. Як сумлінний учений, він не міг затаювати фактів, а ледь хотів при-мкритися з виєновкою, якби роили з них українці, власне, що крив їх належить їм, а не Полякам. Ви хлопці," із запальчивістю говорив граф. Що до другого впливового представника польсько-української науки й літератури, М. Ірасовського, — потім міністра народньої освіти в часі Вельпольського, — то і в і н . ц і к а в и в-

с я у к р а ї н с ь к и м и д о с л і д а м и ,
а л е й в і н н е х о т і в в и з н а т и
ї х в и с н о в к і в . П о т і м в і н в с т у п и в у п о -
л е м і к у з д . К у л і ш е м н а с т о р і н к а х " З а п и с о к о Ю ж -
н о й Р у с и " п р о з н а ч і н н я г а й д а м а ц ь к о ї в і й н и з П о -
л ь к а м и . Ц е о у з м е р ш и й у ч е н и й
с п і р у к р а ї н ц я з П о л ь к о м п р о
н а р о д н і с т ь П і в д е н н о - З а х і д -
н о г о к р а ю і п р о з н а ч і н н я й о -
г о н а р о д н ь о ї і с т о р і ї " . Г р а б о в -
с ь к и й у в с і х с в о ї х п о л е м і ч н и х с т а т т я х ⁹⁹ н е л и ш е
г а й д а м а ч и н у , а л е й б о р о т ь б у Х м е л ь н и ц ь к о г о н а з в а в
в а в " н а в н и м р о з б о с к і н і ч и м б і л ь ш е " ¹⁰⁰

" П і с л я Ш е в ч е н к а " , п и ш е Д р а г о м а н о в д а л і , " с т а -
л и ц і л ь к о м н е м о ж л и в и м и і д и л ч и н і , ч и б а й р о н і ч н і в і -
д н о с и н и д о у к р а ї н с ь к о г о ж и т т я в к и н у д о м у а l a
М а л ь ч е в с к и й , ч и Г о щ и н с к и й . В і н / Ш е в ч е н к о / , к о -
ж н а с к а з а т и , в б и в п о л ь с ь к о -
у к р а ї н с ь к у ш к о л у , я к а т р о -
х и п і з н і щ е п е р е т ь р п і л а д о -
с и т ь р і з к і д о с у д у к р и т и ц і
д К у л і ш а , у м і щ е н і в " О с н о в і " . ¹⁰¹

Що виявив Шевченко своїми поетичними творами, те продовжували науковими й публіцистичними працями Костомарів і Куліш. Подібно до Гоголя, що викривав та ремствує на московській негативний бюрократичний і суспільний світ, Костомарів теж різкий у викриванні тихих сторіч московської держави та московської націоналістичної психи. ¹⁰³ у к р а ї н с ь к и й с л а в я н о ф і л
подібно до московських славянофілів, Костомарів витворює народній погляд на всю історію Руси, особливо Київської, яка була в тісному зв'язку з загально-європейським життям. ¹⁰⁴ Ця загально-славянська позиція Костомарова показує культурне значіння українського славянофільства, яке повинно рости в мірі вивчення давньої історії у зв'язку зі студіюванням народності, паралельно зі студіюванням історії західних Славян, з якими Україна знаєди була в як-найближчих зв'язках. ¹⁰⁵

Поява монографій Костомарова польська критика не могла виносити. Польсько-український спір із Костомаровим розпочався з часів появи монографії про Богдана Хмельницького /1859./ . Польські історики й публіцисти доказували, що Українці й Поляки є один народ. Москалі ж, за історією Духіно

кого, нарід візітсько-уринського, а не славянського походження. Костомарів викриває неправди ві їх твердження й доводить, що історія веде не до розкладу й ворожнечі цілого славянського народу, а до згоди і взаємності. Але ж така взаємність може витворитися не на шляхетських князьствах над людьми, а на щирому стремленні до рівноправності, свободи та самоуправи, які покладені в основу цілої історії українського народу. Ці ідеї Костомарова й інших українських полемістів /Куліш, В. Антонович й інші./ глибоко відбилися в душі української молоді того часу /60. роки/ й визначили той рух, що дістав з легкої руки Поляків назву "хлопоманія". Цей рух, починаючись від Шевченка, силкувався збудити народню самосвідомість у українському населенні й довазував, що характер краю визначається не національністю панів і поміщиків, а селян.

Польська шляхта на Україні, бачучи певну слабкість своїх теоретичних аргументів, і втрачаючи рівночасно на Україні під ногами ґрунт для своїх змагань, звернулася за піддержкою до російської влади, просячи в неї захисту від колітвини, соціальної революції, яку, мовляв, задумують хлопомани, "таку легку на отьківщині Хмельницького, найбільшого з революціонерів". На основі таких скарг ще починаючи від р. 1858. влада заборонила "Граматку" Куліша, пізніше - 1863.р. друк української популярної літератури для народу, друк євангелія українською мовою. Навіть такий, як М. Грабовський, і той зазначає, що війни Хмельницького були не що інше, як бунти, такі, як ось бунт Пугачова, а тимчасом українці війни називають боротьбою за незалежність і цим тішать своє національне почуття. "Урядові", донесить М. Грабовський, "слід аж було зрозуміти нерезнеку, яка йому загрожує. Ми не без підстав" писав він, "турбуємося, коли письменники /Костомарів і інші./ з дуже двозначною метою ста

раються виправдати й виставити героями винних у грабівництвах і воєвствах, що пустопать и а и і провінції; так само, як і уряд /російський — А. Б. / мають, не залишився б обидужим, коли о між смоірськими й татарськими племенами почали прославляти Пушчова"¹⁰⁷ Ось такі дописи писали діпші з польської інтелігенції, навіть із так званого польсько-українофільського табору. А скільки було дописів чисто поліційного характеру.

Такими методами підготовлялось польське повстання на Україні — "за нашу і вашу волюність"¹⁰⁸ Не дивниця, що в р.р. 1862-63 коходь київського університету відгадала мету польських змагань, вона перша стала в опозицію до польської підготовчої повстанчої акції. Ще р.1861 київські студенти подали меморандум, де прстесували проти польської пропаганди й науки про те, що Україна польський край. У протывагу до польських шкіл київські студенти з підмогою, головним чином, популярного проф. Павлова відкривали свої недільні школи, де наука провадилась українською мовою. За київськими школами почали відкривати майже по всіх містах України подібні недільні й інші школи. Поруч із шкільною освітою йшла і протипольська пропаганда,¹⁰⁹ яка польському повстанню на Україні р.1863, дуже перешкодила.

В цій боротьбі з польською заборчистою політкою величезну участь брав і М. Драгоманов. Сам українець родом і вачучи в Києві чихало з того, про що в решті Росії поняття не мали, згадає він, — "я у многому розділяв змагання й ідеї українських націоналістів"¹¹⁰ А Помилки навіть демократи, серйозно доказували, що мають право на західну Україну, бо в ній дворянство, аоо, як тоді стали говорити "інтелігенція" — польське. Реакція тим польським змаганням давала силу серед київської "православної молоді" — українцям. Кредит "космополітів" падав по мірі, того, як ставало злісним, що відповідні столичні кружки безумовно ставали на боці Польщі. Вачучи помилки "космополітів" і не розділяючи многого у змаганнях "Українців",¹¹¹ М. Драгоманов р. 1863, відійшов від політики студенської молоді. А реакціонери й державні централісти напали на ук-

раїнців і заявили, що весь український рух в справу "польської інтриги" — це й спричинилося до заборони друкувати нещонебудь українською мовою. Оцей рух польсько-українських взаємин підносить перед М. Драгомановим славянську проблему, як таку, і в першій мірі славянську проблему на Сході Європі. Поруч із українським питанням перед ним виринає питання й білоруське й інших прогноблених славянських народів, на захист яких підніс він свій голос.

Спостерігаючи ці взаємовідносини між Поляками й Українцями, М. Драгоманов відрізняв у цих взаємовідносинах два моменти:

1. а/Українськ. нарід у очах Поляків був частиною польської нації, як темна хлопська маса, що становить терен визиску купки польської поміщицької аристократії, є частиною польської історичної держави на основі конституції року 1772.; б/ народні повстання проти цієї шлівки польськості на Україні й визиску української землі й народу та відірвання України від Польщі за часів Богдана Хмельницького польська опінія оцінює як бунти черні проти польської держави, польської культури й релігії, всього того, що ширло в народі ніби-то знання, світло й державний порядок.

2. а/Українська інтелігенція, "українофіли" і "хлопомани", що виступили проти польської пропаганди на Україні, в очах Поляків були не що инше, як продовження бунтарства Богдана Хмельницького, продовження гайдамачини й колітвщини, що намагається відірвати народ од польського коріння в імя своїх корисних цілей; б/а це в першій мірі вона хоче зробити повстаннями проти Москви й російської держави, культивуючи "сепаратизм" та ідею реставрації минулої гетьманщини; в/щоб припинити цю акцію української інтелігенції в інтересах затримання правобережної України в межах своїх ідеологічних, культурних та економічних цілей, вони станули до боротьби з українською інтелігенцією 1/через полеміку з Костомаровим, Кулішем і В. Антоновичем, 2/через компромітування творчості Т. Шевченка, 3/через наклепи та інсинуації на адресу свого противника з метою скомпромітувати українську інтелігенцію й викликати проти неї та її роботи репресії російсько-

го уряду й, нарешті, 4/через недостойний спосіб звичайних поліційних доносів на них чи тих місцевих українофільських діячів, що на місці розкривали очі селянам на дійсний стан польського релігійно-культурного рабства та економічного висиску.

Таким чином, польська опінія на Україні, на думку Драгоманова, послідовно проводила найгірше й найнеморальніше гасло, що в с і , з а с о б и в е д у т ь д о б а ж а н о ї м е т я... "Де хто прямо не вірить", пише він, "щоби так поступувати могли ті люди, котрих самих гнітили й мучили російські порядки Миколаєвських часів"¹¹².

Справді дивовижне явище й єдине в історії людства...

VI.

Складніші тенденції підносять М. Драгоманов, хоч і доходить до аналогічних висновків, придивляючись і переживаючи та студіюючи в з а с і м і м і ж У к р а ї н ц я м и т а Р о с і я н а м и.

З дитячих років у душі Михайла Петровича перешлітаються надтисніщор спійнені дві культурні традиції: р о с і ї с ь к а, що йшла від книжки та оточення, що виховувалась у російській школі, й у к р а ї н с ь к а, що стихійно йшла від села зі всіма його культурними пережитками. "Українська течія", згадує сестра М. Драгоманова Олена Пчілка, "оточала нас могутньо; се була українська пісня, казка, все те, що створила українська народня думка й чого держався тодішній народній побут; з усім тим зливалось й наше життя, власне, через те, що ми не були штучно відірвані від того всього хатнім вихованням і всім нашим життям"¹¹³. "Чи можна ж було нам не знати українського слова, коли воно було просто так само наше рідною, притаманною стихією."¹¹⁴ "Але з українською течією", каже Олена Пчілка далі, "чи власне з українським словом, починала боротьбу з самого-ж таки дитинства, — течія московська. Можна сказати, вона вдиралася в наше життя з самого нашого народження, бо се-ж вона давала нам і наші рідні іменни: Уіша, Ваня, Варя, Оля, — все по зразку московської. Ук

раїнська фонетика сперечаєся, не подавалася; ви ходило часом щось чудернацьке з іменами: тато звав дружину Ліза /Блізавета/, а її сестри звали нашу маму. — Ліза /неначе-б від слова "лизати", "Міша" вимовлявся "Миша", неначе-б то звірятко "миша". Але дарма. З сими уже нічого не можна було зробити... До родичів своїх вдавалися ми, називаючи їх — по московському: мамінька, папінька, тьотінька, бабушка, а далі вже — розмовлялося по "простому". Одначе, що більше ми підростає, то більш вимагала московщина. Ніхто нам не казав "пурайся свого, кидай свою мову"; але це само собою розумілось... "У гостях", "при гостях", взагалі з чужими, треба було говорити по московському, хоч би й з таким товариством малим, як і ми сами; з чиїмсь так "Гришею", або з чужою "Анютю" не можна було говорити так, як з нашим Грицьком, або з Галею. Це було ясно, зрозуміло само собою. Пригадую нашу дитячу психологію і бачу, що не тільки через те міняли ми свою мову на московську в розмовах з чужими дітьми, або й з дорослими, ніби "не погода" було говорити з чужими "по простому", а ще й через те, думалось нам, що може ж ті Гриші чи Анюти не тяжила добре говорити по нашому, може їм так незручно було. "Нащо-ж їх звязувати." Це ж та ніби то добрість, "делікатність" до чужих, з рук дитини української; а тим часом, дитина чужа ніколи не хоче показати такої-ж делікатності до дитини нашої, не хоче поступитися для неї своєю... Так починається з дитячих, так ведеться й далі, — і, на остатку, мова українська лишається з тією "делікатністю" — на боці, а згодом і зовсім з ужитку виходить" 7/5.

Те саме і в школі: російські підручники з першого року науки витроювали українське слово, українську думку. А з цього боку особливо фатальну роль відігравало російське красне письменство. Про українське письменство в школі ніколи й не чули, а російське — лунало на кожному

кроці в віршах, оповіданнях, в романі. Ось ця сила дійсно перемагала.

М. Драгоманов був у часливіших умовах; завдяки видатному вчителєві Стронінові, перші нїж раці почування він отримав, прочитавши оповідання М. Вовчка, заборонені твори /"Кавказ" і кни / Т. Шевченка, але поруч із ними, він захоплювався журналом "Современникъ" і статтями Чернишевського. Під впливом Строніна, М. Драгоманов ще на шкільній лаві захоплювався більше ліберальними ідеями загально-якського характеру як: свобода людини, свобода совісти, автономія окремих націй, і в культурі окремих народів, зокрема в українській, цїнив перш за все те, що в нїй було найпоступовішого, найдемократичнішого й ц и в і л і з а ц і ю с т а в и в в и щ е з а н а ц і о н а л ь н і с т ь.¹¹⁶ З цього погляду він доходив навіть до того, що Петра І. ставив вже за Наполеона, бо Петро І., мовляв, "дбав не тільки про війну, але й про просвіту свого народу" /російського - Л.Б./ . Це на шкільній лавці в світогляді Драгоманова з погляду ліберально-прогресивних ідей сучасне суспільство ділилося лише на реакціонерів-"миколаївців" і поступових, що захищали реформаторство Олександра ІІ., - "олександровців", і Михайло Петрович в гімнасії був "олександрівцем"¹¹⁸ "Тоді вже", згадує він, "пройшла і в наших молодих головах та надія, що Росію поведе до щастя цар, та надія, котра пробивалась в "Яксті Іскандера /Герцена - Л.Б./ до Олександра ІІ." - що ми колись, буди ще гімназістами в 1856-7.р.р. переписували в свої книжечки й почувши, що єсть якісь н і к о л а в ц і, котрі ворогують проти добрих замірів царя, гордо звали себе а л е к с а н д р о в ц я м и"¹¹⁹

Перейшовши до університету з таким підходом до дійсности, М. Драгоманов свою орієнтацію на нового царя цілковито відкинув. "Нам вже видно", розповідає він, "що і новий царь, з його кадетською /військовою - Л.Б./ наукою, з його слугами як Норов, которого ми бачили, Панін, Муравьов-вішатель, про котрих ми чули - далеко не поведе Росію. Ми знали на память Герцена, Шевченка, - де-хто Прудона /сам Драгоманов - Л.Б./ ми читали з радістю Костомарова, Шапова, Павлова що і в історію Росію показували, що були ко-

лись часи, коли тут с а м н а р о д, а не нача-
льство, р о б и в с в о ю і с т о р і ю. Ми
були по своєму республіканці і соціалісти, — по
тодішньому київському, х л о п о м а н е, хоть і
не виступали так різко і прямо проти уряду, як
передова часть молодіжи теперішньої, — а з дру-
гого боку, менш було між нами і тих "товарищів
прокурора" і "секретарів банків". на першому ще
курсі, яких багато між молодіжжю тепер. С а м а
н а й г о р я ч і ш а н а ш а д у м к а б у-
д а: ч и м н е б у д ь. і я к н а й с к о р-
ше з а п л а т и т и м у ж и к о в і з а т е,
щ о м и в и г о д у в а л и с ь і в и в ч и л и с ь н а й о г о к о ш т.
Я к б и н а ч а л ь с т в о д і й с н о і
ч е с н о пішло попереду нас в
с л у ж б і м у ж и к о в і, — м и б и пі ш
д і з а н а ч а л ь с т в о м, забуваючи на
час наше республіканство. Начальство-ж топталось
на однім місці, — або тягло назад, — м и пі ш
д і с а м і с о б і н а с в о ю с л у ж б у.
Начальство пішло проти нас, — м и о т а л и
й т и. п р о т и н а ч а л ь с т в а. Так прой-
шли часи 1859-62. р.р. тоді, коли були школи не-
дільні" 120

З цих слів Драгоманова ми бачимо той даль-
ший крок розвитку його світогляду. Із загально-
-поступових теоретичних ідей він переходить до
конкретної праці та прикладення цих ідей до ді-
ла; ілюзія "александровця" щезає, а на її місце
в осередку його праці та ідеології виростає по-
стать "м. у ж и к а" українського, що його духо-
-вим інтересам він іде служити; і стає х л о-
п о м а н о м. Але ця служба виявилась не в по-
літичній роботі, а в скромній, буденній цілком
безплатній праці на полі народньої освіти. "Ми
завели ці школи, звісно, через те, що були моло-
діж, республіканці і хлопомане, — і для когось
це одне було непевним, того тільки можна спита-
ти: хто-ж винен, що тільки зелена молодіж, рес-
публіканці та хлопомане піднялись на таке діло,
за котре мусіли-б узятись старші і смирніші нас-
люде, коли вони справді бажали добра народові.
Одначе, хоч ми були республіканці і хлопомане,
ми зразу, а хто і не зразу, то скоро побачили, що
в школах, де сидять діти по 10-12 років, ніяка

проповідь політична не вбажожна, а особливо бунтовська проповідь. Нема на неї часу, та про наї і забудеш, як почнеш вчити азбуки, або коту, та ще дітей. Той, хто дума, що дітей можна бунтувати в школі, показує, що він не був ніколи в школі й не розуміє, що є школа. Ми, хто вразу, а хто після двох трьох спроб, стали на тому іменно, щоб залишити всяку політичну пропаганду в школах недільних, а в ч и т и д і т е й г р а м о т і, д у м а т и, р о з у м і т и п р и р о д у, — бо розуміти природу може і дитина, а політику тільки той, хто спробує життя в громаді, се-б то, не раніше 16-17 літ. Ми стали на тому, що і така /мирна, чисто наукова/ школа буде великою революцією, — бунтом серед неписьменної землі, в котрій усяке дума тільки, як би ускубнути мужика, і ніхто не дума помогти йому, і іменно через те старались вдержати цю школу, поки мога. Коли начальство зменшило круг наук у недільних школах і показало, що воно ворогує проти цих шкіл, — кілька товаришів радимі закрити зараз недільні школи: "хай, казали, робочі люди побачуть, що студенти хотять вчити їх, а царьзаборона". Б і л ь ш а ч а с т а д н а с н е п р и с т а д а д о т і б і р а д и, — а п о р і ш и л и д е р ж а — т и с ь з н а й м е н ш и м, х о т ь б и т і л ь к о з о д н і в о г р а м о т о ю т а щ о т о м я к н а й д о в ш е" ¹²¹

І при цій праці в недільних школах Драгоманов віч-на-віч зустрівся з урядовою, офіційальною частиною російського суспільства. Ніхто з цього останнього не підтримував Пірогова, київського головного куратора — сторонника цих шкіл, а згодились із сенатором Ждановим, який, після закриття недільних шкіл, робив секретне слідство над справою в школах і прийшов до висновку, "що недільні школи були ділом тайного товариства, котре заложилось в Харкові і мало на цілі ж-д-с про а-в-р-ж-е-н-і-е-о-у-м-е-о-т-в-у-ю-щ-а-г-о-п-о-р-а-д-ж-а-в-е-к-е-й-ж-к-с-т-р-е-б-л-е-н-і-е-ц-а-р-с-т-в-у-ю-щ-е-й-д-н-а-с-т-і-и" ¹²² /підкреслення Драгоманова/, і яке "хотіло якось-то вбити у П-е-г-е-р-б-у-р-з-і царську семью недільними школами в Києві" ¹²³

Із своєї практики та зі спостережень над иншими фактами з життя школи на Україні Драгоманов

переконується, що "всяка щирість / відданість пра-
ці - Д.Б. / в Росії в очах панів і чиновників
єсть вже якесь чудо, - а щирість до мужика там
пече. Не диво", каже він, "що і м е н н о ця
щирість і єсть сама страш-
на проповідь бунту проти ос-
нов, на котрих стоїть казен-
на Росія" ²²⁵ / підкреслення самого Драгома-
нова/. І найстрашніше для цієї Росії є добра
школа, де ідейний учитель із широким розумом зро-
зумів, "що добра школа не може бути серед голод-
ного і холодного народу, поруч із тими людьми і
порядками, котрі на тому стоять, щоб обідрати та
задурити народ", бо така школа при добрих поряд-
ках росте й розвивається, або при поганих поряд-
ках - гине, з другого боку, добра школа зі своєї
сторони змінює погані порядки на ліпші, се-б то,
спричиняється до поступу, і такий учитель не ли-
ше добре учить дітей у школі, щоб вони вчилися чи
тати та думати, але своїм розумом, розмовами та
інформаціями про ліпші порядки в інших країнах її
дієває й розширює світогляд і в селян. "Такий учи-
тель заведе "нові порядки" поперед у школі, ви-
готує там з дітей нову, не задурену породу лю-
дей і дасть із себе зразок н о в о г о ч о л о-
в і к а" ²²⁶ Але ж бо такий учитель і не може вде-
рхатись у Росію: або скалічить душу, або кине шко-
лу, або загине, або нарешті через систему шпіона-
жу й доносів - просто його проженуть. "До такого
лиха" писав Драгоманов, "з школами спільного по-
всій Росії, у нас на Україні прикладається ще
своє особливе. У нас з самого поча-
тку учать мовою чужою, по кни-
гам, що не дригнані до нашого
го краю і життя. Це лихо таке, котре
тягнеться десятки років і само собою мо-
же поставити наш народ поза
ду трохи не всіх народів у
царстві руськїм. І іменно цього ли-
ха не хотять сачити не тільки начальство, а на-
віть і більша частина тих, хто пеклується в Росії
про народню освіту, як, напр. комітети грамотнос-
ти, педагогічне товариство, газети і земства. Од-
ні не хотять призначитись, а другі бояться сказати
до народ наш дійсно не розуміє, як треба мови, ко-
тра ще далі, все більш становиться з мішаною цер

ковно-руської, прямо руської /московської - Л.Б./
Не станемо розбирати тут, скільки в цьому винуваті самі українці, котрі мало показали своїми науковими працями, - словниками, граматиками і т. д., що мова нашого народу дійсно окрема од мови московської. Про це ми говорили не раз і не два. Тепер діло не в тім, - а в тім, що начальство в Росії слухати не хоче про те, що народ на Україні не розуміє шкільної мови, а вольні і невольні слуги його забивають всяку споминку об тім, або просто кажуть, що це видумка лихих людей.¹²²
І коли дехто з освітніх Росіян, як: бар. Корф та інші, як: Ушинський, Водовозов захищають українську мову, яка повинна бути викладовою мовою в народніх школах, званаючи при цьому, що поруч української, діти мусять знати й мову освічених класів російського суспільства,¹²³ то М. Драгоманов уважав, "що це велика біда, як єсть дві мови двох одрубаних станів людських, - панів і мужиків... "Ми взагалі думаємо, каже він, "що не треба бути панам і мужикам, - а всі мусять бути робочими мужиками тільки з панською волею і панською освітою. І коли говорити, що мусять статися з панями і мовою їх, то, звісно, буде більше по правді і легше, щоб гірстка панів помужичилась, ніж щоби мільони мужиків перевернулись на панів".¹²⁰

Далі, як не спеціаліст у фізіології, М. Драгоманов каже: "Нехай мова українська буде справді не окрема мова, а тільки те, що вчені кажуть д і а л е к т, як, напр., т.зв., книжна німецька; нехай в школах вищих вчать по московському".¹²⁴
"Ми би нічого не казали проти того, що в наших гімназіях і університетах учать по московському, а не по українському, - вже через те одно, що на нашій мові нема тепер наукових книжок. Ми тільки-б бажали, щоб і на московській мові давали нам справжню, чесну науку, не забивали голов і не мовчали і про наш народ, його минуше, теперішній стан, про його мову, щоб не спиняли книг, нашою мовою писаних, не перешкоджали пробами вести в гору нашу мужицьку" мову. З того б не було ще такої явної шкоди, як з того, що сільську дитину сядовлять за кякгу, по чужому писану, бо як там не єсть, а павська і поївська, чиновницька дитина

вміє по московському по більшій часті ліпше, ніж по "мужицькому", по українському! Впять одно сквжемо, що ми вважаємо поділ мови на панську і мужицьку за велику біду для всякого народу, а особливо для нашого. У нас все, що під ним, ається наукою над народом, все те йде на користь народів і чужому, а не нашому. Московському мужикові хоч дещо перепадає з того, об чім думать письменні люде, об чім вони говорять в книгах, газетах; на московського мужика працюють письменні люде не тільки московські, а й наші, хоть косо, коли не просто, — і розум московського мужика все таки ширшає, мова його богатіє, — і на наш кошт. А наш мужик... що сто років вназад стояв вище московського освіток, го стротю розуму і навіть де в чому рукодільною зручністю, тепер в анан корню, стсючи більш сотні і років на однім місці, — ні! навіть забувають про свою волю, переставлячи дивитись на себе, як на рівного з другим чоловіком

І це питання про українську мову в школі ставилось на культурно-педагогічних основах кілька разів. Перший раз його підняли р. 1862. українофіли на чолі з М. Костомаровим ув "Основі". Цей останній закликав публіку й літераторів українських покинути, або хоч не задовольнятись тільки літературним ділтанством, панською потіхою з лірики і стихів, на мужицькій мові; він закликав узятись за поміч народові в його освіті і виготовити для українського народу наукові книжки на його мові¹⁵³ Для цього по всіх редакціях петербурзьких і московських часописів одкрито збирання грошей; збирання збільшилося ще зисками з концертів, так що прибирано велику суму. І кількома книжками розпочато широке видавання популярної літератури. Поруч із цим, студенство в Києві при недільних школах почало видавати книжки: "Байки" Глібова, "Де що про світ божій", виготовлено зоологію та инш.¹⁵⁴ Так завчався було

на полі українським у Росії зріст народнього шкільництва & народнього шкільного письменства, літератури". Цьому зпочатку сприяли навіть деякі російські славянофіли, як Хомяков, Ів. Аксаков, Ів. Беляев та російські педагоги, такі як, К. Ушинський, Водовозов, Всесель і инш. "Одначе — не так склалось, як ждалось. Діло споганили підкопи ворогів, дух старовини і потяг назад, що розбудився в Росії з 1862-1864 р." "Перший, хто став проти українського шкільництва, були Поляки нашого краю", "які своїми доносами викликали заборону "Граматки" Кудіша"¹³⁶ & які перші доносили проти недільних шкіл, що буцім то вони виникають із повстанського табору в Росії.

Друга сила, котра слідом за польськими паннами та ксьондзами "піднялась проти недільних шкіл, було вище московське духовенство, особливо митрополит Ісидор". Він виступив проти першого основника недільних шкіл, популярного серед студентства, проф. Павлова, який офіційній націоналістично-московській формулі "православіє самодержавіє і народність" протиставив ув історії й діяльності мірку розуму і гуманність. Поляки висунули свій принцип аналогічний московському — католицизм і націоналізм.¹³⁷ До партії проф. Павлова тоді зачислили проф. Шувльгина та проф. Бунге. Першим "дигинов-предателем" їх був під софійського собору в Києві Крамарьов, який доносами настроїв проти проф. Павлова, Шувльгина й инш. княжну Васильчикову, яка була в руках "на-нсько-поцівської партії" польської & російської". Ця, за виразом Герцена "кієвская дівчиця кн. Васильчиковой", поборола Пірогова — прихильника українського руху, вона то й розправила і з вище названим професором київського університету і з недільними школами, викликавши доносами секретну ревізію Жданова, внаслідок якої недільні школи на Україні знищено, а замість них по всій Україні за одним махом пера митрополита київського Арсенія на Правобережжі позаведено т. зв. церковно-приходські школи.

Так закінчився перший етап українського руху.

Другий етап вплив із гострої критики цих клерикальних шкіл навіть із боку офіційних представників російського уряду, таких, як кн. Васи-

льчикова Правда, він був проти нас через те, що їх низький рівень сприяв ширенню польської просвіди з освіти. Міністер освіти згодився реорганізувати народні школи. Так повсталася "Временная педагогическая школа", де учив М. Драгоманов та інші "хлопчанки". Тоді ж знов піднялась справа про видавничі шкільних книжок українською мовою й складання читанки для народних шкіл. В гімназіях розглядався проект статуту середніх і низьких шкіл. І в гімназіях київської шкільної округи піднесено голос про те, щоб в школах, поруч російської мови, була й українська. З петербурзької української громади ті, що мали широкі зв'язки з впливовими особами в Петербурзі, почали доходити в міністерстві освіти, щоб шкільний статут дав українській мові на Україні перевагу; а в журналі Міністерства Народної Освіти з'явилась стаття, що доказувала окремішність і самостійність української мови. Це все при повній відсутності українських книжок, на думку М. Драгоманова, було навіть скрайне. "Більш практичним було б далі вести так діло, як почалося: готовити книжки українські й вводити їх у школи разом з російськими, вибіраючи книгу не по мові, а по ціні того, що нею писано". Такі домагання викликали нову реакцію й переслідування з боку влади: заарештовано Строніна, Кониського, Чубинського вислано на північ. Все це внаслідок нових доносів на "сепаратизм" і "хлопоманів".

І перший, хто підтримав компанію Поляків-донощиків було — духівництво, яке в реформаторських заходах Міністерства побачило замах на свої змагання. Духівництво підтримали сторонники російського клерикалізму, що пустили в хід видумані Польками й Жидами гасла: "гайдмацька хлопоманія" й "сепаратизм". Органом цієї інтриги проти київського шкільного діла став "Звістник Кривої Руси", де зпочатку співробітничав навіть Куліш, де в р. 1862. появилася була стаття на тему: "Что такое хлопоманья.", яка доказувала, що "хлопоманія" є друзі народньої справи, і радив навіть не вірити польським інсинуаціям; а через півроку цей орган молоді українську почав називати ворогами російської держави й народу та союзниками польської революції; нарешті, докоряв Міністерству, що воно відбило з духівництва народні школи. Цей

похід проти хлопоманів за те, щоб нагородні школи передати духовництву, підтримав орган "Московскія Вѣдомости" й навіть славнофільський, так недавно прихильний для Українців, орган "Дзень". Розвазку цих спорів прискорило польське повстання р. 1863. До цього повстання Катков, редактор "Моск. Вѣдомостей", приєднав "нігілізм" студентської молоді в Росії, який навіть розідає й Міністерство Освіти й хлопоманію та українофільство взагалі. Тут аскраво виявився національно-державний централізм московського суспільства на чолі з Катковим, який у якнайрішучішій спосіб р. 1863. вярввся проти всього українського, а особливо проти української мови в школах на Україні. Тоді й виязується цікава полеміка між М. Костомаровим і славнофілами московськими, які все ж таки були централістами і клерикалами; за Українців стояв іще такий ліберальний орган, як "С. Петербургскія Вѣдомости" й навіть "Голосъ". Не вважаючи на це, "староруський" табор московських державників та централістів, які в національному питанні скорше схилилися до гасел "Православіє, самодержавіє і народність" /московська - Л.Б./, взяв верх над течією українофільського й тоді-то, в р. р. 1863-64, й виготовляють накази про заборону, в якій би то не було мрі, користуватися українською мовою в школі: в новому шкільному статуті р. 1864. "отечественный языкъ" замінено на "русский языкъ"; таємним циркуляром до цензорів наказано, щоб не пускали до друку жадних українських книжок; Синод забороняв аналогічні книжки церковні, а через два роки наказав проповіді на селах українською мовою.

Таким чином українська мова й українська література навіть "для домашнього обихода", як висловився славнофільський "Дзень" поредти і як пораз повторювали українофіли /Костомаров та інші/, мусіла припинити свою чинність. "Заборонено саме літературу "домову", "простонародну", яку признавали корисною й Московці. Заборонено було друкувати шкільні книги, навіть мішані, українсько-московські"... "Наука і школа, мусіла склонити свою голову перед високою будіж то політикою, а на самому ділі перед розсердженим кріпацькою, долею паном, навіженим монахом і переляканою поліцією, - которі знайшли собі "вмокаще в розум

перо" в руках перегнаного молодшими головами і через те розкритого московського професора /Каткова - Л.Б./". Слуга цього спасителя цілості Росії-виросла, між инчим, на темноті "14 мільйонів Українців у руськім царстві". Так характеризує Драгоманов цей другий етап розвитку українофільства і хлопоманства. Автор у цій нерівній боротьбі московського суспільства проти українофільських ідей, яке пішло навіть проти уступок міністерства освіти, не завважив того мовчазного союзу, який виявився лише в цей період, - офіційного московського націоналізму і з боку духівництва і московської інтелігенції на чолі з Катковим, Погодіним, Шевирьовим і инш., з одного боку, й ліберально-клерикального націоналізму стародумів, якими були московські славянофіли на чолі з Хомяковим і Аксаковим та Кіреєвським. Державно-централістичні тенденції та московський націоналізм стали в них вище за гуманні ідеї національної справедливості та міжнародної рівності й вище за той педагогічний принцип Песталоцці: від знайомого до невідомого, від близького до далекого, від рідної мови до чужих мов і мови державної - річей, які були елементами правил у Швайцарії, Німеччині і навіть Франції, в тих централістичних державах, яких московське державницьке суспільство в централістичній політиці навіть наслідувало.

Отже, коли в першій стадії проти українофільства за допомогою шпів-донощиків Поляків, Москалів і навіть українських земляків, як Юзефович та инш., ішла лише московська влада проти суспільної московської опінії, то в другому етапі, роль руйнівника української школи, культури й поступу взяв на себе московське праве й живе стародумне суспільство, навіть усупереч замірам міністерства освіти. "Так ще з 1863-1864. р.р. забито було скрізь на українських школах науковий дух і підкошено було живу школу при самоку корню через те, що вигнато було з неї живу народну мову і письменство українське... а без української мови ніколи не може бути жива наука в школах на Україні".

Таким чином, польські й московські відносини на Україні до "українофільського" і "хлопома-

нського" руху в цій стадії розвитку М. Драгоманов
уважає за дуже між собою подібні. На його думку, ці
сля безстороннього перегляду ходу й розвитку поль-
ської літературної та громадської думки в Росії
"довелось би признати, що між польськими панями /а
инчих Поляків на Україні і в Білорусі та
Литві не багато, бо там нема польського народу/
й сістемою Миколая Павловича було... більше зв'яз-
ків, ніж думають узагалі... Ми б знайшли в по-
льській інтелігенції тих і пізніших часів влас-
ну "тройцю", ні трішки не уступаючи... тройці
Миколая І. /православіє, самодержавіє і народ -
ність" - Л.Б./ - власний легітимізм, клерикалізм,
це більше систематично вироблений, власне вче-
ння про офіціальну народність, жахання "західно-
го духу" й повертання під назвиською "старополь-
ського духу" до середньовікових ідеалів не ду-
же більшої цінки, ніж ті, про котрі трубили ка-
зенні і добровольно-лакейські історики /Погодін,
Шевирьов, Устрялов/ і публіцисти Миколая І., між
котрими то публіцистами найродовнітших були По-
ляки - Булгарін і Сеньковський. В аналогії мос-
ковським романтикам-славянофілам, що хоч не роз-
ривається зовсім з тройцею Миколая І., але все-
таки знаходили в старій Русі Московській і зе-
мські збори, і вибір старшин, і вольний перехід
семян, - можна знайти в малому польському кру-
жку теоретиків колишнього "шляхетського Гміновла-
дства" /але тільки шляхетського/; та не дуже ба-
гато можна в польській тодішній громаді знайти
аналогію тому енергічному кружку російських "за-
падників" /критик Бєлінський, проф. Г. новський, і
др.: Герцен, Тургенєв і инш./, або українському
щиро мужицькому напрямку Шевченка й Костомарова,
що був подібен до романтичного славянофільства
і однаков як і "западничество", був далекий від
церковного і національного узкоглядства. Ці всі
напрямки критикою, філософічними статтями, лек-
ціями історичними, сатиричною й аналітичною лі-
тературою, що почалася від Гоголя, як тільки мо-
жна було, вели опозицію тройці Миколая І і при-
готовляли російську громаду до тих переходів, що
тепер зміщують усе лице старого царства, колись
то оплоту всеєвропейської реакції /таги назад/.
Те, що Поляки... так накинулись на українофіль-
ство, на "хлопоманію", случилось не тільки з на-
ціональних причин, а більше - з культурних і

соціяльних, з того-ж закону, по котрому й пансь-ко-попівська, аристократично-клерикальна тяга також у східній Росії накинута на ліберальний напрям, котрий вона похрестила назвиськом "нігілізму", по закону, по котрому київські попи і московські доктринери-централісти так зішлись з польськими панами в ненависті і брехнях на "український сепаратизм".

"І там і тут /у Поляків і Росіян - Л.Б./ - це "старий російський порядок" вставав проти "нової вольної Росії". Правдивим вольнодумцям в коронних польських землях треба-б зрозуміти, що кіх панами українсько-литовськими /Поляки - Л.Б./, хоч би вони стократ брали участь у рухо-ві, і паном Катковим та ще гіршою, ніж він, російською поліцейсько-олігархічною партією /великопанським табором/ в кривне брацтво... Брацтво це становиться ще міцнішим через те, що між сіямаи приближеними до вищих петербурзьких кру-гів а кілька явних вихованців єзуїтських. А це все зводиться до того, що правдивим мужичникам /демократам/ і лібералам /вольнодумцям/ у корін-них польських землях треба зрозуміти, що так звані Полякам у західній Росії /Україна, Біло-русь, Лятва - Л.Б./ нема другого виходу, як або становитись вольнодумними /лібералами/ мужичника ми руськими, або зоставатись назаджиками, - бо де нема польського народу, там нема місця й поль-ському мужичництву і вільнодумству. Доки цього не визнають Поляки у корінних польських землях, доти і на сямий правдивий мужичий і вільнодумний напрям польський буде падати важкопольська і незрадницька тінь од шляхетства і попівства земель європейсько-руських, і всякий по неволі казатиме - "Польки" тау, де треба-б казати тільки "назадни-ки і панство європейсько-руського крак". Нехай же ті, котрих це не по серце, одречуться од поману-тих назаджиків і панів, а з тим разом признають до нас схід о д С я н а і Буга "нема Полькі", а єсть Русь /Біла й Україна/ і Литва".

Підводячи підсумки тому, як М. Драгоманов за-дивлявся на взаємики славянських народів до 1869. р., як надрукувавннх своєї магістерської дисерта-ції, можемо сконстатувати такі його тенденції в цій проблемі:

І. В цей період своєї педагогічної, наукової й літературно-публіцистичної діяльності у своїх

славнофілійських поглядах він обмежувався лише
тільки славянськими народами: росіяни, польськ-
и м, чи московським, як він чисто того мав,
вав, польським і українським
и м та хоча б і російським і то в
мехах російської імперії.

2. У зв'язку з цим славянських народів він
визначив народи панувачі /Росіяни/ і пригнобле-
ні, українці, Білоруси/.

3. Своєрідне й виключне становище М. Драго-
манов констатував щодо Польки, які, з одного
боку, були пригноблені й терпіли від влад всі
ті утиски, що й українці, а з другого боку —
на Україні були пануючою націоналістично-соці-
альною класом й за допомогою російської влади
через доноси, істбил український народ, перес-
лідуючи свої державницькі, релігійно-націоналі-
стичні та експансівно-соціалістичні цілі.

4. На тлі цієї міжнародної боротьби й
визволення в пануючих витворились найбруталь-
ніші методи переслідування й вигнання пригно-
бленого, тут використовувано всі засоби, які
приводять до поставленої мети.

5. Легітимізм, клерикалізм і офіційна на-
родність /російський і польський шовінізм/ —
це були ті основи, з якими пануючі підходили до
пригнобленого народу.

6. Мета — великодержавницькі стремління /ве-
лика російська імперія, велика історична Поль-
ща/, методи — централістичне підбиття інших на-
родів під свою націоналістичну опіку, через об-
русіання й полонізацію.

7. В цім виявляється не поступ, а, навпаки,
повертання до середньовічних часів і стародуже-
ства, проти всякого гуманного ідеалу й соціальної
справедливості.

8. Лише одна група, віри Драгоманов, серед
російської інтелігенції в поступі своєму йшла по-
руч із найліберальнішими ідеями Західної Європи,
й від неї Драгоманов сподівався справедливого
прикладення її ідей до народницьких стремлінь на
Україні, — а це були російські "западники".

9. Щось подібного зароджувалось і серед по-
льського суспільства на Україні, — се власне
представники української школи в польській літе-
ратурі, але легітимізм, клерикалізм і польський

шовінізм навіть і цим польським поступовцем не
дав розвинутися в польське українофільство, яке
загинуло у своєму зародку.

10. Лише Українці ніколи не мали проти своїх
славянських сусідів жадних агресивних плянів.

11. Вся історія України це є — історія оборо
нної боротьби проти ворожих нападів із боку ин
ших народів за своє визволення.

12. Це з-давніх-давен у психіці українського
народу виросло стремління до волі й народоп
равства, до освіти й релігійної терпимости.

13. Інтереси народні та "хлопомянство" в Ук
раїнців були на першому місці за давніх часів.
Через це саме їх були чужі легітимізм, клерика
лізм і шовінізм; зате ж федеральний принцип, і
стремління до об'єднання всіх земель українських
проходить через усьо історію України.

14. Таким чином, соборництво, федералізм, на
родоправство і стремління до освіти це ті посту
пові ідеї, які покладені в основу характеру й
діяльності Українців.

В цих тенденціях М. Драгоманова ми спостері
гаємо великий вплив славянофільських ідей Мик.
Костомарова, до якого Михайло Петрович дійсно
ставився з великим признанням і якого ставив по
руч найпоступовіших діячів Західної Європи, та
найбільшого й найпоступовішого мужика українсь
кого — Т. Шовченка. Ці ідеї М. Драгоманова, зв'язав
шись із західними історично-філософськими те
оріями прогресу та зі студіями східних народів,
дали новий дальший етап його філософії історії
та славянофільської діяльності, етап, що вплив
ся в його магістерській дисертації р. 1869.

VII.

В своїй магістерській дисертації²⁴ М. Драгома
нов розвивав ті самі думки, що й у дисертації *mo
nita legendi* /про цесаря Тиберія/ та в проб
ній лекції /про становище жінки в першому віці
римського цесарства/, але систематичніше та
глибше. З одного боку, він підносить інтерес до
соціальної боротьби у старовинному світі, а але

поруч підносить і національні відносини різних народів у римській імперії та відношення до них римської влади. Нарешті, студіює ту культурно-освітню й цивілізаційну роль, яку відіграла римська імперія в цілому.

"На тім, як віднеслися до моїх перших учених проб мої недавні товариші і професори", агадує Драгоманов, "я у перше зазнав те, як не привикла публіка у Росії до об'єктивності і до всякого роду складних справ і складних формул. Ді-
б е р а л и / в т і ж ч а с і і п р о ф.
Ш у л ь г и н / б у д я с к е н д а д і з о -
в а н і м о ї м, т а к с к а з а т и, і м -
п е р і а л і з м о м, - а т а к о ж с о ц і
а л і з м о м; к о н с е р в а т о р и - п р и
в і т а л и б у л о м е н е н а д і с п у -
т і з а х о ю к р и т и к у Р и м с ь к о ї
р е с п у б л і к и т а о б і д и л и с ь м о
є ю к р и т и к о ю Ю в е н ь о в о г о к о
н с е р в а т и з м у в ж і в о ч і й с п -
р а в і. П о д і б н е с л у ч е л о с я з о
м н о ю і п і с л я т о г о у в с і х д а
л ь ш а х с т а д і я х к о с ь і л і т е р а
т у р н о ї к а р'є р и, - д о ч о г о я ¹⁴²
н е ш в и д к о і н е л е г к о п р и в и к".

У дисертації М. Драгоманова ми бачимо, як світогляд молодого вченого горять усіма барвами історика, історика культури й цивілізації, соціолога й політика. В ній у зародку і в теоретичних засадах виявляється увесь майбутній Драгоманов-борець за свої ідеали. 27-28-літній учений для себе цілковито висвітлив позицію своєї ідеології і своєї майбутньої діяльності.

Д. Заславський, характеризуючи цю працю Михайла Петровича, невірно зазначає, що в ній "своїхъ собственныхъ взглядовъ Драгомановъ не формулюєть отчетливо" і вказує, "що в історичнім процесі він бачив перш за все і переважно розвиток політичних і соціальних ідей, - розвиток закономірний, підлеглий внутрішньому закономірному прогресу".¹⁴⁴ Але таке сформулювання світогляду Драгоманова якраз йому не властиве, бо такий погляд і така віра в ідею прогресу для тих часів була загальною ідеєю для всіх позитивістів і для всіх істориків цивілізації та

апольогетів прогресу. Властиве ж для Драгоманова в цій праці, що в дальших працях перетворилось у цілу систему його соціології й політики, якраз вийшло з поля уваги п. Заславського. Вийшла з поля уваги Заславського культурна й національна проблема, піднесена в цій праці, а також проблема ролі поневолених народів. Таким чином, не зайвим буде докладніше підкреслити ті основні тези, які випливають із дисертації М. Драгоманова, тим більше, що з думками тих тез зустрічавсь на кожнім кроці в пізнішій його діяльності.

І. П р о г р е с а б с о л ю т н и й німецьких філософів /Гердера, Гегеля в першу чергу/ та їх наслідувачів у всіх славянських землях про те, що "все людство становить один організм, який не так розвивається й ліпшає в окремих частинах /народів/, як у загальній масі, при чім часто /народи/ творять правильно розмежовані ступні розвитку цілого", — М. Драгоманов відкидає. 245

2. Натомість, М. Драгоманов визнає п р о г р е с і с т о р и ч н и й французьких і англійських ліберальних політиків та філософів і істориків-позитивістів про те, що а/ "кожний народ поставлений у більш-менш сприятливі умови, поступово, силою власної думки й боротьби інтересів, та й під впливом обставин поліпшує форми побуту й розширює свої моральні й наукові тями", б/ такий поступ помічається у кожного народу, а деякі із народів знаходяться у взаємнім зв'язку і впливають один на одного, "то подібний поступ до поліпшення помічається й у всім людстві, при чім безперечно, різні умови, що затримують і модифікують, утворюють різницю в ступнях, на яких знаходились і знаходяться різні народи"; в/ прогрес життя людського відбувається закономірно за епохами, в яких кожний дальший крок розвитку органічно й логічно впливає із попереднього; г/ прогрес цей залежить од безпосереднього ходу умового розвитку, наукової, політичної й моральної свідомості; д/ окремі дороги прогресу є в кожній верстві суспільства, яке ніколи не повинно ототожнюватися з передовою меншістю; е/ в часи спину поступу мен

лости, увесь прогрес суспільства звертається не на виріб нових основ, а на просяк відсталих шарів якимись одним навіть не самим передовим принципом, а найерозумілішим і найпридатнішим для нас; відбувається поступ менше блискучий, але ширший обсягом; в швидке темпо поступу політичного й культурного буває під час аристократичних періодів історії, а л е ж п о в і д ь н і щ і, а л е г л и б ш і й о б ш и р н і щ і о б с я г о м, в і д п о в і д а ю т ь п е р і о д а м д е м о к р а т и ч н и м, ж/хачо не повний зупин культурного прогресу відбувається під час національної ізоляції і культурного жрецтва чи клерикалізму /прикл.: східні народи, деякі моменти середніх віків/¹⁵⁰

3. П р и ч и н и п р о г р е с у: а/вигір ідей і боротьба їх на ґрунті інтересів,¹⁵¹ б/вигір ідей /напр. трактати Платона, послання апостола Павла, твори Сенеки й инш./ це є прояви внутрішньої, моральної сторони діяльності народу й перш за все зроблять вплив на самий народ, себто, в н у т р і ш н і й п р о ц е с, а потім уже на другі народи, - з о в н і ш н і й п р о ц е с; в/факти впливу ідей одного народу на других /наприкл., Греків - на Персів, Єгиптян, Римлян і на новішу цивілізацію/ відносяться до трьох категорій: 1/вплив народу на інші, що знаходяться з ним у державних зв'язках - вплив внутрішній, 2/вплив народу на другий цілком самостійний іще за життя того народу, що впливає /на прикл., Греків на Персів/, 3/вплив ідей народу вже померлого /наприкл., стародавніх Греків на нас/; - перші два впливи відносяться до історії народу, бо тут виявляється безпосередній чин самого народу, чого в останніх не має,¹⁵² 2/первісне суспільство в неорганізованій формі може ховати в собі найгарніші зародки, які можуть безслідно й загинути. В таких випадках історики відказують на несприятливі умови, жалують, але не звертають уваги на одну найголовнішу причину: о с о б л и в і с т ь у с т р о ю ц и в і л і з о в а н о г о ж и т т я с о з н а ч е н і с т ь і у с в і д о м л е н н я і д е й, - чого має первісне суспільство. Властивість усвідомлення ідеалів - н е г и н у т и, а л е

ж и т я й р о з в и в а т и с я, що далеко не становить особливості первісних природних задачів, — від того останні так часто гинуть, а т к м ч а с о м і д е я і м о ж е ж и т я й п і с л я с м е р т и н а р о д у, щ о у і в и т в о р и в; д/всякий новий порядок повстає внаслідок боротьби інтересів, а л е ц я б о р о т ь б а ж о ж е о с о б і т л и в а т ь с я я с н о ю с в і д о м і с т ь і д е а л і з м а; т о д і в о н а в б о р о т ь б о в і д е й н а г р у н т і і н т е р е с і в, т о д і й н а ч о л і п а р т і й, щ о б о р о т ь с я, с т а н у т ь і д е а л і с т и, л е д е з п р о с т о й ч е с н о п і д н я т ь м и п р а п о р а м и. Коли суспільство малоосвічене, між класами пануючими і пригнобленими — прирва та ще й національна різниця, й до того перекожені національності умово вищі від переможців, коли пануюча класа-національність є егоїстична експлуатація слабшої, а поступ уперед різко підтримує інтереси пануючої, низький рівень її розвитку зміцнює консерватизм, стародумство, міжнародну боротьбу, то ж поступ відбувається не за допомогою широкіх реформ, а лише за допомогою гострих конфліктів і локальних уступок, — у такому суспільстві політичні діячі — експлуататори, честолюбці й нечесні користувачі; е/політичних людей та політичної мудрости без чесного переконання, широти і сміливости думки та філософичної освіти немає. Де консерватизм, де замість широкіх реформ уступки, там дежавне життя непевне: нові ідеї ведуть до згубних потрясень, а незадоволення нових потреб висунує згубників країни — Марітів, Цін, Сульпіціїв, Катілін, Неродів, які зі свого боку зроджують Суді.

4. Ф о р м и п р о г р а с у: а/нормативною формою суспільства, що охороняє нарід од усякої експлуатації й забезпечує діяльність і свободу кожної особи, може бути держава; така держава повинна сприяти повному матеріальному й духовому розвитку особі; б/для своєї стійкості держава потребує як найширшої участі в вищій державній хатті; в/цях властивостей держава набуде лише тоді, коли буде політична свобода, до якої повинні бути пристосовані

ні всі установи в державі а метою гарантії прав особи, найкращого представництва у владі, найкращої контролі й рівності перед законом;

5. М е т а п р о г р е с у : а / держава не є остаточна мета людського поступу; б / держава стає новим джерелом захисту й охорони людського роду, що повинна охоронити його від експлуатації другими народами, класами, видами правові норми, які забезпечують діяльність і свободу кожної особи; в / остаточна мета поступу є розвиток і підвищення людства в суспільстві на найвищій добелі моральної й умової досконалості;

6. С т у д і ю в а н н я п р о г р е с у : а / наука, що студіює основи розвитку людини на шляху її досконалості в суспільстві, є історія; б / в історії є те добре, що з усякого боку веде до якнайкращих форм життя, те погане, що сприяє цей розвиток; в / з цього погляду історичні явища треба оцінювати з усіх їх органічних цілостей, з усіма її добрими й поганими сторонами, які здебільшого викликають одна одну; г / історія може бути: 1 / історія держави / внутрішня й зовнішня / 2 / історія цивілізації, себто, історія світу морального, приватного побуту й діяльності певного народу, й ця історія є найважливіша; 3 / історія поширення ідей певного народу; 4 / історія мов і країн, себто, історія народу є важливіша від історії пануючих класів і столиць міст; 5 / історія народу розглядається 1 / з боку державно-національного, 2 / з боку соціально-культурно-людського; 6 / занепад одного боку не тільки не веде за собою занепад другого, - але часто зумовлює собою прогрес другого, - а прогрес цивілізованого народу не припиняється до того часу, поки карід не поставлений в умови, рівні фізичній смерті, фізичним нещастям або захворюванню.

7. П р о г р е с і н а ц і о н а л ь н а п р о б л е м а : а / як держава тим вища, чим більше забезпечує свободу і благо кожного, так і національність тим цінніша, чим більше вона є в собі людських властивостей; б / домагання й перевертання імя національності мають силу і опірчуття світу лише тоді, коли вони

та ная національності є зразок і питання культури та прав, людям; в/ідеї людяности, вперше з'явилися не тільки у слабших народів, але власне в народів переможених: коли б Греки були перемогли світ, хонк б, як вищі цивілізацією, були складли касту геленів над варварами; а переможеними останніми, вони спасли своє діло, зробивши його ділом всього людства: Грек для старогоримського світу — зразок людини, як пізніше християнин — для Жидів, Сирійців, Греків і Римлян, як римський християнин — для середньовічних народів Заходу, як гуманіст — для епохи відродження; Г/Греки, як виховники Римлян, знищили дику національну їх виключність, указали їм на другу мету діяльності, крім війни: розкрили Гракхам соціалістичні рани, що розв'язалися на тілі держави-держиможниці і вказали, на релігії, що лише поширення прав рівності на всі переможені народи й може спасти римську державу. Тут діло грецького народу було ділом цілого людства; те саме і з жидівською національністю: вона стала вища й цінніша, власне, тоді, коли втратила свою виключність, або коли її виключність стала людяністю, що всі люди однаково діти божі, — лише тоді жиди перемогли весь світ, прославили імя Ізраїля понад усі народи й доказали, що цей Ізраїль є дійсно обранець; д/я оцій духово-виховничій ролі Греків серед Римлян продовжується історія грецького народу, бо продовжується його розвиток, хоч фактично він державу свою втратив; е/на ослаблених державних організаціях Греків та східних народів завойовницька римська республіка виростає у світову римську імперію, яка через обміну цивілізацій виявила культурний прогрес по шляху до перетворення в союз народів; е/в цьому очоловічуванні воєнного Риму, в поступневому злитті панів і дереконених, у злитті через громадянські права, закони, релігій й ховається постійний, хоч і не врівноважений, прогрес історії римського людства; х/те, що становить результат цивілізації, зовсім не можна присвоєвати ані виводити з основ яко-

Ісць однієї народности; в момент формування ново-європейських суспільств цивілізація репрезентує римський народ, отже, цьому останньому ми й повинні віддати повагу і приписати головний уклад у життя їх тих основ, без яких не може бути ні морального, ні суспільного добробуту.⁷⁶²

Ця праця М. Драгоманова становить лише перший том задуманого ним монументального діла, якого в дальшій науковій діяльності дослідникові не пощастило вбгати в дальші точно означені томи. Але, студіюючи його пізнішу літературно-наукову діяльність, ми можемо скільки сказати, що ця остання й є окремими сторінками, окремими розділами й навіть томами задуманого драгомановського твору. Вдумаймося уважно в ці слова його "Автобіографії": "а а й м а р ч и с я с т а р и н о ю і с т о р і є ю, я звернув особливу увагу на релігію й мітологію арійських народів. В і д с т а р и н н и х н а р о д і в я п е р е й ш о в д о н о в и х і т у т о с т а н о в м в с і і н а н а р о д н і х п е р е к а з а х і с л о в е с н о с т и С л а в я н і м і ж н и м и, з а п е р н е, у к р а ї н ц і в. У 1867. р. я з кількома приятелями поклав видавати збірники української народньої словесности, що набралися з різних осіб із часу западу до збирання етнографічного матеріалу недавніми роками. До речі ж, то були б майже єдині українські видання, не заборонені тоді російською цензурою. Швидко ми видали дві книжки казок і дві пісень, — а в 1869. р. я вкупі з проф. Антоновичем засів за збір українських політичних пісень з історичним коментарем"⁷⁶³ ... "1870. р. був готовий увесь план історичних пісень"⁷⁶⁴, "перші два томи котрих видані були в Києві в 1874. й 1875. р. р."⁷⁶⁵ Решту автор сам видав уже в Женеві.

"Студію багатой і прекрасної української народньої словесности, а особливо поетичних пісень, що показують поетичну історію українського народу, розказаву ним самим, заставивши мене кріпко полюбити той народ і пережити усіми силами душі всі часности українські."

кої справи в Росії і Австр-
ро-Венгрії. Студії ж пісень
про боротьбу українців з
турками, - рівняючи їх з та-
кими ж піснями народів бал-
канських, заставили мене
здуматися в т.зв. восточну сп-
раву, - в ціє вкупі приводж-
ло мене до думки про конче-
ність шкорої постановки
федерально-демократичної
справи в усій восточній Ев-
ропі. Мені здавалось, що ук-
раїнці, а в часності Київля-
не повинні заграги важну ро-
лю в сім ділі, - та для того,
думаю, треба було їм кон-
че якнайбільше політично-
го обривання: більше зна-
комства із західно-європей-
ською політичною наукою, а
також з історією і станом і
свої батьківщини і запад-
них Славян".⁷⁶⁶

Які думки підносить Драгоманов у цих своїх
роздумуваннях. По-перше, він зазначає найтісніший
зв'язок між студіями старовинних народів та укра-
їнською проблемою в Росії й Австрії; по-друге, ос-
нова вирішення цієї проблеми ховається не тільки
в інтелектуальних верхах українського руху, а
головно в політично-історич-
ній ідеології самого на-
роду, як ця ідеологія на-
віль сака історія визнача-
ється в поетично-народних
його творах; по-третє, поетична твор-
чість українського народу привела дослідника до
південно-славянських народів та до турецько-сла-
вянського конфлікту чи, як називає Драгоманов,
"восточної справи"; по-четверте, це все вкупі
ставить перед дослідником конечну потребу цілу
східно-європейську справу розрішити на широкій
федерально-демократичній основі; по-п'яте, про-
відна роль в усій цій схід-
но-славянській проблемі до-
вчина належати Україні, але

д л я ц і є ї ж і с і ї п р о х і х н и ж ж
ї ї ж у с я т ь в и я ж и т и я ж ж а ж б і
д ь ш у п о л і т и ч н у о с в є т у н а
з а х і д н о - є в р о п е й с ь к і м п о л і
т и ч н о - н а у к о в і м ф у н д а м е н т і,

Отже, з одного боку Росія, як стародумна, реакційна імперія — поневоленця народів, а з другого боку, Україна, — в основі народного життя й культури якої закладені всі ідеї поступу: стремління до свободи, до народоуправства, до освіти й віротерпимости, — є той творчий фермент, що цілий славянський світ міг би перетворити на цілком нові основи федерально-демократичного устрою.

З цього боку подібну ідею М. Драгоманову могло підказати, крім М. Костомарова та конституції Кирило-Методієвського братства, де й політично-суспільне становище Греції в цілому римському царстві. Ще далеко до М. Драгоманова Україну в цілім славянстві прирівнював до Геладі Гердер. Ця думка Гердера Драгоманову безперечно була відома, але сконкретизована вона була лише після докладних студій римської імперії й ролі в ній культурних народів, як Індів, а особливо — Греції. Християнство, що вийшло від Індів, і філософія, наука й поезія та мистецтво, створені генієм Греції, це були ті дві сили, що розбихали стародумство, державний централізм, релігійну нетолеранцію, соціальне рабство та воєвоначе-дееспотичну жорстокість Риму й виходили його на широкий шлях стишло римського і вселюдського прогресу. Подібну культурну й соціально-політичну роль в російській імперії та в цілому славянстві повинна виконати Україна, яка вже в часи XI-XVII ст. з невеликою перервою виконувала її на всіх просторах Сходу Європи.

Те, як повинна була б Україна свої місця виконувати, цю проблему — М. Драгоманов ставить у давший своїй літературно-науковій діяльності.

П Р И М І Т К И.

- 1/°Переписка Михайла Драгоманова з Мелітоном Бу-
чинським, Львів, 1910, ст. 103-106,
- 2/°"Австро-руські спомини М. Драгоманова". Літера-
тур.-Наукова бібліотека, кн. 4; Львів, р. 1889, ст.
84-87.
- 3/°"Правда", р. 1872, ч. I.
- 4/°Гей не дивуйтесь, добрий люде,
Що на Україні повстало, —
Що Україна по довгій дрімоті
Голову славу підняла.

Гей, українець просить не много:
1/°Волі для рідної мови;²
2/°Но не лишає він ко всім Русам²
И к всім славянам любви.

3/°Славянські землі!³ — наша Україна
4/°Середня сестра поміж вами!⁴
Нікому неправди⁵ вона не вчинила
6/°И правди бажа ціх сестрацях⁶

7/°С Північною Русью⁷ не зломим союзу:
8/°Ми з нею близнята по роду;⁸
9/°Ми віки ділили и радість и горе
10/°И вкупі приймаєм свободу.

Ти русин півночний,¹¹ один із всіх братів
Велике зложив государство:
12/°Нехай же та сила послужить на поміч¹²
13/°Слабшим братам у славянстві¹³

14/°Но став своє силу на вольній освіті,¹⁴
15/°Кращій і людській — свободі,¹⁵
16/°Не слухай совітів неважких душі
17/°З'єднених¹⁷ з тобою народів.

На свої¹⁸ чужі¹⁸ и рідні¹⁸ народи
Поручко з тобою итимуть;
19/°Устаде на світ и жити¹⁹ и естонець
А лях з тобою брата обніметь.

20/°Цятать в хіхах незрячії люде;²⁰
21/°Чого тим рускнам хотіти²¹

21 — Бажає русин воді громадській²¹
И рідної руській²² освіти²³

Ой²⁴ слухай, даше, ми тільки за напе
лягали в степах головами, —
Ми-ж не хотіли, щоб панували
Вороги ваші над вами.

25 Ой уваж, даше²⁵, руське право
На руську землю і мову, —
И з тої години²⁶ для власної воді
Заложив²⁷ ти міцну²⁸ основу.

Ой²⁹, брате Чеху, — ми твого Бижки
Табора ще не забули,
Де ми за чану громадську стояли
И козацького строю здобули, —

З тобор, Сербин³⁰, не раз ми братались
На суші й на руському морі, —
Як бились³¹ за віру³² и волю³³ знаки
На Січч і в твоїй³⁴ Чорній Горі.

35 З тією ж охотою, з якою боролись³⁵
За землю³⁶ свою и за братську,
Ми ради устатк³⁷ и кості вложити
Щоб волю здобуть³⁸ всеславянську.

Ой гляньте, слав'яно, устарт³⁹ на Заходу⁴⁰
Німецькія грізнія⁴¹ хари.
42 Станьмо ж у купі⁴², забудемо, браття;
На віки нікчемнія сваря.

43 Гей, не попустик⁴³ урвать ні частини
Слав'янського⁴⁴ рідного краю.
Но проклят из нас той, хто волю чужу⁴⁵
И землю чужу не вважає.⁴⁶

Сберімося⁴⁷, браття, в сікью⁴⁸ рівноправну⁴⁹
И крикнем⁵⁰ сред братнього миру:
"Ми хочем для себе и⁵¹ цілого світу
Дия воді, освіти и миру"⁵²!

53 О матір Україна, о чесний наш Київ,⁵³
Коли б довелось серед тебе
Те слово почути и вольнее знам'я
Слав'янське підняти до неба.

19 1917 — 49
М. Т-в'є

1-1/А - Воли для люду і мови. 2-2/А - Но не ли-
 шає він до воій Русі, Б/ - але не тратить він
 х Русі від того. 3-3/Б - Братя Славяне. 4-4/Б -
 Серед вас усіх пролягає. 5/Б - обиди. 6-6/Б - и
 тільки добро памятає А/ - цієї строфи немає зов-
 сїк. 7-7/Б - С тобою Москалю 8-8/Б - Ми діти од
 ного народу, 9-9/Б - Ми довго... 10-10/Д - спо-
чатку було: и вкупі вступаєм /в/, Б - То вступиємо
 вкупі и в, 11/А - Московський. 12-12/А - Неси-х
 свою силу, де треба, на поміч. 13-13/А - На за-
 хист усьому Славянству. Цієї строфи у варіанті
 Б немає. 14-14/А - Клади свою славу і силу в ос-
 віті. 15-15/А - В красній і людській свободі.
 16-16/А - Не думай ніколи 17/А - Зєднаних. 18-18/А
 - славянські и чужіи. 19-19/А - I' стане на волю
 Автвин. Цих строф у варіанті Б немає. 20-20/Б -
 Неєрочли люде, Ляхи, все питають. 21-21/Б - Жада-
 ем свободи и волі громадській. 22/Б - ...руської
 ... На цій строфі варіант Б уривається. 20-23/А
 - цієї строфи зовсім немає. 24/А - Гей. 25-25/А
 Ой признай, Ляше, ти... 26/А - хвилини. 27-27/А
 - мідну. 28/А - Гей. 29/А и 30/А - Сербине. 31-31
 /А - за волю народню. 32-32/А - Черногорі. 33-34
 /А - За волю 35/А - повстати. 36-36/А - На Заході.
 37-37/А - Німецькі грізніи. 38-38/А - Ставайно и
 до купи. 39/А - нікчемніи 40-40/А - Ой, не дава-
 ймо. 41-41/А Славянського. 42/А - зневажить. 43-43
 /А - Чужої землі забажав. 44/А - Зберімося. 47/А
 - и сїкїю. 46-46/А - на братньому пару; 47/А -
 и для. 48-48/А - Ой, мати Україно, ой, Київ наш че-
 ский. 49-49/А - немає. Під низом: Гейдельберг, 23
 августа 1871.

Мая під руками три варіанти цієї пісні: 1/
 з "Австро-русських спомянів", ст. 84-87, якого назива-
 вав літ. А; 2/ з чорного листа М. Бучинського до
 М. Драгоманова з 18. жовтня 1871. р., якого автор не
 послав, а послав лише переробленого, і в цьому
 останньому про вірш не згадується нічого. В бру-
 хоні ж М. Бучинський називає вірш Драгоманова
 "пісень-народією на одну з найкращих дум народ-
 нїх наших, котру /народню/ прослав власне Русов,
 зложеноу і співану Клянами" /"Переписка М. Драго-
 манова з Мелітоном Бучинським", ст. 47-48/; цей не-
 повний варіант назвемо літ. Б; і 3/ з листа М. Дра-
 гоманова з Мелітоном Бучинським", ст. 47-48/; цей

неповний варіант назвемо літ.Б; і 3/ з листа М. Драгоманова до М.Бучинського /там таки, ст.103-105/ з 4.березня 1872.р. — називаю цей варіант літ.Д і нахожу його цілим. Той варіант, з якого М.Бучинський наводить у своєму листі-брудьові ще п'ять строф і то між четвертою й пятою зі пропуском аж трьох строф, є копія з варіанту, якого Драгоманов переслав до О.Русова. Порівнявши їх, можна сказати, варіанти В і Д відбихвають первісний текст "пісні", зате ж варіант А є друга редакція, яка була зроблена з першої вже тоді, коли М.Драгоманов писав свої "Австро-руські епохи". В ній автор випускає дві строфи цілком — третю:

Славянські землі! — Наша Україна
Середня сестра поміж вами:
Нікому неправди вона не вчинила
И правди бажа між сестрами. /Вар.Д/

Варіант Б:

Братя Славяно! — Наша Україна
серед вас усіх пролягає,
нікому обиди вона не вчинила
и тільки добро пам'ятає.

і ВОСЬМУ строфу:

Питають в ляхах незрячії люди:
"Чого так русинам хотіти?"
— Бажає русин волі громадській
и рідної руської освіти". /Вар.Д./

Варіант В:

Незрячії люди, ляхи вас питають
чого так русинам хотіти?
Жадаєм свободи и волі громадській
и рідної, руської освіти.

Далі у варіанті А в багатьох строфах текст поправлений. Щодо заголовку вірша, то первісно віра називався: "Пісня кривського славянина", доказом цього є слова М.Бучинського, який про віра нічого не знав, і коли одержав текст від Русова, то або на основі слів Русова, опертих на цьому заголовку, або на основі самого заголовку, що міг стояти у прикладній йому О.Русовим копії, М.Бучинський пише: пісня — народно "присла" власне нині Русов, з д о ж е н у і співану К е я н а — к и" /"Переписка"... ст.47/. "Поклик до братів Славян" — назва вже пізнішого походження.

- 5/"Переписка М. Драгоманова з Мелітоном Бучинським". Львів 1910, ст. 101-102.
- 6/"Переписка...*", ст. 101, підкреслення наше.
До писав Драгоманов О. Русову, коли пересилав йому цей вірш, ми не знаємо, але гадаємо, що свій твір автор характеризував приблизно такими самими прикметами, які ми навели вище.
- 7/"Австро-руські спомини", Львів 1889, ст. 83.
- 8/Op. cit., ст. 82.
- 9/ - - - 84.
- 10/Лист від 26. листопада 1871. р. /"Переписка...*", ст. 59-71/, в яким радить не зачіпати у нових органах "Правда" Москви, як не зачіпає він Австрії, а перенести свою увагу на Галичину, сойм, секо... подає цілу програму і світогляд, якого приблизно можна вкласти в такий вислів самого Драгоманова пізніше: "я ширий уніоніст, т. є. федераліст, а не сепаратист, ні у політичній вгляді ні в культурній" /лист до М. Бучинського від 17. січня 1872. р. - "Переписка...*", ст. 77/.
- 11/"Переписка...*", ст. 93.
- 12/"Австро-руські спомини", Львів 1889, ст. 7-8 /приписка/.
- 13/"Автобіографія М. П. Драгоманова /1841-1889/"
"М. П. Драгоманов, його ювілей, смерть, автобіографія і спис творів", Зладив і видав М. Павлик Львів 1896, ст. 332. /Підкреслення наше/.
- 14/М. Драгоманов, "Два учителі. Спомини.", Львів 1902, ст. 46.
- 15/Та сама праця, ст. 48-49 /розстрілка наша/.
- 16/"Австро-руські спомини", Львів 1889, ст. 10 /розстрілка наша/.
- 17/М. Драгоманов, "Два учителі", ст. 57-52 /розстрілка наша/.
- 18/"Авст.-русь, спом.", ст. 4.
- 19/"Автобіографія", op. cit., ст. 331.
- 20/"Авст.-рус. спом.", ст. 4.
- 21/Так-таки, ст. 5. Це місце Д. Заславський невірно тлумачить; до ніби то др. хвалився Метлинським /др. "М. П. Драгоманов", Київ 1924, ст. 9/.
- 22/Так-таки, ст. 5.
- 23/Так-таки, ст. 5-6.
- 24/Так-таки, ст. 6-7.
- 25/"Австро-русь, спомини", ст. 8-10 /розстр. наша/.

- 26/Ор. сіт , ст. 10-11 /розстрілка наша/
- 27/Ор. сіт , ст. 11.
- 28/Ор. сіт , ст. 11.
- 29/"Два учителі", ст. 58-59.
- 30/"Автобіографія", ор. сіт , ст. 338.
- 31/"Авс.-рус. спом.", ст. 9.
- 32/Там-таки, ст. 10; "Два учителі", ст. 48, 58.
- 33/"Два учителі", ст. 44-45.
- 34/"Два учителі", 45-46, 48, 58, 62.
- 35/Громада, кн. 2, ст. 134.
- 36/"Два учителі", ст. 58.
- 37/"Авст.-рус. спом.", ст. 13.
- 38/Там-таки, ст. 15.
- 39/Казимир Йосипович Подєвич /"Два учителі", ст. 4-28/.
- 40/Кізімовській, до якого ученики відчули приязнь, яка "придавала охоту вчити й натуральну історію й читати натуралістичні книжки, що почали тоді виходити". Це була пряма і щільна людина, яка під час гімназіяльних викладів відкидала цюгоп, чим могла наскочити на доносів і звіщення /див. "Два учителі", ст. 49-50/.
- 41/"Автобіографія", ор. сіт , ст. 333.
- 42/"Ав.-рус. спом.", ст. 15-16.
- 43/"Два учителі", ст. 57.
- 44/"Авс.-рус. спом.", ст. 16.
- 45/Там-таки, ст. 16.
- 46/Там-таки, ст. 18.
- 47/Там-таки, ст. 17.
- 48/"Два учителі", ст. 59-60.
- 49/Там-таки, ст. 60.
- 50/"Ав.-рус. спом.", ст. 17.
- 51/Там-таки, ст. 19.
- 52/"Два учителі", ст. 62.
- 53/"Авс.-рус. спом.", ст. 21.
- 54/Там-таки, ст. 21-22.
- 55/Там-таки, ст. 23.
- 56/"Автобіогр.", Павлик, ор. сіт ., ст. 334.
- 56а/Про це дуже докладно у праці Драгоманова: "На родні школи на Україні", Женева 1877, ст. 6-22.
- 57/Про причини закриття див. "Народні школи на Україні", 1877, ст. 18-22.
- 58/"Авст.-рус. спом.", ст. 24-26 або "Автобіографія" ор. сіт . 334-336. Про це також див. "Народ. кн. на Україні", Женева 1877, ст. 71-94.
- 59/"Автобіогр.", Ор. сіт ., ст. 336.

- 60/Всероссійскія иллустріи, разгонаемыя розгами,
"Современникъ", 1860, р.
- 61/"Русская Рѣчь", р. 1860.
- 62/"От дождя да в воду", "Современникъ", 1861.
або Я. Драгоманов, "Мнѣ и "Набатъ" — Громада,
1879, кн. 4, ст. 379-380, або Д. Заславскій: "М. П.
Драгоманов", Київ 1924, ст. 25-27.
- 63/"Автобіографія", ор. сіт., ст. 337.
- 64/"Австр.-рус. спом.", ст. 20.
- 65/Ор. сіт., ст. 26-27.
- 66/Ор. сіт., ст. 28-29.
- 67/"Автобіограф.", ор. сіт., ст. 337-338 /розстрілка
наша/.
- 68/"Императоръ Таберій" — Киевс. Унив. Изв., Київъ
1864.
- 69/*Ресницъ* — Berlin, 1863.
- 70/Проф. В. Бильбасов, — "Вопросъ объ историческомъ
значеніи Римской имперіи и Тацитъ", — ч. I, —
"М. Драгоманова". Киев. Унив. Изв., № 10 /октябрь/,
Київъ 1870, ст. 1-2.
- 71/"Положеніе женщины въ первый вѣкъ римской им-
періи", Киев. Унив. Изв.
- 72/"Австр.-рус. спом.", ст. 30.
- 73/Ор. сіт., ст. 31-32.
- 74/Ор. сіт., ст. 32.
- 75/Ор. сіт., ст. 33-34.
- 76/Ор. сіт., ст. 31-32.
- 77/Ор. сіт., ст. 34-35.
- 78/М. Драгоманов — "Восточная политика Германіи и
обрусеніе", — "Политическія сочиненія", т. I,
Москва 1908, ст. 88 /розстрілка скрізь наша/.
- 79/"Австр.-рус. спом.", ст. 34-36.
- 80/Так-таки, ст. 37.
- 81/"Автобіограф.", ор. сіт., ст. 344.
- 82/"С. П. Б. Вѣдомости" 1865, ч. ч. 317, 318.
- 83/"С. П. Б. Вѣдомости", 1866.
- 84/"С. П. Б. Вѣдомости", 1866. Щодо цих обох статей
М. Драгоманова, то в самого автора їх ми зна-
ходимо суперечности. В "Австро-руських споми-
нах" М. Драгоманов згадує лише одну статтю —
першу /"Земство и мѣстный элементъ въ на-
родномъ образѣ вѣнціи" / "и ко-
тру редація", на думку Драгоманова, "С. Пе-
терб. Вѣдомостей" напечатана в 93. числі 1866. р.,
розділявши її на дві", — і власне ця стаття
поставила мене з ширинським у війну, котра
і скінчилась моєю одставкою з київського уні-
верситету" /ст 39/ В "Автобіографію", вид

М. Павличко у Львові р. 1896., на ст. 345 ма читаємо: "Я ж. написав кілька статей про те у С.-Петербур. Відомостях — між инчим: "Земство як дійсний елемент вь о б у ч е н і я" і "О педагогическом значеніи малорусскаго языка". В о с т а н н і й с т в і т і /ч. 93, Спб. Від. 1866/ я, між иншим, розбірав хепридат — ність для всяких, а особливо для українських шкіл "Книги для чтенія вь школахь Кіевскаго учебнаго округа", виданої кн. Ширинских-Шихматовим, замість тої, котра, як я згадував вже, складалася р. 1863. учителями Вр. Пед. Шко-ли".

Перші біографи М. Драгоманова, як П. Струве /Собр. полемическ. сочин. М. П. Драгоманова, т. II., *Paris*, 1906., ст. XVI-XVII/ в цих питаннях йде лише за "Автобіографією": "Од тогда", пише П. Струве, я написавъ нѣскольکو статей объ этомъ въ Спб. Відомостяхъ, между прочимъ: "Земство какъ дійсний элементъ вь обученіи" и "О педагогическомъ значеніи малорусскаго языка". В п о с л ѣ д н е й с т а т ь ѣ /ч. 93, Спб. В. 1896/ онъ между прочимъ розбравъ непригодность для всякихъ, а особенно для украинскіхъ школъ "Книги для чтенія вь школахъ Кіевск. Учебн. Округа", изданной кн. Ширинскихъ-Шихматовимъ...". Те саме слово в слово повторив за П. Струве Б. Кристаківський на ст. 2, 21 /М. П. Драгомановъ. "Политическія сочиненія", Москва 1908, вступна стаття/ Д. Заславський /М. П. Драгоманов. Критико-біографический очерк, Киев 1924, ст. 36/ замість того, щоб це питання перевірити, звернувшись до самих статей М. Драгоманова в Спб. Відом. за р. 1866. і виправити суперечність у спомиках самого М. Драгоманова та односторонність у біографіях, дипломатично обходить це питання; він пише: "Драгоманов написал несколько статей в защиту преподавания на украинском языке... Именно эти статьи Драгоманова при всей их умеренности навлекли гонение и на автора и на газету. Драгоманов подверг критике учебник русской грамоты кн. Ширинского-Шихматова... С т а т ь я е т а била запечатана в номере 93 "Спб. Ведом." Яка стаття? — не відомо. Отже, суперечність так і осталась невиправленою. На жаль, цієї суперечности не може

мо виправити й ми, бо "Спб. Вѣдомости" за еміграцію не могли дістати. Правда, деякі роз'яснення в цій справі подає Драгоманов у своїй більшій праці: "Народні школи на Україні". *Geneve - Sale - Lyon*, 1877, р., ст. 47; там автор пише: "Коли мені кн. Ш.-Ш. сказав: "поговоримо за часи", - я рішив, що єсть більш достойний поважачого себе чоловіка чайний стіл - печатъ, одверта для всіх, - і з поводу закіра чернигівських земців заложити учительську семинарію, я написав нову статтю: "Земство и мѣстныя едѣменты въ народномъ образѣ зованіи". Там, між инчим, я розібрав читанку кн. Ш.-Ш. і написав свій план читанки - по гадкам: "од близького до далекого". Статтю ту розбила редакція Спб. Вѣдомостей на дві - передову й фельетон, котрий назвала "Педагогическое значеніе малорусскаго языка" /93 номер Спб., 1866/. Зіставивши ці гадки Драгоманова в його трьох працях, можна зробити такий висновок: праця в цілому буде звернена проти куратора кн. Ширяньського-Шихматова, але редакція /"Спб. Вѣдомостей"/ розбила її на дві статті й до другої, якій і сама підбрала назву: "Педагогическое значеніе малорусскаго языка", віднесла все те, що торкалося читанки кн. Ш.-Ш.

85/"Австро-руські спомини, ст. 40.

86/"Автобіограф.", Ор.сіт., ст. 345. "Міністер приказав було предложити раді київського університету розсудити, на скільки я можу оставатись преподавателем в университеті, та кн. Ш.-Шихматов, не надіючись на певний успіх, предложив від себе "ограничитись поки-що доглядом за мною. Догляд той тривав кілька років і був причиною того, що коли я получив у 1870 р. ступінь магістра і був вибраний радою університету, - попечитель /новий/ не зважився потвердити мій вибір і, за порозумінням із міністром, відложив потвердження до моего повороту /із заграничної командировки/ в р. 1873" /"Автоб.", ст. 346/. На такі відносини до мене начальства мала вплив і рецензія на мою магістерську дисертацію, представлена в "Журналь Минист. Народ. Просвѣщ." про-

Фесорами університету
/!!/ Вільбасових і Модестоєвих", "Учені рецензенти мої докорали мені, між иншим, за похвальну згадку про статтю Чернищевського /який тоді був уже на каторзі — Л.Б./ і навіть якось то витолкували одне місце в моїй книзі в смислі похвали царевбивства" /"Автобіографія", ор.сіт., ст.347 — примітка/. Про це також "Народні школи на Україні", ст. 48-49, 53.

87/"Автобіографія", Ор.сіт., ст.347.

88/Цю зводку Драгоманов подав у своїй пізнішій праці; "Восточная политика Германія и обрусеніе", Политическ. сочин., т. I, М. 1908, ст. 62-98.

89/"Австро-рус. спом.", ст. 42.

90/Там-таки, ст. 42-46.

91/"Автобіогр.", Ор.сіт., ст. 338.

92/Там-таки, ст. 339.

93/"Восточная политика Германія и обрусеніе", Ор.сіт., ст. 86.

94/"Историческія пісні Малорусскаго народа", Київъ 1874, т. I, ст. VI-VIII.

95/"Восточная политика Герм. и обрус.", Ор.сіт., ст. 77.

96/Там-таки, Ор.сіт., ст. 77.

97/Там-таки, Ор.сіт., ст. 78.

98/Там-таки, Ор.сіт., ст. 79.

99/а/"Замѣчанія М.А.Грабовскаго", Кулія II, "Записки о Юж. Рус.", СПб., 1857, т. II, ст. 309 — 320.

б/"О Литвъ и Западныхъ губерніяхъ", "День", 1861, ч. ч. 15 і 16.

100/"Восточн. полит. Германія и обрус.", ор.сіт., ст. 79-80.

101/Там-таки, Ор.сіт., ст. 80. 102/Ор.сіт., ст. 82.
Ор.сіт., ст. 83. 104/Ор.сіт., ст. 84.

105/Ор.сіт., ст. 85. 106/Ор.сіт., ст. 91.

107/Ор.сіт., ст. 92.

108/Ор.сіт., ст. 94.

109/Ор.сіт., ст. 69.

110/"Автобіогр.", Ор.сіт., ст. 340.

111/Там-таки, Ор.сіт., ст. 340.

112/"Народні школи на Україні", Женева, р. 1877., ст. 64 /примітка/.

113/"Спогади про Михайла Драгоманова", — "Україна", р. 1926, кн. 2-3, ст. 49.

114/Там-таки, Ор.сіт., ст. 50.

- 115/Там-таки, ор.сіт., ст. 50-51.
 116/"Два учителі", "Спожини", Львів, 1902, ст. 50-53.
 117/Там-таки, ст. 29.
 118/Там-таки, ст. 43-44.
 119/"Народні школи на Україні", Женева, 1877, с. 20.
 120/Там-таки, ст. 20.
 121/Там-таки, ст. 20-21.
 122/Там-таки, ст. 21.
 123/Там-таки, ст. 22.
 124/Там-таки, ст. 18-19.
 125/Там-таки, ст. 19.
 126/Там-таки, ст. 25-26.
 127/Там-таки, ст. 29.
 128/Там-таки, ст. 29.
 129/Там-таки, ст. 30.
 130/Там-таки, ст. 32.
 131/Там-таки, ст. 32.
 132/Там-таки, ст. 33-34.
 133/Там-таки, ст. 61.
 134/Там-таки, ст. 61-64.
 135/Там-таки, ст. 65-66.
 136/Там-таки, ст. 64.
 137/Там-таки, ст. 65-66.
 138/Там-таки, ст. 66-78.
 139/Там-таки, ст. 78.
 140/ *
 141/Там-таки, ст. 65-69.
 142/"Вопросъ объ историческомъ значеніи Римской имперіи и К.К. Тацитъ" - Киевскія Унив. Ивѣстія", 1869, кн. 2-12.
 143/"Автобіографія", Ор.сіт., ст. 342-343 /розстрілка наша/.
 144/Д. Заславскій - М.П. Драгоманов, Киев, 1924, с. 41.
 145/"Вопросъ объ историческомъ значеніи Римской имперіи и К.К. Тацитъ" - Киев. Ун. Ивѣ. 1869, кн. 6, ст. 11, 12, 13, 16, 17, 18, 19-20.
 146/Ор.сіт., кн. 6, ст. 11.
 147/Ор.сіт., кн. 6, ст. 17-18; кн. 11, ст. 1-8.
 148/Ор.сіт., кн. 7, ст. 7-8.
 149/Ор.сіт., кн. 10, ст. 30-35.
 150/Ор.сіт., ст. 36-37.
 151/Ор.сіт., кн. 9, ст. 16-18.
 152/Ор.сіт., кн. 9, ст. 29-30.
 153/Ор.сіт., кн. 7, ст. 8-9.
 154/Ор.сіт., кн. 9, ст. 16-18.
 155/Ор.сіт., кн. 11, ст. 11-22.

56/Op.cit., кн. 9, ст. 30-31.
57/Op.cit., кн. II., ст. 9-10.
58/Op.cit., кн. 9, ст. 30-31.
59/Op.cit., кн. 9, ст. 29-30.
60/Op.cit., кн. 9, ст. 28.
61/Op.cit., кн. 9, ст. 40.
62/Op.cit., кн. 9, ст. 32-44.

Н Е Д У Г А Т А С М Е Р Т Ь МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА

В 1930.р. минуло 35 років від трагічної смерті Михайла Драгоманова. Вмер він, як відомо, 8. червня ст.ст. 1895.р. на дуже важку недугу, що довгі роки підкошувала його одоровий із природи організм. Дослідники Драгоманова на цю недугу все ще мало звертають уваги. А проте відомості про неї цікаві не лише з боку медичного, з боку етіології її, а також і через те, що перебіг цієї недуги й відношення до неї самого Драгоманова доповнюють характеристику великого українського вченого. Попробуємо це зробити тепер на основі багатого матеріалу, що нам дає у цій справі листування Драгоманова, головню, з Павликом та з Франком, а також і того матеріалу, що зібрав Павлик у згаданій ним книзі: "Михайло Петрович Драгоманов 1841-1895. Їго юбилей, смерть, автобіографія і спис творів. Львів 1896.р.*".

Основна недуга Драгоманова, що довела його до смерті, належить до таких хоріб, що зустрічаються не дуже часто, не піддаються лікуванню, в перебігу своєму постійно прогресують і неминучекінчаються наглою смертю.

У Драгоманова була *арсія аорта* себто, місцеве розширення дуги аорти, головної артеріальної жили, що виходить безпосередньо від серця, з його лівого шлуночка.

Діагноза цієї недуги, особливо в початковій стадії, досить тяжка, а в ті часи, коли хворував Драгоманів, була майже цілком неможлива. В наші часи, коли вже надзвичайно удосконалені методи рентгеноскопії, рентгенографії, елек-

I/Переписка Мих. Драгоманова з М. Павликом, т. II-VIII, чернівці: 1910-1912 листи до Ів. Франка і інших, I-II, видав Ів. Франко, Львів, 1906, 1911.

трекардіографію і т.д., аневризму аорти можна розпізнати вже з самого початку її появи, а за часів Драгоманова аневризму розпізнавати вже тоді, коли вони досягали досить великих розмірів, себто, коли такому хворому залишалося вже жити недовго.

Першу правильну діагнозу недуги Драгоманова поставив у серпні 1891 р. проф. Нотнагель у Відні, але суб'єктивні симптоми Драгоманів почав відчувати, мабуть, іще з 1886 р. Так, напр., ще 12. X. 1886 р. Драгоманов пише до Павлика: "Я здоров як хоч і не процвітаю /останніми часами дуже ослаб навіть на очі/, але все таки держусь, /Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом 1886-1889. Зладив М. Павлик, Чернівці 1912. р. Т. V., ст. 113-114/.

В дальших своїх листах до Франка й Павлика Драгоманів протягом декількох років так послідовно й так досконально описує свої суб'єктивні почування, а й іноді й об'єктивні явища своєї недуги, що ніби то свідомо, як фахівець, пише історію своєї недуги; і коли б навіть і не був би поставив діагнозу такий знавець недуг серця, як проф. Нотнагель, то вже, й без того з листування, треба прийти до висновку, що у М. Драгоманова була аневризма аорти.

Аневризма аорти, або її дуги, це є, як вище згадано, місцеве розширення аорти: вона буває або з одного боку аорти — так звана торбинчаста аневризма /*aneurisma saciformis*/, або по всій її периферії — веретеновата аневризма /*aneurisma fusiformis*/ . Коли з якоїсь причини розширилася стінка аорти, то через постійний тиск крові, а цей тиск у середині аорти досить великий, це розширення почасти, але стало збільшується, і стінка цього розширення /аневризми/ все тоншає й тоншає.

Аорта лежить у середині грудної порожнини серед численних і досить чутливих органів, а тому підкож натурально, що, постійно збільшуючись, аневризма починає натискати на ці органи й своїм тиском викликає різноманітні функціональні розстрої. Звичайно аневризма зпочатку тисне на рахенний нервовий спліт /*plexus brachialis*/, що і першує горішні кінцівки й тим викликає болі в руках, подібні до ревматичних, і часто ці болі

так і приймають за ревматичні. Далі вона може тиснути на поворотний нерв (*nervus recurrens*), що іннервує голосники, й тим викликати захрипність і навіть повну втрату голосу /афонія/. Великі аневризми можуть здушувати стравохід, трахею й легені, і тим викликають утруднення в ковтанні — хворий може ковтати, та й то з трудом, дуже рідку їжу, — а також постійний і дотий кашель і задуху. Нарешті, в останній стадії, коли аневризма стає дуже велика, вона тисне на передню стінку грудної клітини, на ребра, на міжреберні нерви і грудику, викликає тим болі у грудях і може своїм постійним тисненням викликати атрофію ребер або грудики, так що сама аневризма може опинитися прямо під шкірою в формі горбка.

І ось такий симптомокомплекс описаний Драгомановим у його листах до Павлика й Франка. На розстрії свого здоров'я й на загальну слабкість Драгоманів почав скаржитися з 1886.р. тоді, очевидно, аневризма була ще мала, й постійна слабкість могла залежати від розстрою загального кровообігу, який усе буває при всякій аневризмі.

В 1890.р. в нього завляються біля певнікі ознаки аневризми: в листопаді того року він пише Павликові з Софії: "А все хорув. Ревматизм в руках і біля в грудях. Страшенно огидно" /Так-таки. Т. VI, ст. 87/. Очевидно, аневризма виросла вже так далеко, що почала тиснути на раменний нервовий спліт і тим викликати в руках болі, які Драгоманів брав за ревматизм. В березні 1891.р. одвідав Драгоманова його приятель лікар Крєв, який, як пише Драгоманів до Павлика /Так-таки. Т. VI, ст. 210/, не найшов у нього ознаків ревматизму, а болі в руках признав за нервові. І правий був лікар Крєв, тільки, що йому не прийшло на думку дізнатися, від якої причини залежать ці нервові болі.

Мабуть, ці "нервові болі" ставали все гірші, бо в серпні того самого року Драгоманів рішив поїхати до Відня порадитися з такошніми професорами. Але вже дорогою до його "ревматичних болів" долучилася захрипність, яка потім перейшла майже в повну афонію /Так-таки, т. VI. та Листування І. Франка і М. Драгоманова. Вид. Всеукр. Академ. Наук

І/Переписка Михайла Драгоманова з Мих. Павликом. Чернівці 1912, т. V, ст. 113-114.

Київ 1928. Т. I., ст. 354-355/. У Відні прф. Нотнагелъ вперше поставив йому правильну діагнозу: *aneurisma aortae*!

Мабуть, до того, як ізвернутися до Нотнагелъ, Драгоманів звертався й до інших лікарів у Відні, які висловили своє підозріння на аневризму, бо в листі до Павлика I. VIII. 1891. р. він пише /Переписка М. Драгоманова з М. Павликом, Чернівці 1910. Т. VI, ст. 242/: "И і к а р і тут найшли в мене *aneurisma aortae*"... Почувши про таку хворобу, він переглянув анатомічні атласи й добре зрозумів, яка страшна ця недуга. І тому, коли почув підтвердження такої діагнози від авторитетного Нотнагелъ, то це зробило на нього страшенне врахіння: він прийняв це не лише як правильну діагнозу, а й як смертельний присуд, і цей сильний волею й характером чоловік попав у одчай. Він пише Павликові: "Пожду ще 2-3 дні, та поїду в Софію, хоч на який кінець, — не знаю. Допику на крайній мірі одну роботу, хай жінка получить 1000 фр. на дорогу в Росію: Знаєте, брате, найрозумніший це був би кінець: як би можна було жінку з дітьми вмовити їхати в Росію, — а я б, попрацювавши, днів би через 6 ліг би під локомотив". Але момент такого одчаю був недовгий. Знаючи, що жити йому залишилося недовго, Драгоманів мріє лише про те, щоб працювати, працювати і працювати, хоч би через це йому прийшлося коротше жити, ніж йому було призначено. Вже 24 серпня того самого року він пише Павликові: "болі скрізь по тілові од пояса до ушей остатніми добами збільшились. Та чорт з ними. Аби можна було говорити, робити" /Переписка М. Драгоманова з Павликом 1886-1889. Зладив М. Павлик: Чернівці 1912. Т. VI, ст. 252/. І коли Нотнагелъ, з огляду на його афонію сказав йому: *"schreien können Sie, aber nicht sprechen"* /Там-таки, ст. 261-262/, Драгоманів з цього приводу пише Павликові 29 серпня 1891. р. /там-таки/: "я готовий махнути на заказ Нотнагелъ: *nicht sprechen*, і готов прожити 1-2 роки замість 5-10 і хоч умерти на кафедрі од розриву аорти, — але мовчати?..." І він далі працює, як і раніш, і далі веде виклади в університеті.

А як тяжко давалася йому праця, про це свідчать такі місця з листів до Павлика 22: XII. 1891 /Переписка М. Драгоманова з М. Павликом 1886-1889. Зладив М. Павлик, Чернівці 1912. р. Т. VI., ст. 283-284/:

"Софія... Глянціте, який анатом. атлас — і добачте, яка у мене хвороба. Лікарі вогуть її "аневризму дуги аорти". Це саме місце, звідки ідуть жим по всьому тілу, і через те все тіло божить і вся система крово дуріє через ту хворобу. /Кожу Вас боліли зуби, то вообразіть собі, що у мене вся верхня половина тіла — болящому зубу, а часом болять і в нижній, напр., в ногах і т.и. У.Д./ Найменше напруження виклика серцебієнна, котре вбікшує всі сімптоми. В Сальмансдорфі, коли зіденські лікарі сказали, що хвороба незлічима, а просто поклав себе вбити, і через те поспікався дописати, що мусив, і тим справди вбивав себе по троку, поки до до останнього кінця. А коли у Паріжа прийшла надія на одужання і коли паріжська система ліку оправдала себе деяким полекшанням в голосі, я став лічитись і берегтись. Впрочім самий лік — свого рода замірання: лікарство ослабля всю акцію організму і мусить вести до того, щоб аневризму стягло, здавило. До того мусить вести і медова вода, котру я майже цілий день держу над серцем. Так дійшов я до того, що в Децембрі міг читати по три лекції в тиждень по 15-35 минут. Але що це була та мука тиждень перед тих і три тижні лекцій, кожж а що хрипі трепетав, до голосу не стане. Я за 30 днів спав порядно тільки 3 ночі, та й то дуже спеціальний спорифік. Тепер після останніх двох лекцій я допевнився, що моку говорити минут 30-40 /напевнився перед тих уоаких ліків/ і через те спокійніший, хоч ніяк не моку спати більш 4-5 годян у добу, і спокійний, що коли нічого не стане осібно, то догодує рік академічний сімь /бо І.Августа кінчиться строк мого контракту з б.урадом, котрий чи слоче поновити його."

В найближчоку 1892. році кому це гірше, і в квітні він пише: "говорю досить по худськочу, а боли по тілу вбільшились і розширились. Кноді ні стати, ні сісти, ні хаяти не можна. Хоч кричи... Я почав цей лист, та дамі треба бібліографічних справок, а для них треба їхати в Нар.бібліотеку. А у мене 5 раз на тиждень лекції і зостається на бібліотеку один день віхвкий — середа — так в ті дні тепер треба прикладати на груди везікагоріум" /Там-таки. Т. VII., ст. 25/. В липні того самого 1892 р. Драгоманів поїхав до Паріжу для консультації з проф. Рошан-ом, і все таки й так дамі працює,

хоч фізично почував себе ще гірше: в ховтні він пише * Паркху до Павлика: "я зовсім не могу ходити і через те напр. усяка поїздя моя в Національній бібліотеці коштує 4 франки, бо я не могу дійти навіть 200 кроків до станції трамвая, а мушу всякий раз брати фіакр". /Так-таки. Т. VII, ст. 89-90/. Очевидно, що в цей період аневризма збільшилася так, що почала вже тиснути не лише на раменний нервовий спліт і поворотний нерв, а вже й на легені й на ребра, при тому мусіла збільшитися розстріл кровобігу, й все це викликало задуху, загальну слабкість і жорстокі болі, яких, здається, звичайна пересічна людина не могла бути витримати.

В 1893.р. появилася вже постійний кашель: аневризма почала тиснути на трахею; слабкість була така, що один раз під час викладу Драгоманов упав, а доки міг працювати тільки лежачи /Так-таки, т. VII, ст. 342/.

В 1894.р. знов появилася афонія, ще гірша, ніж була раніш, кашель тривав далі, і в грудні він пише до Франка: "аорта моя все більший горбик видавляє на грудях і, певно, давить на трахею, і збільшує її катар і кашель, а сей не дає класти лежу *et vice versa*". А через се все страшенно скоро втоплююсь і мало маю часу писати, бо мушу більш лежати. Лежу то я з книгою, та я читання не вважаю за роботу" /Листування І. Франка і М. Драгоманова. Т. I, Видання Всеукр. Академії Наук, Київ. 1928. Ст. 489/. З цього ясно, що під впливом тиснення аневризми почалася атрофія ребер і грудини. У квітні 1895.р. пише він до післянца від Миколи Ковалевського /Переписка М. Драгоманова з М. Павличком 1886-1889. Зладив М. Павлик. Чернівці 1912. Т. VIII, ст. 227-22 /: Аневризма аорты росперла ребра, подьяла часть грудины и выперла горбикомъ, который почти всегда болитъ, особенно при усиліи: поворотахъ, писаніи, даже при лежаніи. Кроме того внутри мѣшокъ аневризмы давить на трахею и пищеводъ, производитъ одышку, хрипное дыханіе, катаръ трахеи и кашель, а, наконецъ, мѣшаетъ глотанію такъ что я теперь имѣю только жидкую пищу: супъ въ который розбили 2 яйца и роскрошили мельчайшими кусочками немного мяса. Но и такое глотаніе сопровождается хрипомъ въ трахей, а иногда и кашлемъ, и такъ надобдаеть, что имѣю мало, отчего

тільки паче слабій». Увесь цей симптомокомплекс описує Драгоманов так, ніби то він одписав його з якогось підручника: він указує на те, що аневризма досягла крайніх меж свого росту й незабаром мусить розірватися. А проте Драгоманов далі працює, хоч і хежахи, викладає, твердо тримаючись свого девізу: «не тяжка недуга, а тільки смерть може перекодити мені в праці».

Так і сталося: ще ранком 8 червня 1895 р. він викладав студентам, а після полудня того самого дня розірвалася його аневризма, й його не стало /Михайло Петрович Драгоманов 1841-1895, його юбилей, смерть, автобіографія і спис творів. Згадав М. Павлик. Львів 1896, ст. 140/.

Такий у загальних рисах був перебіг недуги Драгоманова. Але кожного дослідника недуги цікавить етіологія недуги, с. т., причина або походження хвороби?

Етіологія недуги Драгоманова не була заснована за його життя, не була заснована через неудосягненість метод досліджу.

В тих часах, коли жив і нездухав Драгоманів, за специфічні причини аневризми уважали дві: артерioskлерозу та скфініс /Lues/, набутий чи гередитарний — спадковий. Отже, хто ставив діагнозу аневризми аорти, ставив собі питання: якого вона походження, чи склеротичного, чи лезетичного, щоб призначити відповідне лікування, не для того, щоб знищити аневризму, бо знищити її не можливо й досі, а на те, щоб іспинити її зріст. Сконстатувати склерозу можна вже було й тоді, і якщо не нахобдили склерози, спиналися на хресі та визначали антилзетичне лікування. Коли при цьому не находили інших лезетичних явищ, то лрес уважали за спадковий. Яку причину аневризми аорти найшли проф. Нотнагель та Потен у Драгоманова?

З листування видно /Листівання Т. Фравка і М. Драгоманова, т. I, вид. ВУАН, Київ, 1928, ст. 407, 412; Переписка Мих. Драгоманова з Мих. Павликом I, 6-1889, т. VII, ст. 155, 187, 188/, що й той і другий енергійно лікували Драгоманова йодом, себто, призначали йому антилзетичне лікування.

Але ж із листування Драгоманов з близькими приятелями, з листування, яке часами носило інтимний характер, не видно, щоб він коли хворів на цю недугу. Він рано одружився, мав цілком здоро-

ві діти й ніколи не скаржився на якісь дзетичні явища. Коли один із його близьких приятелів написав /Переписка К. Драгом. з Мих. Павликом, т. VIII, ст. 121/ йому, що він дістав лрес і дуже хвилювався з цього приводу, Драгоманів відповів йому тільки, щоб той поклався на лікарів і не хвилювався. Коли б Драгоманів сам мав би був цю набуту недугу, то, немає ніякого сумніву, що, при такому інтимному листуванні, він згадав би був і про це, й дав би був якусь пораду своєму близькому приятелеві...

Залишається це спинитися на спадковому лресі, про який і сам Драгоманів міг і не знати. В наших часах, коли ми маємо в руках таку цінну методику, як кровяна реакція Вассермана, це не викликає б ніяких труднощів; але ж за часів Драгоманова гайматологія була цілком не розроблена діянка медицини й біології, і встановити це було неможливо. Це, ясна річ, теж треба відкинути;

Таким чином, лікарі Драгоманова, спинившись на лресі, як на етіологічному моменті його недуги, почали заповідливо лікувати його йодистими препаратами. Драгоманів із його високою інтелігентністю, з його сильним характером — слухався своїх лікарів і рівно коштував йод /Переп. Мих. Драгоманова з Мих. Павликом, т. VII, ст. 127-128/, коштував його до того, що в нього розвинулося хронічне затрощення йодом /йодизм/, яке не, так спинало зріст аневризми, як погіршувало симптоми, що викликала сама аневризма. Так. 21. I. 1893. р. він пише до М. Павлика: я вже з октябрю кашляю, доктора кажуть, що це поверховий катар од його іодистого лікарства, — та часом кашель не дає навіть говорити. А лікарства не можу не їсти, бо инакше аорта моя роздуриться. Так і живу між двома рохнами" Нарешті, коли в березні 1893. р. до нього приїхав його приятель лікар Гольдштейн із Парижу, Драгоманів пише до Павлика: "Гольдштейн нарешті признав у мене іодізм, наслідок переїзди іоду, котрий дається мені од моєї аневризми, і порадив льокальні хірки, котрі трохи мене влекли і дають надію видекатись". /Так-таки, ст. 127-128/.

Таким чином, на підставі попередніх міркувань, в таких *ex nocentibus et iuvantibus* його лікування, ми можемо, цілковито жусико відкинути думку про

длетичне походження аневризми аорти у Драгоманова.

Тоді вирінає питання, якого ж вона була походження. Які причини викликали розвій у Драгоманова аневризми аорти?

Правда, твердження, що основними причинами аневризми аорти є артеріосклероза та хрес, зацікавляється в силі й тепер; але ж сучасна медицина відкрила й нові, досить важні, етіологічні моменти, що під їх впливом можуть повставати аневризми аорти.

І так сучасна французька медична література звертає увагу на існування гострого запалення аорти після інфекційних хоріб, яке може бути причиною розвитку аневризми.

Те саме твердить і німецький проф. фон Меринг, /И. фон Меринг. Руководство по внутр. медицине. Берлинъ 1924/, який каже, що ми занадто мало надаємо значіння інфекційному артерітові в питаннях про походження аневризми. Він констатує, що кровоносні судини дуже легко занедають під впливом усяких шкідливих агентів, які входять ув організм, бо ці шкідливі агенти циркулюють у крові і через *vasa vasorum* проникають у стінки артерій. На першому місці треба поставити і н ф е к ц і ї. При кожній із них може виникнути запалення стінки артерії, подібне до запалення ендокардіа.

Крім того, сучасна медицина знає й другу причину занедавань стінок артерій: сильні й раптові подразнення вазомоторного апарату при нервових побудженнях, особливо, коли вони повторюються часто, неминуче ведуть до надзвичайного підвищення артеріального тиску, яке шкідливо впливає на внутрішню стінку артерії й може бути причиною її занедавання /там-таки/. Таке саме підвищення артеріального тиску викликають інфекційні хороби. Таким чином, сучасна медицина до старих специфічних етіологічних моментів, артеріосклерозу й хреса додає ще два нових, а власне — інфекційні хороби й занадто підвищене психічно-нервове побудження. Тим то, коли ми відкидаємо обидва перші етіологічні моменти розвитку аневризми аорти у Драгоманова, ми мусимо пошукати інших, — чи не мав він якоїсь інфекційної хвороби. І дійсно, студіючи його листування, ми зустрічаємось із фактом, який свідчить про те, що Драгоманів герців

на хронічну малярію. Так у квітні 1890.р. він пи-
ше в Софії до Франка. *Таки Гегова, чи хто там,
гківен на мене, хоче прибити. Тепер пригадав на-
скати на мене лихорадку, формальну малярію, таку,
як у мене бувала в Києві та Італії, і про котру
я забув в Швайцарії, ІЗ р о к і в не бравши в
рог хініну" /Кистування І. Франка і М. Драгоманова.
Київ 1928. т. I., ст. 330/. Далі в листі він знову
пише до Франка: *Наскочила була на мене в "3-й
р а з з а в е с н у треска, та така, якої і в
Італії не кав" /Там-таки, ст. 334/. Звідсіля діз-
наємося, що Драгоманів ще з 1877.р. хорував на
таку інфекційну хворобу, як малярія, що декілька
разів давала рецидиви.

Така інфекційна хвороба з рецидивами безумо-
вно могла викликати такі зміни в його аорті, які
потім послужили за причину розвитку аневризми. А
якщо до цього додати, що Драгоманов був, занад-
то експансивна людина, з підвищеною нервово-пси-
хічною організацією, чоловік, який постійно хви-
лювався, і часто не без причини, та ще з захоп-
ленням працював, то ми мусимо признати, що в ньо-
го був майже постійно підвищений артеріальний
тиск крові.

Яскравим прикладом того, як сильно хвилював-
ся Драгоманів із приводу навіть маловажних при-
чин, є його лист до Павлика, який він писав йому
в січні 1889.р. після того, як видав свою донь-
ку заміж /Переписка Мих. Драгоманова з Мих. Павли-
ком. Чернівці 1912, т. V, ст. 312/: "через роздуку з
Лідом трохи був не зійшов з ума, або мабуть так
був і зійшов на час. Цілий децембер ночами плакав,
а після виїзду Лідки зовсім так був дурний. Дово-
лі буде сказати Вам, що, вернувшись до дому, я на-
думавсь, що зразу як Лідин поїзд пішов, то їй роз-
било голову, що висовувалася з вікна, або об
стовп, або об зустрічний вагон. Вранці ходив ку-
пуючи *La Tribune de Genève*, щоб шукати, напе-
чатано чого такого і зоставсь у тривозі, аж поки
в 3 1/2 год. принесли від Лідки депешу з Тирольсь-
кої границі, що благополучно лиша Швайцарію". Це
є другий етіологічний момент, який теж сприяв,
крім малярії, розвитку аневризми аорти.

Нема ніякого сумніву в тому, що коли б Дра-
гоманів звертав був більш уваги на своє здоров'я,
не працював був через силу, коли б його не хви-
лювали були й громадські й родинні справи, коли б

Ін міг був жити спокійним суто вегетативним хит-
цем, то його енергія не росла б буда - таких
семпом, і він міг бж був прожити ще декілька
років. Але не такий це був чоловік, щоб знизити-
ся до вегетативного життя; він уважав за благо-
родніше спадхотіти на короткий час яскравим по-
думам, ніж жевріти непомітною іскрою... і за це
важко спокутував сам і... хи, утративши його так
передчасно...

1930. *

**"ПІСНЯ КИЄВСЬКОГО СЛАВ'ЯНИНА"
М. ДРАГОМАНОВА**

1

**ВІРШ "ПОКЛИК ДО БРАТІВ СЛАВ'ЯН"
М. СТАРИЦЬКОГО**

I.

Мало кому з ширшої громади читачів відомо одним-однісінька спроба М. Драгоманова віршувати, а саме, його "Пісня Київського Слав'янина", що її він пізніше назвав "Поклик до Слав'ян".

І хоч автор сам суворо оцінив цей свій твір під оглядом мистецької його цінності, проте й сама пісня, а надто ті обставини, коли вона по-стала й коли з'явилася друком, надають їй значі-ння цікавого й характеристичного документу, що може дещо кинути світла на оригінальну постать великого Емігранта.

І коли б не надзвичайно цікава літературна пригода, то, можливо, ця спроба М. Драгоманова по-більшила б реєстр тих творів, про які він сам писав, що для них "слід би нам завести особну ча-стину /в історії укр. письменства. Б. Г./: "Історія пропавших творів русько-української літератури"

А пригода була ось яка. В першій книжці ль-вівської "Правди" за 1872. р. вдруковано вірш д. Гетьманця "Поклик до братів Слав'ян"; до вірша цього подано наприкінці книжки музику У. Лисенка.

Ось цей вірш:

ПОКЛИК ДО БРАТІВ СЛАВ'ЯН.

Чи довго кривді й надсклі тлуміти
Святе наше право розабі?
Не вже не одні ми матері діти,
Не вже — не брати між собою?

Завіщо-ж зневага? для-чого не миші
Братам наші щірі жадання?
Кого ми чіпали, кому ми вчинили
Чи кривду, чи зло руйковання?

Ми тільки борілись за власну хату,
За те, що нам дорого й нині;
Бажаємо ми й тепер не багато —
Рідного розном родині!

Щоб думи словутня и мова співоча
Ширіли й пишались в народі!
Ми всіх пригорну́ли-б до серця охоче,
Як би нам хоч тріхх слободи!

Чо́ху не ймеш віри ти, брате, Москалю,
Невже ти лаяєшся зради?
З тобою недоді нас крізне з'єднали —
Не буде між нами розради.

З тобою давно ми працюем на полі
Розросту науки й освіти,
З тобою давно ми шукаємо полі —
Іі нам з тобою ділити!

А ти, брате Ляке, — не вже пак до суду
Між нами розрұх бідолáшникї?!
Ой, скинь-бо з очей ти сподавни полуду,
Ти праведно глянь, — необачний!

Ми тільки за наше лагáли кісткáми,
Коли нам чинили ушкоди;
Ніко́ли не гра́лися ми кáйдавáми,
Чужої не гвúли слободи.

Хай чех оповіда — чи ми не стояли
За волю братерню горбю?
Та з Жижкою в-купі діди́ наші дбали
Я здобу́ли козацького стрóю! —

Уай Сербин розкаже, чи ми не братáлися
Оружно з ним в щáсті й в гóрі:
За віру, за волю чи-ж ми не рубáлися
На Січи, на гóрах, на мóрі..

Спитáйте Слова́ка — и той не згада́е
Од нас коли-небóудь обра́зи:
Злоби́ во бубó в наші́х серці́ й не ма́е —
Ми хті́ли-б заго́ити в́рази! —

До згоди, до гурту, до купи, Славяне!
Забудьмо сподавнії сварки,
Вгамуймо, братове, розлади погані!
Встають бо на Заході хмари!...

Спізнаймося самі, уважаймо на брата -
Тоді нас ніхто не здолає;
Тоді не дамо ми Німоті урвати
Ні цяти Славянського краю!

Подаймо ж ми руки на вічне воззання,
И крикнем на бенькеті згоди:
"Ми цілому світу бахаєм - братанка,
Користи, освіти й свободи!"

Д. Гетьманець уже який десяток літ працював на по-
стичній ниві, а тому нівоку й на думку не мав,
що тут із авторством цього віршу може бути не
все гаразд.

І лише 1889 року, на виході у світ "Астро-
-руських споминів" М. Драгоманова, читачі могли
дізнатися про "справжнього" автора.

Ось що знаходимо в цих "Споминках".

"Незабаром дістану І. к-р "Пражці" — і фа-
чу там сюрприз: моя пісня "Похили до Сля-
-ван", хоч перероблена місцями так, що ні-
чого не втратила, і підписана Гетьманцем. Я
не мав ніколи протекції бути поетом, —
а все ж мушу розказати історію цієї пісні,
доволі, курйозну й характерну. В цю зиму
1870-71.р. провадив я в Берліні серед
побідних криків Тевтонів, котрі розбива-
ли Францію й не ховали замірів, покінчив-
ши з нею, взятись і за Славянину з Ре-
сією. Потім я проїхав по частях Славянщи-
ни, бачив провал федералізму Гогенвартов-
ського, в Відні аджабавсь з земляками, у
котрих не знайшов широкого розуміння сп-
рави не тільки всеславянської, а й украї-
нської, далі вняв вийхав у побідноспу
тевтонщину, де перебував кілька часу з
земляком /покійним Пригарем, професором
одеських/ і з одним Поляком великі славян-
сько-польсько-москвоєвсько-українські сп-
рави, — нарешті зоставсь сам з родиною з

Гейдехьльбергі і абсолютно не міг думати
кі об чім, як об будучім конфлікті Тевто-
нії з Славією — та об чім, яку б то окну
показала Славія, як бж в ній запанува-
ла федеративна демократія в духу Костомарова
і Шевченка, а не ополчення, а потім
московське «обрусеніє».

Щоб гохова не тріснула, сів я писати
ту статтю, котра була напечатана в «Віст-
никъ Европы» 1872. р. під заголовком «Вос-
точная политика Германіи і обрусеніє».

В інтервалі роботи ходив я з своєю
дочкою по гейдехьльбергському Черному лі-
сі та співав собі під ніс українські піс-
ні, думавши все «про теж такі, що й дор-
но думав», — і раз надумавсь на голос і
форку пісні «Гей не джвуйтесь добрії лю-
де, що на Украйіні повстало!» зложити суцї
моєї роботи в політичній пісні.

Не давши моїму віршуванню ніякої ва-
ги, а все таки послав його в Берлін тому
приятелю, котрий був зо мною в Відні і
Мюнхені, а далі поїхав на Прагу в Берлін
і звідти писав мені такі ж думки, котрі
ж я переживав. З Варшави дістав від нього
лист, — пише, що ходить по місту, все по-
ревертарчи в голові моє пісню, а надто
слова:

Ой, слухай даше, як тільки за наше
Лягали в степах головами,
Кж не хотїли, щоб пануважи
Вороги ваші над вами,

і що він навіть дав одному дякові копію
моєї пісні, котра і тому сподобалась. Далі
і Квівіва пише, що там він розпустив ту
пісню. Як же я здивувався, коли побачив у
1-х-рі поковженої «Правди» моє пісню, ті-
льки перехицьовану, перекинуту, місцями об-
крадану, місцями пократану і докинуту — і пі-
дписану Гетьманцем, тоді вже досить продо-
витим віршарем. Не марчи ні тоді, ні те-
пер претензії на титул поета; я дивився
і дивлюсь на моє пісню, як на політичну

статтю, віршованку, признаєсь — досить, не зручно. Тільки ж, коли вже вона нежданно для мене дістала публичності в перехідній формі, то я приведу тепер її тут в її оригіналі, як документ свого часу, хоч, як конспект тих речей і тих думок, про котрі була в нас тоді розмова і переписка між інчим і з Галичанами?

По правді кажучи, мені було хоч і скітно, а все таки такко їй досадно побачити такий сюрприз з моєю піснею, — досадно через те, що мені здавалось, що основні думки моєї політичної тредяковщини були сказані ясніше в оригіналі, ніж у перехідній. А потім навіть я був радий, що так вийшло: все таки й у д. Гетьманця вистало дещо і з того "наславизму" і навіть з того "москвофіліства", а без того еротичного імені пісня на пісню в збірці, акторії, історії літературки і навіть вчено-академічні реферати і в Галичани і в Росії. Окрім цього його же-свого твору літерісінько його "Правда" же хотіла вичатити...*

Стільки Драгоманов. Радіше, ніж перейти до розгляду слушности тверджень М. Драгоманова про Гірка д. Гетьманця /це зроблю далі при аналізі обох творів/, дозволимо собі тут спикнутися на деяких моментах із вищенаведеного уступу зі "Специмінів", моментах, що дещо додають до духового обличчя М. Драгоманова і що такі характеристичні для зрозуміння його підходу до поетичного твору, а також і того, що за найважливіше вважав Драгоманов у поетичному творі.

Все далі й далі з бігом часу відходить у минуле М. Драгоманов, але в кіру того, як рівночасно відпадає, мов поховкле листя, оте все дрібне й одіозне, чим звичайко обдаровувать сучасники сильніших ізпоміж себе? то все ясніше й ясніше вирисовується перед нами його образ. І щоразу, як підходим ближче до М. Драгоманова, то вражає його незлімна й невтомна енергія.

Енергія людини, що пристрасно змагалася вивести земляків своїх із трансу хуторякської буденщини, задоволення "своїм" і "собой", вивести

Їх із своєрідного "мічогомеробства", звичайно під грушкою, змусити їх залишити царство мрій і мугикання сентиментально-плаксивих пісень, вивести їх на широкі шляхи європеїзму.

І з наведеного уступу можна бачити, як під казверхньою икараджою "сухого педанта" ховалася експансивна й темпераментна натура. Хоч би ваяти, якого величезного напруження доходила в нього думка, як вона заповнювала цілу його істоту. Мало було розмов, дискусій, переписки, писання величезних розправ, все це не вичерпувало того напруження. Лишалася ще рештка, що для її неутралізації Драгоманов приходив навіть до віршової форми.

Це якесь горіння думки, що розсаджує голову, і конче треба її виладувати, "щоб голова не тріснула..."

Та додаймо ще до того постійне змагання думку свою пропагувати, ширити, проповідувати її "*urbi et orbi*", щоб вона в чим обернулася — це якесь природжене апостольство. Недарма той самий Старицький у вірші "На проводи" /М.П. Драгоманову, 1876.р./ звертається до нього на прощання: "Прощай, апостоле, прощай."

І цікаве тут те, що в один із таких моментів найвищого напруження думки, а поруч із тим, найпакішого бажання туу думку поширити, Драгоманов, усупереч природі своїй, звертається до вазаної мови.

Політична стаття⁹ — для інтелігентських кол, політична пісня — для ширших.

Факт знаменний, що каже про те, яке значіння надавав Драгоманов поетичним творам узагалі й якої ролі від них вимагав ізокрема.

А далі бачимо, як Драгоманов, признаючи, очевидно, більшу мистецьку вартість "Поклику до братів Славян" д. Гетьманця, хоч трохи і зневажливо, називає його "досить плодовитим в і р н а р е м", уболіває над тим, що "о с н е в н і д у м к и м о є ї п о л і т и ч н о ї т р е д ь я к о в щ и н и б у л и с к а з а н і я с н і щ е в о р і г і н а л і, н і ж у п е р е ш и в ц і". Драгоманову важна насамперед думка, висловлена ясно й виразно, дарма, що це може бути "трედьяковщина". Цікаві й ті мотиви, які спонукали Драгоманова присвятити кілька сторінок у своїх "Споминах" цій

пригоді й видрукувати свій "Поклик до братів Славян".

Тут уже перед нами виступає дослідник літературних творів, який, "коли вже вона /пісня В. Г./ нежданно дістала публичности в перевицьованій формі", наводить "її оригінал", "як документ свого часу, хоч як консекретних річей і тих думок, про котрі в нас були розмови..."

Ніде правди діти, що хоч роки трохи і притлумили це почуття, але все ж чується у словах Драгоманова образа за своє авторство, хоч і як він ховає це під покривцем зречення від "претензій на титул поета". Не забудьмо, що тут певну роль саме і "Правда" відіграла.

Але, нарешті, під кінець наведеного уступу зі "Споминів", це почуття образи зникає. Чому?

"А потім навіть я був радий, що так вийшло: в с е т а к и й у д.Гетьманця зоставалось дещо і з мого "панславізму" і навіть з мого "москвофільства", а без мого еретичного імені пісня ця пішла в збірки, антології, історії літератури й навіть вчено-академічні реферати і в Галичині і в Росії". Діло зроблено, чи так, чи инакше, ціль досягнена. Отже, авторство річ другорядна, ним можна й поступитися. Річ великого характеру й великої відданости справі, що була завше й усюди на першому плані в цього невтомного працівника на малолетній на ті часи ниві українській.

Ось так у 1889.р. пригода ця заявила на широке форум. Але й передтим, починаючи майже з дня написання, у приватному листуванні цілого ряду осіб інов хвавий обмін думок і про саму пісню М.Драгоманова, і про відношення пісні до віршу М.Старицького.

В листі до М.Бучинського з 4.березня 1872.р., де був уміщений і текст "пісні киевського слав'янина", М.Драгоманов пише: не знав уже, чи буде до часу, чи якъ ви приймете, - та збуду Вамъ мою віршу, котру иде у Гейдельберзі зложив як своє *speda*, ніж як віршу, бо я й самъ знав, що з мене ніякий пінта. Досі я сдвхався переслати їїїї Русову тільки, котрий мені писав, що де які стихи були підправлені у Києві и уся вірша співана хоромъ и принята нічого собі. Якъ ме-

мі прийняти нову й нові редакцію, а, може, попро-
шу Васъ и надрукувати зъ музикою /Лисенка Г е й
н е д ж в у й т е с ь, котру він трошечки пере-
правивъ для цихъ слівъ/. Я завше боявся, що вир-
ші, односящіся до москалів, котрихъ я зову тежъ
русиами, тільки п і в н о ч н и м и, можуть не
подобатись у Васъ, але я слово р у с и н ь по-
читаю старішою, українською формою р у с ь к и й;
по латинському *Ruthenus* звали и москалівъ;
а у насъ же москалемъ и не зовуть великоруссівъ,
а тільки салдаты; великоруссівъ же народъ у насъ
зве просто р у с ь к и. Мою пісню посилав Вамъ
на посужденіе. Признаєте годною, - прийміть на
рековини Ш-ка; не признаєте - закиньте. Які сло-
ва не до ладу найдете, - одмітьте. Постараюсь
справити... Ця пісня виділа зъ моєї голови,
якъ я у Гейдельберзі писавъ статью для Вістника
Європи "Восточная политика Германіи и обрусеніе",
у котрій показавши німецькі замисли у Австріи і
на Польшу у Германіи, я перехожу до критики ка-
тківської політики обрусенія, котра єсть тіль-
ки копія пруської у Познані, розбіраю політику
обрусенія по отношенію къ Польщі, Західної Русі,
Галиції и, конечно, стараюсь показати дурость
ціі політікі. Перша часть моєї статьи напеча-
та на у Февральській книжці Вѣстника съ підписью М.
Т-въ; остатня, мабуть, буде печататись іще у
двохъ книжкахъ".¹⁰

Як бачимо з наведеного уступу, що М. Драго-
манов писав до Русова, й що той йому відповідав.

На цей лист М. Бучинський одповів 29. березня
1872, де між инчим пише:

"На сім пристану нині, підписуючись, розво-
дити дальше на кадане Ваше многі точки, горі в
пролеті порушені. Приступаю до "пісні Київського
славянина". Про клявзулі и застереження як: "но
не лишає він ко всій Русі... любові", "про-
ситъ волі" /у кого/, а вже про замішане "русин"
- "руський", "близнята по роду - різнообразіе од-
ного - /?/ у насъ ся - програм непіднялаби в го-
ру й на волю духа, так само, як паде нам з рук
"Тарас Бульба" після ядерної поживи, що ми засма-
кували в Шевченка. Пісня тая змодифікована Ге-
тманцем, появилася під его именем в фейлетоні
"Основи" на початку сего місяця. Здаєся перевіз
її с Києва у Львів М. Димет".¹¹

Властиво, можна вважати, ці слова М.Бучинського за першу критику "Пісні Кнєвського слав'янина". Щодо відносин поміж творами Драгоманова і Старицького, то він уважав вірш Старицького за "модифікацію" "Пісні". Вразливий М.Драгоманов після цієї відповіді більше про свою "Пісню" в листуванні з Бучинським не згадує.

Але в листах до інших людей він усе повертає до цієї справи. Так, це можемо виміркувати з листа І.Франка до Драгоманова з 23/ХІІ. 1889. р. Ось що там знаходимо:

"Старицькиї таки анектує собі "Поклик до Слав'ян", про котриї Ви генто писали, що він Ван. Жаль, що Ваша тодішня рукопись застрягла в суді. Чи не були б ласкаві прислати ще раз відпис тої пісні, щоб вивести правду на чисту воду.

Тут би їїї помістили. Дивна річ, що поезія Старицького видаєсь міні так акось чужою, нат'яганою і силуваною. Розумі есья, а тім і мови нема, щоб нчонебудь з неї порозуміли наші мужики, так, як розуміють усі вірні Шевченка. Не якого чорта Старицькиї таку масу незлих слів творить або старих слів переїначує, немов то бесіда наша така вже бідна, що без латакья не обїздесь..."

Тут І.Франко вважав "Поклик до Слав'ян" з боку Старицького за "анексію". Цікава також указівка на те, що десь у цих часах М. Драгоманов свою "Пісню" називав уже "Покликом до Слав'ян".

Нарешті, д-р І.Франко у своїй статті "Михайло П.Старицький"⁴² детально обговорює справу взаємовідношення "Пісні" М.Драгоманова й віршу "Поклик до братів Слав'ян" М.Старицького і приходить до висновку, що "Пісня" М.Драгоманова не лягла в основу віршу М.Старицького, а що цей вірш є твором, який повстав од неї незалежно.

2.

Здавалося б, що сумлінна й вичерплива аналіза обох творів у згаданій статті розв'язує раз і назавжди спірне питання їх відносин між собою.

Розглядаючи це питання, І.Франко "мав під рукою" два "свідectва": І.вищенаведені тверджен-

ля М. Драгоманова з "австро-руськ. споминів" і 2. рукописні спомини Людмили Старицької-Черняхівської, "наскоро уділені йому в листі"¹³ Розглядаючи ці два свідчення, він прийшов до висновку, що "суперечності двох свідчень годі вяснити", й тому, цілком слушно, шукав розв'язання питання в порівнянні текстів обох творів. Але текст твору Драгоманова він узяв із його "Авст.-рус. споминів", що саме й підбиває вартість його дальших міркувань і висновків. Бо проф. Л. Білецький висунув гіпотезу, що варіант із "Австро-руськ. споминів" є пізнішого походження /варіант А в означенні проф. Білецького/, а що первісний текст пісні відбиває варіант Д /з листа М. Драгоманова до М. Бучинського від 4. березня 1872. р./, і що саме цей варіант був надісланий О. Русову, а це підтверджує варіант Б /неповний, із чернетки листа М. Бучинського до М. Драгоманова з 18. жовтня 1871. р./.

Це все змушує нас ізнову проробити порівняння текстів обох творів.

Ми цілком приймаємо гіпотезу проф. Л. Білецького, туди більше, що в вірші М. Старицького й "Пісні Князького Слав'янина" М. Драгоманова /варіант Д/ знаходимо спільне місце /в варіанті А, що був у Франка, його саме бракує /: це є спільний образ темноти - у 7. строфі віршу М. Старицького /звернення до Дяха /: "Ой, скинь-бо з очей тиснодавню полуду", а в 8. строфі пісні Драгоманова /її нема в варіанті А/: "Питають в Дяхах и в а р я ч і ї л ю д е". Як завважено вище, І. Франко при розгляді цього спірного питання¹⁵ мав по одному свідку з кожного боку, й хоч їх суперечливі свідчення змусили його обережно поставитися до них, а проте вони свою роль в кінцевих висновках І. Франка відіграли. Свідчення М. Драгоманова /наведений у "Австро-рус. споминів" текст пісні/, як ми бачили, мимоволі ввело І. Франка у блуд. Свідчення ж Л. Старицької-Черняхівської частинно спричинилося до хибного висновку: "Коли б мені випало висловити категоричний суд про відносини обох вірш - Драгоманова й Старицького, то я сказав би, що маємо тут діло з двома зовсім окремими творами, хоч і на одну тему, з двома вищодами одного круга думок при різних складі талантів і знання". Хоч зараз дамі цю думку І. Франко трохи корегує: "Дуже можли-

во, що Д.Старицький, чи то укладавчи свою віршу, чи шліфуючи її перед відданням до друку, мав під рукою віршу Драгоманова, але...

Тоді як "нове" свідчення¹⁷ - слова О.Русова - з листа його до М.Бучинського /свідок безсторонній¹⁸, у цій суперечці не зацікавлений / - каже нам, що "Пісня Князя Кієвського Славянина" зложили і співали Князи, себто, Князи-Українці, чи різні - члени і прихильники Київської Укр.Громади.

Отже можна рішуче твердити, що М.Старицький не лише чув її спів, а, може, й сам співав, себто, добре знав її.

Лист же М.Драгоманова до М.Бучинського з 4. березня 1872.р. вказує нам справнього автора й подає первісний текст "Пісні". І дозволимо собі думати, якщо оповідання д.д.ст.-Чернях.доповнити припущенням, що коли через О.Русова Київська Громада доручила М.Старицькому, "предворному поетові" громади, написати її "*profession de foi*", то в основу її покладено не "думки висловлені прозов", а "Пісня Князя Кієвського Славянина" М.Драгоманова, а "думки висловлені прозов" були тими корективами, що їх мав узяти під увагу М.Старицький, корективи, що відповідали інтенціям проводирів Укр.Громади, які не захди і не в усьому покривалися з подібними у Драгоманова. Особливо що до взаємин із найближчим, найсильнішим і найдоскульнішим сусідом.

Через те й повстали при загальному подібному змісті й розполозі думок ті відмінности, які привели І.Франка до висновку, що маємо тут до діла з зовсім "одмінними сферами думок" /поклик до Москаля в обох творах/ - думка, як така, цілком правильна, але вона не вповноважувала робити висновків щодо відносин самих творів.

3.

Пісня М. Драгоманова

Заголовок: "Пісня Князя Кієвського Славянина".

Складається з 17 чотирьорядкових строф із перерваними¹⁹ римами /римується 2. і 4. рядки/.

Строфи не однакової будови щодо числа складів у рядках.

Так, маємо 7 строф із рядками	I2 9 I2 9,
	I1 9 I2 9
3 строфи	

і по одній строфі в

I0 8	I0 8	II 9	II 9	9 8	I0 8	I2 9
II 8	I0 8	I0 9	I0 8	I2 9	II I0	II 9

рядками.

Наголоси не мають пості-
йного місця, що найбільше відноситься до
першого наголосу в рядку, иноді він на першому,
иноді на другому складі.

Пересічка /I.1 3.рядки/ у дванадцятискладо-
вих після 6., а в ренті /зв виїмком одного/ піс-
ля 5.складу.

Отже, коли на підставі цих даних /числа ск-
ладів, розпологу наголосів/ спробуємо визначити
за нашими метричними схемами ритмічну структуру
віршу, то прийдемо до єдиного висновку, що тут
маємо перед собою невдалу спробу досить слабого
віршаря. Коли ж, одначе, в основу покласти ритм
"музично-поетичний /мелодійний", себто, коли
прикладнаємо музичний ритм до ритму чисто поетично-
го, то результати будуть інші.

І справді, коли ми виголосуємо "Пісню Кис-
вського Славиника" М. Драгоманова, то ми не чуємо
дисонансу при появі на місці I2-складового - II
+складового рядка /при незмінній кінцівці - жі-
ночій у даному випадку/, що, безперечно, було б
якщо б у основу віршу лягла метрична схема.

А коли це звернути увагу на слова М. Драгома-
нова про повстання цієї пісні /"ходив я... по
гейдельбергському Чорному лісі та співав
собі під ніс українські пісні,
думаючи все "про теж, що й перше думав" і ра-
з надумавсь наголос і форму
в і с н і "Гей не дивуйтесь, добрі люди, що на

Україні повстало!" зложитъ суть м о-
с ґ р о б о т и в п о л і т и ч н і й п і с-
н і"/, то ясно стане, де нукати розвязки справи.

Це то й самий процес, що про нього каже у згадуваній праці д-р С.Смаль-Стоцький: "Ну ну це згадати про один цікавий випадок. Одного разу був я у Федьковича і він показав мені деякі свої нові вірні. Я почав їх в голос читати і виходячи тоді ще із старосвітської метрики, не міг якось попасти на метр і не раз спіткнув ся на фальшивім наголосі. Федькович, дуже чутливий на хибі наголосу, зараз поправив мене і слово по слові в нашій розмові виявилось, що Федькович свої вірні складав, маючи на умі "ну ну" якоїсь народньої пісні. Це пізніше навело мене на думку, що і у Шевченка, який так тісно зріс ся з народною піснею, що, як знаємо з його біографіі, завжди співав, чи рисуючи, чи малюючи в академії, чи при всякій нагоді, може так же завжди мотала ся на умі якась нута, коли він складав свої поезії".

І не дарма Драгоманов назвав свій твір п і с-
н о ю. Треба думати, що він свідомо це робив."

Отже, коли в основу покладено музичний ритм 2/4 й уберемо кожний рядок у такти, то тоді й наш попередній сумнів зникне.

Матимемо - чотиритактовий вірні, де число складів і розподіл наголосів не гратимуть особливій ролі."

Пересічка займе тепер постійне місце - після другого такту.

Тоді ритмічна схема першої строфи "Пісні", що цілком відповідає першій строфі народньої пісні про Перебийнуса "Гей, не дивуйтеся, добрі/1/ люде",²⁴ буде виглядати так:

2/4 Г Г Г Г | Г Г || Г Г Г || Г Г | 1. і 3. ряд ✓

Гей, не див - уйтеся, добрі - і люде,

Г Г Г Г | Г Г Г | Г | Г | 2. і 4. ряд ✓

Що на Укра - ї-ні по - вста ло.

3 строф із рядками 12
9
12
9

2/4 С піз-но-чно-р Русь-р не зло-ним со-ч-у-зу
/1. і 3. рядки /

Ми зве-р близ-ня-та по ро-ду
/2. і 4. рядки /

а рядок з II складами виглядатиме так:

2/4 Ої, слу-хай, із-не, ми тіль-но за на-не

Треба сказати, що число складів у рядках у пісні про Дзвоникова тех неоднакове /принай-кні, з варіанти А⁴⁵ - Києвський варіант записки пісні, по написанні "Пісні Київського Славянина" /: в перших і третіх рядках кожної строфи зустрічаємо - 8, 9, 10, 11; у других і четвертих - 8, 9, 10.

Р х м у з а н и я в "Пісні Київського Славянина", Рихується, як сказано, другий із четвертки кожної строфи, Рихи не чисті, як це звичайно в похвбужо і в народній поезії: "государство - славянські, край - внаказ; треба - неба, по-встало - підняла; ітхуть - обніхуть, а то братську - всеславянську,

Щодо ж о х м пісні Драгомакова, то зустрічається слова і звороті незріхні в дужою мови української, назіть і тогочасної: "І в з б і ж с л а в а х а м х о б о в х до всіх Руси", "государство" - "Руси", "и о прохат із нас;" клички: "Сербки", "Руски", *genet. sg.* прихх, жін. р. "руській /моск. - /русскої/, *instr. sg.* жін. ім. "охотой" /мос/

С і м н а ц я т а - урочисте звернення до України і Києва, що має стати центром панслав'янської ідеї - відгук Костомарівських мрій.

В і р ш Г е т ь м а н ц я .

Вірш *П а ж ж и к до б р а т і в С л а в я н* складається з 14 строф. Всі строфи однакової будови: чотирорядкові.

Р я д к и /1. і 3. - дванадцятискладові, 2. і 4. дев'ятискладові / в і д п о ч а т к у й д о к і н ц я р і в н о м і р н о в ж и т р и м а н і щ о д о ч и с л а с к л а д і в.

Н а г о л о с и у с т і й н е н і, зокрема підкреслена наголошеність другого, п'ятого, восьмого й одинадцятого в дванадцятискладових і другого, п'ятого й восьмого в дев'ятискладових, що зазначено авторською акцентацією.

Таким чином, тут мова йде вже не про народню ритмику, а про штучну для нас будову віршу, це скидається на комбінацію чотиротактового ампфібраха з тритактовим.²⁷

Через те й у музиці М.Лисенка до цього віршу ми знаходимо передтактя і складнішу ритмічну будову; і маємо тут явище саме навпакове: у Драгоманова слова писані - на "н у т у", а тут музику - писану до слів.²⁸

Р и м у в а н н я в вірші п е р е к р е с я е, рима не завжди чиста: хату - багато, слівоча - охоче, Москалі - зєднала, здолає - крає.

Мова, як на той час, добра.

Щодо поетичного вислову, то значно менше прозаїзмів, що їх густо подибуємо в пісні Драгоманова.

З м і с т. П е р ш а с т р о ф а встановлює спільність походження Славян од одної матері.

Д р у г а, т р е т ь я й ч е т в е р т а - малюють положення України серед славянського світу й її домагання.

П я т а й ш о с т а - звернення до Москви.

С ь о м а й в о с ь м а - до Ляха.

Д е в ь я т а - до Чеха.

Десята - до Сербіа.
Одхжацята - до Словака.
Двадцята, трижцята і
чотирнацята - заклик до цього Слє-
в'яського світу єднатися перед загрозою Тєтєхїа.
Збірочкє все сказанє до купи, побачкє якчї-
ні рїжкї:

1/З а г о х о в и х - у і ж к і. Назва віршу
Старицького - "Поклик до братїа Славкї", треба
думати, вийшла з вох Київської Громади і її, хо-
же, валинули Старицькому. В хорєстї цього приду-
щення промовляє б та, що згодох Старицькї іжї-
нив назву просто на "Поклик", хо, жабуть, біжє
йому відповідало.

Щодо зміни перїсної назви Пісні Драгомано-
ва з "Пісні Киевського Слав'янина" на "Поклик до
братїа Славкї" /як то означє Драгоманов у за-
рїанті з "Австро-руських споккїв", то назва ці-
єї назви фіксована цитованим вище лєстох І. Фра-
ка до Драгоманова/, то тут можемо лїже обхєжїтї-
ся припущєннєми. На нашу думку, чк не під удїл-
вом віршу Старицького Драгоманов змінив перїску
назву.

2/Р и т м ж ч н а с т р у к т у р а в і р-
ш у в і д м і н е в і д б у х о в и в п і-
с н і. 29.

3/Н а п о в е ж ч к и і в к с і в в і р-
к у д и б а г а т к и і в а п і с н і.

4/Щодо загадкової будови обох віршїа у зв'язку
зі змістом, то в пісні Драгоманова 17 строф, у
вірші д. Гєтьманця - 14.

Які ж тут зміни заїшли?

В вірші не знаходимо жєжє перед першою, де-
сятою і останньою строфою пісні.

Чотирї строфи пісні зі зверненням до Москви
і Москалїа зменшилися до двох у вірші. Через те
сильно підкрєслєний у пісні примат Москалїа /у
силу їх державности/ та вказївка на провідну ро-
лю Москви в майбутньому - в вірші зникли, так
само жє знаходимо і обїцянки - "не ламати союзу".
В цьому місці чи не найбіжїша рїжкїца між обома
творами, жє причини її ми вказували вище.

Отже, бачимо зменшення на 6 строф.

Аде є і новє. Так, друга та третя строфа
пісні розгорнєна на чотирї в вірші, аде загадк-
ний зміст той самий. Драгоманів каже, що Украї,

ка — середня сестра між Славянами, Старицький питає Славян: "Не вже не одної ми матері діти..."; Драгоманов каже про Україну: "Нікому неправди во-на не в ч и н и л а", Старицький питає: "Кого ми чінали, кому ми в ч и н и л и ч и кривду, чи але руйнування?"; Драгоманов каже: "Гей, українець просить не много: волі для рідної мови", Старицький —: "бажасмо ми тепер не багато — рідного розвою родили! Щоб дума словутня і мова співоча мирики й пишались в народі!"; Драгоманов каже, що українець "не лишає... и к всім славянам любви!", Старицький — "ми всіх пригорнули-б до серця охоче..."

Є, зрозуміла річ, у цьому уступі й різниці, що виплили наслідком де в чому одмінних поглядів на речі Драгоманова і провідирів Київської Громади.

Так, коли й тут Драгоманов підкреслює, що українець "не лишає... ко всій Руси... любви", то у Старицького цього не знаходимо; коли Драгоманов хоче лиш "волі для рідної мови", то у Старицького, хоч і неспілку, а все ж домагання "хоч трохи свободи". Таким чином, маємо I строфу. Замість трьох строф із зверненням до Ляха в пісні маємо дві в віршу. Про спільний образ першої строфи цього звернення в обох творах мова була вище. Третя строфа пісні випала цілком у вірші. Друга строфа цього звернення в віршу є парафраз відповідної строфи пісні. Але далі маємо замість обіцянки повстати за всеславянське діло-ІЗ. строфа пісні — ц і л к о м н о в у своїм змістом строфу в вірші: звернення до Словака. Решта строф відповідають ув обох творах.

Таким чином, І7 строф пісні перетворилися в І4 — віршу.

Такі зміни в будові, на нашу думку, з погляду кастецької вартости пішли на користь: вірш має гармонічнішу будову, ніж пісня. Але рівночасно, як програм, він втрачає ту виразність, що й має пісня, тут усе стає загальніше і блідніше щодо змісту, хоч розгорнення другої та третьої строфи пісні на три вірші на рахунок звернення до Москалів /2 строфи замість — 4/ спричинилося до того, що Україна й Москва ніби помінялися місцями, і провідна ролля Москви зов-

сім втерлася в вірші, і Хоскве став в ряд лат-
чих скандинавських народів.

Однак, щодо змісту, то це — дотухлі. В ці-
лому — складіт думок і жевітї,
їх поскі до вїстї у вірші К,
Старицького «рждху» і за-
пожкы іх із піснї Драгоха-
нофа.

І коли диве з цього боку розглядати вірш К,
Старицького, то можна признати скуваність твер-
дження М. Драгоманова: «моя пісня».

Але випадковані різниці такі важкі і так
вміряти обличчя піснї, що харть М. Старицькому пі-
дставу вважати вірш «Поклик до братів Славян» за
свїй і за оригінальний, харть
до думки запозичеке.

І це характеристично для М. Старицького.

Коли вік у мовкї ділянці був оригінальний,
то йому дуже часто бракувало оригінальної дум-
ки, проте чуття форми і вислоу в нього було не-
звичайно розвинене. Це саме і тут: «що» було чу-
же, але «як» — своє і постиче.

Все сказале має нам право знати зі Стариць-
кого обличчя чення з іжкорасторуванні чужої мов-
ности. І геть по виході у світ «Історіо-руських
споминів» Старицькї уважал вірш за свїй, чо-
му доказом його дальша перерїбка цього віршу. Ду-
маємо, що вік має на це право.

Ця перерїбка має назву «До Славян», склада-
ється з 13 чотирорядкових строф.

Розмір і римування такі самі, як і в вірші
«Поклик до братів Славян».

Перерїбці підлягає, головко, мовля
сфкхї з віршу, як-що не рхувати змекнення
на одну строфу.

Найбільшій зміні ухатла перша і восьма / в
пїхнїкї перерїбці — 7/ строфи:

ПОКЛИК ДО БРАТІВ СЛАВЯН.

І строфа

Чи довго ще кривді й
надсклі тлуміти
Святе має право роз-
вон?

ДО СЛАВЯН.

І строфа.

Чи довго ще будуть нас
кривдять на свїті
Напасті та забза крі-
за?

Не вже не одної ми ма-
тері діти,
Не вже — не брати між
собой?

Чи ми ж не одної пак
матері діти?
Чи жити не маємо пра-
ва?

8. строфа.

Ми тільки за наше ля-
гали кістками,
Кожу як чинили ушко-
ди;
Ніколи не гралися ми
кайданами,
Чужої не гнули свободи!

7. строфа.

Як би єзуїти не стали
між нами,
Не знали б ми вкупі
недохі;
Бо ми не кували других
кайданами,
Чужої не нищили волі!

Решта строф, що, як і вищезазначені, відпо-
відають собі взаїмно і розпологом, і змістом, ма-
ло що різняться поміж собою.

Прикладом може служити, хоч би строфа зі
зверненням до Сербина:

Хай Сербин розкаже, чи
ми не братались
Оружно з ним в щасті и
в горі:
За віру, за волю чи-ж ми
не рубались
На Січи, на горах, на
морі?!

Хай Сербин розкаже, чи
ми не братались
Оружно у щасті і
горі
За віру, за волю чи
ми ж не рубались
На полі, на горах, на
морі?

Зникнення 6. строфи віршу "Поклик до братів
Славян" у вірші "До Славян", одбилося й на змі-
сті.

Старицький пішов тут ще далі у звільченні
від "москвофільства" Драгоманова. Це саме друга
строфа із зверненням до Москаля / як сказано ви-
ще, Старицький з 4 строф Драгоманової пісні на
цьому місці зробив дві/, так що, коли Драгоманов
це знаходив у вірші Старицького "Поклик до бра-
тів Славян" дещо зі свого "москвофільства", то
тут і це "дещо" майже зникло. Пара десятків літ
сробила своє Українська національно-політична
думка вже йшла инчими шляхами.

Вся справа дає право вважати вірш "До Сла-
вян" як редакцію віршу "Поклик до братів Славян"

Напрямкінці відмітимо той цікавий процес, що
відбувся з цими творами. Порядок такий: 1. музична

стихія /мотив пісні про Перебийноса/; 2. "Пісня" М. Драгоманова; 3. вірш М. Старицького; 4. суврозід музичний до нього М. Лисенка.

Отже, музична стихія при першій трансформації у словесну ще зберігає свою силу /ритм музично-поетичний, мелодійний/, після другої /ритм чисто-поетичний/ так сильно втрачає свою силу, що треба вже /замість слів на музику/ музику до слів. Ніби невеличка іхстрація до позстання поетичного слова з музичної стихії й усамостійнення його.

17/VI. 1929.

П Р И К І Т К И.

- 1/М. Драгоманов, Австро-руські спомини /1867-1877/, Львів, 1889, ст. 57.
- 2/Гетьманець - псевдонім М. Старицького.
- 3/Op. cit., ст. 1-87.
- 4/Драгоманів каже про себе.
- 5/На цьому місці Драгоманів наводить свою пісню, але під заголовком "Поклик до братів Славян", Цей варіант проф. Д. Білецький /див. поперед. стаття, прим. 4, 5, 6. і 7./ уважає за пісню редакції, через що, приймаючи гіпотезу проф. Білецького, ми тут цього тексту не наводимо.
- 6/"...М о я пісня "Поклик до Славян", хоч перероблена, що нічого не втратить; "р. хайко й досадно побачити, такий сурприз з х о е в н і с н е ю"; "в о р і г і н а л і, н і х у д е р е ж и в ц і"; "...побачив... х о е в н і с н ю, тільки перелицьовану, передиту, місцями обкрапану, місцями полатану й дошиту..."
- 7/До Драгоманова, після Франка, чи не найбільше це підходить, бо його бурхлива діяльність, а надто його простолінійність і безхитроїсть вість не могла, ясна річ, здобути йому славеті у його земляків.
- 8/Яким уважали Драгоманова сучасники, та й дехто й досі вважає.

- 9/К.І-оць /М. Драгоманов/ "Воєточна похитка Гермакія к обрусініе", "Вістникъ. Варошъ", 1872.
- 10/Переписка Михайла Драгоманова з Мелітоном Бучинським, 1871-1877, "закни" М. Павлик, у Львові, 1910, Збірник Філологічної секції Н.Т.ІМ.Ш., т. III, ст. 101-102;
- 11/Так-таки, ст. 128.
- 12/Іван Франко: Михайло Н. Старицький, ЛНВ, 1902, т. XVIII, ст. 56-66.
- 13/Так-таки, ст. 59.
- 14/Само брак цієї строфи в варіанті А і призиві І. Франка до ажкожу, до "перша строфа /цього зверненні до Іака.Б.Г./ Старицького зовсім нічим не нагадує др-ла". Ст. 64.
- 15/Як сам він каже у згадуваній статті: "От із за сеї то пісні займа з хвилі хітературі, а дакі з перед російським судом суперечка, якої треба тут доторкнути ся". /Ст. 58./ Суперечка перед російським судом — це судово розправа з 1901.р. проти Д.Александровського, до нацкаса був стаття "Дракатурі-хіжнікі", звержену на адресу Старицького. На цій розправі була мова і про "Покли до братів Славян".
- 16/Взагалі, спогади Д.К.Ст.Чернях. не можуть бути акорнебудь підставою для цих чи тих міркувань; по-перше, вона розповідає про факти, що про них, чула з других і третіх рук /коли писав вірш М.Старицький, вона була дуже й дуже махенька/, по-друге, вона, як донька М.Старицького, всюди має тенденцію виступати в його збороні.
- 17/З чвертїх листу М.Бучинського до М.Драгоманова з 18.жовтня 1871.р. Листування видано лише 1910. року.
- 18/Треба не забувати, що Д.Старицька-Черняхівська, донька М.Старицького, безумовно була зацікавлена в реабілітації свого батька, що йому захищаво платит /Розправа проти Александровського, російського журналіста/, про Драгоманова же й не кажемо.
- 19/Див. Д-р В.Сімонович. Граматика, Вірнування, 467, 4, ст. 531.
- 20/Див. про це з д-ра С.Смакх-Стоцького, Ритмика Шевченкової поезії, Прага, 1925.
- 21/Op.cit. ст. 4, 1, 5.

22/Пригадаймо, що К. Драгоманів перепустив через свої руки не одну сотку пісень народніх, класифікував їх, установлюючи первісний їх текст, вибіравчи поправніші варіанти і т.д. /Див. 20-го к В. Антоновича "Історичні пісні", "Політичні", "Громадські"/.

23/Див. інтерпретацій К-ра С. Смах-Стоцького віршів Т. Шевченка "Хустина", "у неділю та рвенсенко", особливо останнього. Ор. сіт., ст. 24. і 25.

24/Історическія пісні захоруського народу съ оуб-ясненіями Вл. Антоновича к К. Драгоманова, I 74. г., часть II, отдѣлъ II, 6 ст. 39-40.

25/Там-таки.

26/Там-таки, варіант А.

27/Див. д-р В. Сімонович, ор. сіт., ст. 520.

28/Цікаво порівняти музику К. Лисенка, записку, к музику його таки - написку до слів:

I. Музика К. Лисенка до "Поклику до братів сла-
вян" д. Гетьманця:

Tempo di Marcia, Grave. (Велика пофамно)

ff. ти до-во-ди кри-ді й на-силь плу-ти-ти
сва-те на-ше пра-во роз-во-ю? не-ма

II. Запис К. Лисенка пісні "Гей, не дивуйте, дсб-
рні люди" /з-під Ужана/, Збірник Укр. пісень
Зібрав и у ноті завів К. Лисенко. Перий вв-
пуск. Н-р 13., ст. 26.

Tempo di Marcia, Grave.

ff Гей! не-ди-вуй-те до-бри-х лю-де, що на Укра-
-ї-нь по-ва-ля-ло!

- 29/І.Фрайко вважає, що "розмір обох пісень однаковий, бо обі зложені складом звісною і в ту пору серед київської громади дуже популярною нар. пісні "Гей, не дивуйте, добрі люди"/Ст. 59/.
- 30/До речі, ця строфа, що була при творенні вихідним пунктом для Драгоманова, так би мовити, сполучником із праобразом і вказівкою на походження п і с н і, в вірші М.Старицького, що тепер у основі має ту саму народню пісню, перейшла до властивого їй місця, а саме — до музичного супроводу М.Лисенка.
- 31/Хоч для д.Заславського вірш цей є лише в "несколько измененном виде" пісня М.Драгоманова. Див. д.Заславський, М.П.Драгоманов, Изд. "Сорабкоп", 1924, Киев, ст. 46.
- 32/За що їй перепадало йому від сучасників і за що йому вдячне потомство.
- 33/Згадаймо його численні переклади, переспіви, перерібки і т.д.
- 34/Поезія М.П.Старицького, Київ, 191, ст. 1-2.
- 35/Перерібка цієї строфи /і інших/ належить, здається, дочці М.Старицького — письменниці Старицькій-Черняхівській. Таку, принаймні, думку висловив проф. Д.Антонович у квітні 1929.р. на засіданні "Укр. Г-ва прихильників книги", в Празі, присвяченому пам'яті поета з нагоди 25-ліття його смерті. Взагалі збірка поезій Старицького з 1908.р. виявляє дуже багато з м і в супроти Старицького-первотворів, змін — дуже некорисних і для вірша і для М.Старицького.
Р е д.

ПРОБЛЕМА ПОДІЛУ СХІДНОЇ ЄВРОПИ
В МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА.

Перші спроби поділу сухопутних просторів за їх природними прикметами, без огляду на ці ефемерні кордони, які потягла історія, з'явилися в науці землезнання щойно при кінці XIX. віку. Правда, вже й давніше вирінали проєкти ділити більші чи менші земні простори на частини за орографічними чи гідрографічними критеріями, але наукова вартість таких поділів була це невелика й тому не могла робити успішної конкуренції тим поділам, до за критерій брали державні границі. Такі поділи видавалися куди практичніші. Успішну боротьбу з політичними поділами, до довго набували в науці, могли повести щойно такі поділи, що спиралися на сукупності різних природних критеріїв, отже, на тектонічно-морфологічних і геологічних, на кліматичних та біогеографічних критеріях.

Наука землезнання дійшла вже сьогодні до пізнання, що природа краю — це її головне завдання, а з цього виходить без ніякого сумніву, що регіональна географія, або як же її звичайно називаємо описова, при поділі земної поверхні на одиниці мусить шукати природних одиниць різних рядів і тільки за цієї схемою досліджувати й описувати земні простори.

Найвищою одиницею регіонально-географічного поділового ряду сухопутних просторів земної поверхні є континент, до зі свого боку піділяється на комплекси, ці ж знов на краї, краї на землі і т. к.

Коли цю поділову схему прикласти до Європи, то Європа буде одиницею найвищого ряду, й як така дається вона й далі ділити.

Перший і найбільш виправданий поділ Європи це — Європа Західна і Східна, а границя між ними проходить так: від Білого моря півдovжньою заглибиною, де лежать озера Дьдога й Онега, до фі-

льського заливу /приблизно лінією Кексгольм - Віборг/, Балтійським побережжям до устя Німану, входіток між Німаном і Преголою в околицю Сувалок, а відсіля приблизно 23. південником до впливу Тисою в Вепр, потім горі рікою Вепром до його джерела та до ріки Сяку коло Ярослава та Перемілля до Карпатської верховини. Далі йде ця траєкторія Карпатами до Брамівської заглибини, а відсіля лінією, що веде просто до устя Дунаю й Чорного моря.

Такий поділ Європи на Західню і Східню всецільно виправдує цілий комплекс природних чинників. Насамперед виправдує його геологічне минуле Європи і зв'язана з ним тектоніка обох цих частин. Крім цього, є значні різниці і в гідрографії, особливо ж у напрямках відводнення й загальній будові річкових систем, а далі визначні кліматичні й зв'язані з цим біогеографічні різниці. А вже найбільш різниця між Західньою та Східньою Європою виступає на полі антропогеографії. Різниця загально відома.

Останніми роками подибуємо в німецькій географічній літературі дуже сильно заакцентоване географічне розуміння Середньої Європи, як представлення до Західньої та Східньої. Є це висхід чисте політичний міркувань і комбінацій із часів світової війни й тому наукової географічної мартески таке розуміння має небагато. Але це для нас тут не важке, бо чи ми приймемо поділ Європи тільки на Західню та Східню, чи на Західню, Середню та Східню, то проте розуміння Східньої Європи і в одній і в другій поділовій концепції остаеть не порушене. Східня Європа і тут і там є природна одиниця вищого ряду, й як така дається регіонально-географічно ділити далі.

В географічній літературі про Європу є безліч неділів Східньої Європи, й усі вони аж до останніх не відповідають вимогам науки або відповідати їм тільки в невеличкій мірі. Передусім треба це сказати про адміністративний поділ колишньої російської держави в Європі, що займала собою майже цілу природну околицю Східньої Європи. Адміністративний поділ колишньої Європеїської Росії - це штучні продукти бюрократичної дії, яка не вважала ні на природні фізико-географічні, ні антропогеографічні критерії. Про

якебудь уявування етнографічних меж межі до
їх говорити.

Деяко більшу вартість мають вже рішчі геофі-
ційні поділи Східної Європи, чию Росію. Вони
почалися доволі рано, бо вже 1818, р. Арсєв
подав був перший такий поділ Росію на 10 "обла-
стей". Але цей поділ, як і всі інші такі поділи,
згадає хочби поділи Семіонове, Ріхтера, ~~и~~
Васільчикова, Мендєєва, Фортукатова ~~і~~ инш., в
науково майже безварні, бо ~~ї~~ їх основа тех ад-
міністративні одиниці, сперті на бюрократичному
принципі ~~і~~ на мертвій статистиці.

Серед усіх цих поділів замітно, видно, хот-
на сказати, навіть визначне місце займає поділ
Колічинської Росію на країни, складений Ухлядов
Драгомановим, як основа майбутнього поділу феде-
ративної держави, на яку мала б бути перекинута,
ся Росія. Поділ поданий був у "Вісник Спільн.
— Женева 1884., ст. 9. ~~і~~ далі.

Усіх країн виходить у Драгоманова 20, з то-
го 3 припадає на азійську Росію, а решта на єв-
ропейську. Ось вони: 1. п і в н і ч н а, 2. о з е-
р м а, 3. б а л т і й с ь к а, 4. х и т о з с ь-
к а, 5. п о л ь с ь к а, 6. б і л о р у с ь к а,
7. н о в і с ь к а, 8. к и ї в с ь к а, 9. о д е-
с ь к а, 10. х а р к і в с ь к а, 11. м о с к о-
в с ь к а, 12. н и ж е г о р о д с ь к а, 13. к і-
з ь с ь к а, 14. у р а д ь с ь к а, 15. с а р а-
т і в с ь к а, 16. к а в к а з ь к а, 17. з а х і-
д н і й С и б і р, 18. с х і д н і й С и б і р,
19. к о з а ч і з е м л і, 20. С е р е д н я А-
з і я.

У поясненні до свого поділу Драгоманов по-
дає свої мотиви^{1/}. Всі вони мають етнографічний
і історично-політичний підклад, крім цього, їх
ізгадується всерй, одначе тільки в загальних,
"економічні інтереси", що лугать або відділяють
одну від одної поодинокі країни. Презде, якихне-
будь ширших чи основних географічних точок погля-
ду в поділі Драгоманова ми не бачимо, але коли
цей поділ порівняти з усіма тими поділами, про
які згадувано, вартість його стає величезна.

Передусім поділ Драгоманова не спирається

^{1/} Там-таки, ст. 47. і далі.

тільки на якомусь одному поділовому критерію, як це бачимо в інших поділах. Драгоманов сам зазначає, що творить цей поділ на основі зібраних разом географічних, економічних і етнографічних умов. І кожн взяти під увагу, що сучасне наукове описове землезнання вимагає, щоб при ділбі земних просторів на природні одиниці брати тільки рівномірне і критичне зіставлення всіх критерію *природних і людських, без спеціального підкреслювання якогось, хочби й як важкого, але відокремлено поставленого критерія*, то не можемо Драгоманову відмовити в його поділі величезної долі географічної інтуїції й наукового тaktu.

Поділ Драгоманова зриває передусім із адміністративними поділами, як поділами штучними і непрактичними. Драгоманов розбиває совсім неугарні й по-чудернацькому поутворювані більші адміністративні одиниці — групи губерній. Так, напр., у адміністративному поділі як одиниця виступає г.зв. *Західна Росія*. В цій західній Росії типові прибалтійські землі були получені не тільки з землями, положеними на Білоруській плиті, але також із землями, що положені в обсязі української групи плит /Волинь і Поділля/, в одну цілість. Драгоманів із цієї одиниці творить чотири країни: балтійську, литовську, білоруську й подільську, а частину земель уключає ще в п'яту — київську. Драгоманів, що вважає етнографічний мотив, не може зіставити в одну цілість без розбору латиські, литовські, білоруські й українські етнографічні території. Це в його поділі рішає. Але Драгоманів теж, неначе який модерний географ, розуміє, що не можна творити одної природної одиниці з північних земель, що мають і холодний клімат і своєрідні господарські відносини, земель, що всіма природними клітками злучені з Балтійським морем, із типовими чорноморськими землями, що звернені і природою й історією на південь, що мають більш південний тип клімату і звязані з ним господарські умови.

Ще більше зрозуміння природних географічних відносин бачимо у Драгоманова, коли візьмемо під увагу південні його країни й порівняємо їх з адміністративними одиницями. Адміністративна одиниця

т. зв. Новоросію це - вузенька та довга країна від усть Дунаю по уста Дону, це - штучний твір, захоплений із повідкорованого шматка української території і з деяких додатків із великоруської природної "області". І з цими просторами поступає Драгоманів з великою географічною інтуїцією. Спихаючись на етнографічному принципі й маючи на увазі й політично-державний момент, він не може до цієї країни захопити всю чорноморську низину аж по північні обноси Кавказу, щоб можна було сказати, що тут увійшла ціла одна природна частина Східної Європи. Драгоманів творить із цього цього простору радше кілька країн, а не країн, які не дучать у собі надто яскравих природних протилежностей. У поділі Драгоманова т. зв. козацькі землі степового характеру з азійських кліматичним і фітогеографічним забарвленням зв'язані в одну країну, а простори, що стоять під безпосереднім впливом Чорного Моря - у другу.

Так само розбиває Драгоманів т. зв. Східну Росію, що брала в себе землі з можливо найбільшими природними й етнографічними протилежностями. У Драгоманова бачимо т. зв. Кавказьку країну, що обіймає собою Закавказзя й тільки до часу - як це Драгоманів виразно зазначає - Ставропільщину, а передкавказькі землі в нього виділені в окрему країну. Для Драгоманова верховинська система Кавказу, як і для кожного модерного антропогеографа, це - венецний народоділ і захист для племен, що їх історичні течії на північній і південній шляху мандрівки народів витиснули з ряду борців, і вони мусяли шукати захисту "подалік від гриз, де ріналася доля великих народів і великих просторів". Передкавказзя й Закавказзя це для Драгоманова і природно й антропогеографічно зовсім чужі одне одному простори. Взагалі треба сказати, що в поділовій конструкції Драгоманова антропогеографічні відносини наїшли відповідну вагу, яка в великій мірі відповідає вимогам модерної антропогеографії.

Сучасна наукова описова географія при дільбі земних просторів мусять теж керуватися й антропогеографічними відносинами коли хоче, щоб установленний поділ мав усебічні основи. А в таких просторах, як Східна Європа, антропогеографічні елементи набувають куди більшої ваги, ніж

де-інде. І Драгоманів розумів це на причуд гарно. Йому не чужа була думка про непереможний удієв природи краю на народ, що його заселяє. Не тільки на заході й півдні, але й на сході Європи преспособилося заселення й перетворення краю до його природи. Навіть антропологічно населення Східньої Європи, мабуть, менше перемішане, ніж на заході, раса тут якось більше тримається території, етніологічні культури народів Східньої Європи теж, здається, різняться між собою куди більше, ніж ув останній Європі. А чи не можна цього самого сказати *mutatis mutandis* і про мови, про економічні відносини, про політично-географічні різниці й різнопрямности? Все це вказує нам, що і в Східній Європі, в цій "країні без природних меж", не бракує й антропогеографічних критеріїв для її природнього поділу. Поділ Драгоманова у своїх деталях виявляє, що ці думки не були чужі Драгоманову, дарма, що він їх у мотивах до свого поділу виразно не висловлює.

Великою вартістю поділу Драгоманова є ще й те, що його країни це — одиниці простірно, не такі великі, як адміністративні одиниці колишньої Росії, або й поділові одиниці інших неофіційних поділів. Таким чином, поділ Драгоманова має в собі й більше практичності. Для наукового поділу, а ще більше — для внутрішньо-державної адміністрації це не байдужа річ, чи якийсь земельний простір, хоч би він був завбільшки тільки на 5.000 або на 10.000 км., належить сюди чи туди, чи такий простір має йти в цілості до якоїсь — там поділової одиниці, коли його значна частина належить фізично, природно кудиінде. Драгоманів розумів, що нема ніякої основи, а є тільки сповід практичності в такому поділі, що не відповідає всім природним відносинам краю. В поділі Драгоманова ця обставина заакцентована з вейвким науковим зрозумінням, і відсіль у цьому поділі на око таке незрозуміле ділення таких ніби-то суцільних просторів, як, напр., Волиня, де одна частина Волиня, а саме північно-східна разом із Київщиною, Чернігівщиною й частиною Подлявщини, творить одну, т.зв. Київську країну, а решта Волиня разом із Холмщиною, південною Городлянщиною й Мінщиною творить иншу, т.зв. Поліську. Яка велика рація такого поділу. Обидві роз-

ділені таким способом частини Воєвизна це природно-географічно дійсно зовсім різні простори. Одна частина опанована впливами індійських, до витоїв, яка Полісся, друга ж - впливами українського масиву. Коли Драгоманів знав ці природні відносини, то який був у нього великий науковий такт; коли ж цього не знав, то яка була велика наукова інтуїція!

Велика наукова вартість поділу Драгоманова лежить іще в тому, що Драгоманів не пригрівається насліпо й виключно "економічних інтересів", як це бачимо в Фортунатова, чи Менделєєва, не бере їх за головну основу для поділу господарських відносин. Драгоманів розуміє, що ця основа можна прикладати тільки в поділових конструкціях країв і земель із завершеним антропогеографічним типом, а на таких просторах, як Східна Європа, де використання природних багатств стоїть іще на низькому ступні й де економічний розвиток іде дуже плинно й нерівномірно. Хто перед сорокома роками, коли Драгоманів творив цей свій поділ, міг думати, що Південна Україна стане головним осідком металургічної промисловості всієї колишньої російської імперії? Хто може ні напевно означити, яка велика буде чорноморська й каспійська торгівля, коли торгівля Середньої й Західної Європи звернеться тудом на Орієнт? Драгоманів, неначе модерний географ, розумів, що такі, основані, головню, на економічних відносинах поділи, таких "неготових" земель, як Східна Європа, мають тільки переходову вартість, а для нього важкий був поділ, що мав би міцні основи й забезпечене тривке існування.

Особливу вагу має поділ Драгоманова для українських земель. Шкода тільки, що цей поділ не охоплює й західно-українських земель, що тепер лежать у границях природної одиниці Східної Європи. Та сталося це тому, що ці землі лежали поза межами Росії, а поділ Драгоманова торкався самої Росії.

Передусім поділ Драгоманова зриває з офіційною "Малоросією", яка не покривалась ані в якомусь окремому країні, ні не була центром природної області України, ні сама про себе не творила якоїсь типічної, коли вже не замкненої в

собі господарської країни, ні не обіймала собою історичної "Малої Русі". А далі, територію, виділені на етнографічних українських землях, сконструовані у Драгоманова так, що вони, попри суто українські землі, що творять одноцільну національну територію, охоплюють іще ті природно-суцільні землі, кудю спрямований колонізаційний гін українського народу, що в останньому столітті так значно поширив нашу етнографічну територію. Це видно найкраще на побудові південних і східних українських країн. Цим моментом зазначається в поділі Драгоманова його велика державницька даєкозорість, яка в його часах, в часах годинного українського політичного життя, казала йому, одначе, держатися принципу федерації.

Нарешті, слід би звернути ще увагу на найбільше знаменний факт, який з одного боку, характеризує наукову вартість обговореного нами поділу, а з другого, характеризує й самого Драгоманова, як — великий науково-творчий ум.

Науково-конструкційна здатність Драгоманова й його наукова інтуїція були такі великі, що поділ його, створений у часах, коли наукова регіональна географія була щойно в початках, має в собі так багато й таке сильне обґрунтування, що він у деяких рисах годиться з тим регіонально-географічним поділом сходу Європи, що його, після довгих студій і всебічних дослідів принесла щойно наука кінця XIX, та XX. віку. I/

Сучасна географія, згідно зі студіями Танфілєва, Філіпсона, Пенка, Гансліка, Тужермана, Архангелського, Бубнова та нашого географа Рудницького поділяє звичайно цілу Східну Європу на шість природних одиниць, т.зв. країв, себто; на 1. У р а д і ю, межеву країну між Східною Європою й Азією; 2. К а с п і ю, низову рівнину й депресію над Каспійським морем; 3. В е л и к о р о с і ю, осередній край цілої Східної Європи; 4. П і в н і ч н у Р о с і ю а б о т, зв. Б і л о - м о р щ и н у, північну, над Льодовим морем, положену країну Східної Європи; 5. В а л т і ю, що обіймає балтійські провінції, Литву й Біло-

I/Танфілєв: Физико-географическія области Европ. Россіи. Труды Имп. Вольт. Экон. Общ., 1897, Нр I;

A. Philippson; Landeskunde des europ. Rußlands nebst Finnlands, Leipzig, 1908, ст. 56 i 70.

С. Рудницький: Морфологічні краї Східної Європи, Прага, 1926.

русь та б.у к р а ї н у, південну над Чорним морем положену країну Східньої Європи. Поділ цей спирається на суцільности всіх фізично-географічних, біо- й антропогеографічних критеріїв, отже відповідає цілковито вимогам сучасної науки. І коли поділ Драгоманова, в його деталях, порівняємо з головними рисами цього поділу, то побачимо ясно, що його поділ це — з деякими модифікаціями засягу границь поодиноких країн, модерний поділ, тільки — роздріблений. І так північна країна у Драгоманова покривається майже в цілості з т.зв. Біломорщиною модерного поділу. Країни озерна, балтійська, литовська й білоруська годяться знову з т.зв. Балтією. Великоросія модерного поділу це майже те саме, що московська, нижегородська, казанська й саратівська країни в поділі Драгоманова. Приуральська країна Драгоманова теж не багато різниться від т.зв. Уралії. Україна модерного поділу це — ніщо инше, як подіська, київська, одеська й харківська країни в поділі Драгоманова. Найбільше незгідности між обома цими поділами бачимо на просторі прикаспійському, а це, здається, треба пояснити тим, що велика природна одноманітність цього простору й його азійський вже характер не дозволяли Драгоманову скопити тих географічних нюансів, що потрібні при деталізації такого поділу. Автім і визначення т.зв. Каспії в модерному регіонально-географічному поділі має дуже багато слабих місць. А той Каспія це — визначно переходовий простір між Сх. Європою й Азією.

Є ще одна велика незгідність між поділом Драгоманова й модерним регіонально-географічним поділом Східньої Європи. В сучасному регіонально-географічному поділі Східньої Європи немає самотійної природної одиниці Польщі, а у Драгоманова є т.зв. п о л ь с ь к а т е р и т о р і я. Сучасна регіональна географія вважає Польщу за самотійну географічну одиницю, але за одиницю не Східньої, а — Середньої Європи. Ми маємо, розуміється, на думці етнографічну Польщу, а не Польщу, яку беруть за географічну одиницю сучасні польські географи от хоч би такі, як: Ромер, Павловські, — чи Льот, бо Польща цих географів це — давня історична Польща зперед 1772.р. Да "Польща" обіймає собою без розбору частини Серед-

дньою та Східньою Європою, а межі її не природні межі, а межі, що їх часом зарисували історичні події. Такою Польщі теж не можна вважати за природну одиницю Сх. Європи. Тільки трагічні перерви в антропогеографічному циклі Східньої Європи дозволили засягнути туди Польщі, й опісля вмістити її і в склад колишньої російської імперії. І ось чому в поділі Драгоманова є т. зв. польська територія. Аджеж поділ Драгоманова — поділ колишньої Росії, Росії його часів,...

Але й ця формальна незгідність між підходом Драгоманова й сучасним регіонально-географічним підходом Східньої Європи надає підходові останнього великої наукової вартості. Це між парадоксом стане як зоний, коли предивимося ближче до тієї т. зв. польської території. Ні одна з поділових одиниць Драгоманова не є так швидко, так мало обґрунтовано сконструювана, як саме ця польська територія. Драгоманів, немаче який модерний географ, одчував, що й фізична будова етнографічної Польщі, й антропогеографічний її цикл мають її причисляти не до Східньої, але до Середньої, чи до Західньої Європи. Жадна інша поділова одиниця Драгоманова не думить уя одну цілість природно так різних просторів, як саме ця польська. Відчувається, що при конструкції цієї одиниці Драгоманів не спирався на всіх цих можливих, як при конструкції всіх інших країн, а тільки на одному принципі — на етнографічному. В конструкції всіх інших країн у поділі Драгоманова зацікавлено просто подивна співзвучність із сучасним розумінням Східньої Європи, — в конструкції польської території відчувається якась незрозуміла дисгармонія,...

Бачимо з цього, що поділ Драгоманова не виявляє ніяких річкових грубих незгідностей із останнім словом сучасної географічної науки. І в цьому найбільша вартість поділової концепції Драгоманова, дарма, що вона сконструювана на інших принципах, як модерний регіонально-географічний підхід Східньої Європи, й дарма, що вона походить вперше майже півсотні років.

Що науково правдиве, те й вічне.

ДМИТРО ДРОШЕНКО, проф.

ДРАГОМАНІВ І УКРАЇНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ.

Драгоманів не був українським істориком зі спеціальності. Він готувався до кафедри всесвітньої історії й викладав у київському університеті римську історію. Та й узагалі на початках своєї діяльності він не був україністом. Ухоловавши на Герцезі й на Сен-Сімоні, Драгоманів на коханийх років почував себе космополітом або, краще сказати, "общерусом" на українському ґрунті. Але практичне застосування своїх загальних принципів до українського ґрунту — навчання в хедівських школах і взагалі участь у заходах біля народної освіти — призвело його з близькі відносини до тогочасного українського руху.

Спеціально до українознавства перейшов Драгоманів через студію над українською народною словесністю. Близько познайомившись із чудовою народною поезією, Драгоманів, як він сам признавався, крішче полюбив український народ, привязався до нього всією душою й почав перекладати українську, сприму аж до останньої її подробиці й дрібниці. Розукиється, зацікавившись так глибоко українською справою й віддаючи на службу її усі свої сили, не міг обкинути Драгоманів і питання української історії.

Обставини життя і праці не дали Драгоманову змоги взятись до спеціальних студій із української історії, але, прагнучи в галузях із історією споріднених — над українською історичною піснею, над переказами й віруваннями українського народу /хегенди, апокрифи релігійні вірші й т.д./, Драгоманів раз-у-раз торкався різних питань, із українською історіографією зв'язаних.

При цьому він виявив глибоке розуміння українського історичного процесу, а також дуже ко-

кий погляд на завдання української історіографії. Він висловив цілий ряд надзвичайно влучних уваг, що стосуються різних моментів і різних питань української історії. Ці уваги порозкидані густо по його студіях над українською народньою словесністю, по політичних розвідках та публіцистичних статтях, нарешті, по його листках, які не раз слугать дуже цінним доповненням до друкованих праць Драгоманова. Я хочу зробити тут спробу позбирати до купи найбільш яскраві, найбільш інтересні зпосеред цих уваг, щоб на їх підставі можна було собі уявити, як дивився Драгоманів на українську історію та на її наукове досліджування.

Спеціально історичних праць написав Драгоманів дві. Перша — то "П р о у к р а ї н с ь к и х к о з а к і в, Т а т а р т а Т у р к і в", Київ, 1876., ст. 69, 16⁰. Це дуже гарна популяризація історичних відомостей про боротьбу українського й узагалі славянського світа зі світом турецько-татарським. Ця боротьба в половині 70. років XIX.ст. вступила в нову фазу — повстання герцеговінських і за ними й інших балканських Славян проти турецького панування. Цьому повстанню спочували київські українці й навіть посихали гроші й добровольців на підмогу повстанцям. Отже Драгоманів ставить питання: за що ж тепер борються з Турками. — Не за віру, й не за те, що вони Турки — бусурмени, а борються за політичне, соціальне й національне визволення зпід напів варварського турецького ярма. Книжка написана надзвичайно живо, зліст її мимоволі врізується в пам'ять, трагічні моменти козацьких воєн із мусульманським світом виступають ясно, ков на картині. Можна з певністю сказати, що книжка Драгоманова надовго залишиться одною з перших української науково-популярної літератури, зразком, як такі книжки треба писати.

Друга праця Драгоманова з української історії, ва жаль, не скінчена, це "П р о п а щ и й ч а с, У к р а ї н ц і п і д М о с к о в с ь к и м ц а р с т в о м /1654-1876/". Ця розвідка мала бути видана в VI.т. "Громади". Цей том не вийшов, вона захишилась у зложених аркушах і вже пізніше видав її М.Павлик окремою брошурою.

Далі, найбільше торкається історичних питань Драгоманів у своїх "П о л і т и ч н и х п і с ь я х у к р а ї н с ь к о г о н а р о д а", т. I.,

Женева 1883., т. II., 1885; в "Нових українських піснях про грохадські оправи" /1764-1880/, Женева 1881; в "Чудацьких дужках", у "Хрестях на українну Наддніпрянську" та деяких інших своїх псалмів.

Перший підхід Драгоманова до питань української історії це була його спілка з В. Антоновичем праця над науковим виданням українських історичних пісень: "Историческія пісні малорусскаго народа", т. I, Київ, 1874, т. II, К. 1875. Які завдання ставили собі впорядчики видання, видно з передмови до I. тому: "Ми спинились на думці", пишуть вони, "видати під іменем історичних пісень українського народу всі пісні, на котрих одбилося зміни соціального устрою народа, як інші відбили на собі історію його релігійно-обрядового життя, інші — родинного й економічного. Вибравши з друкованих і рукописних збірників пісні історичні в такому розумінні, як би вони не називались додо Фюрки, маємо по етичну історію соціальних явищ у Південній Русі щонайменше від IX. в. до таких сучасних подій, як скасування панщини й угорське повстання в Австрії 1848. року й визволення селян та польське повстання в Росії 1863. року".

Отже видавці хотіли дати, так би мовити, історію українського народу, розказану ним самим у піснях. Ми не знаємо, який був поділ праці між обома редакторами, але характер коментарів тут той самий, що і в дальших виданнях, які провадили Драгоманів за кордоном уже самі. Коментарі, подані Драгомановим до політичних пісень, надзвичайно цінні й інтересні. Використавши всі здані до того часу матеріали до української історії /які були нові, друковані вже в "Київській Старині"/, Драгоманов дав цілий ряд екскурсів на поле української історії XVII-XVIII. тт. Для прикладу згадаю передє слово до I. тому — про Запорозькі війни В. Хмельницького до повероту Запорозців під московську протекцію в 1734. р. та про Костя Гордієнка; про Палія та Мазепу в 2. томі; про канацькі рофоти; про соціальні відносини на Гетьманщині в XVIII. в. /з приводу відомої псалми "Нема в світі правди"/.

З цих невеликих, порівняючи, нарисів можна далеко краче й яскравіше уявити собі, наприклад, добу Мазепи, Охоронадського й Апостола, ніж із великої монографії Костомарова або писань Лазаревського.

У своїй розвідці "Нові українські пісні про громадські справи" Драгоманів дає огляд життя народніх українських мас на всім просторі української землі — так, як це життя відбилось у народній поезії: Гайдамащина, руйнування Січі, панщина на лівобережній Україні, збільшення кріпацької мовою на правому березі Дніпра під Росією, рекрутчина й воєцька служба, бпришківщина, скасування панщини в Австрії, угорське повстання 1848.р., скасування панщини в Росії, фабрична праця — всі ці явища в соціально-економічній житті народу, на скільки вони відбилися у піснях, знайшли собі яскравий огляд і характеристику в князі Драгоманова.

Як же дивився Драгоманів узагалі на український історичний процес і на завдання української історіографії?

Перш за все треба згадати, що Драгоманів надавав велике значіння історично-національній традиції і вважав за велику шкоду для української справи, що ця традиція урвалася й заглухла в перших десятиліттях XIX. віку. Він кілька разів у своїх творах і в своїх листах пригадує, що ще в 30-40. роках існувала певна національно-державна українська традиція серед лівобережного дворянства, на чолі козацької старшини, — серед тієї верстви, до якої належав сам Драгоманів. Серед представників цього дворянства у своїй ході роки по чергу Драгоманів перші основи ліберального світогляду й національних українських смислів. Пригадаймо, як у "Листах на Україну на Дніпрянську" він згадує, що в гуртку Капністів та інших освічених українських панів іде в 50-х рр. вперше прочитав він "Сон" і "Кавказ" Шевченка, і що він "у хлопячих роках мав пригоду замітити вплив братів Капністів на красних панів і рішочандів /попів, лікарів і т.д./" /"листи", ст. 25./

Далі — відки рах згадок про те, як широко була розповсюджена "Історія Русовъ" серед лівобережного панства, як вона піддержувала спомини

про українську державність, і як вона вплинула, наприклад, на Шевченка. Досить пригадати тут ці слова, що, мовляв, "Шевченко брав із Исторіа Русовъ цілі картини, і взагалі відомо, окрім Вісхія, не маю такої сили над системою думок Шевченка, як Исторіа Русовъ у 1844-1845. роках" /"Грохад", 1879, Нр. 4., ст. 147./

Але та традиція перервалася, й відродити її, на думку Драгоманова, було неможливо. — "Цілковитою натуральною й дуже цікавим способом змалювана робота 30-40 тому ідеалізація козаччини й гетьманщини та стремління надати державно-правний історичний характер природному українському патріотизмові, пам'яткою чого служить Исторіа Русовъ і деякі поеми Шевченка, — тепер остаточно пережиті всіма освіченими Українцями. Поворот до неї зробила неможливим наукова критика й аналіз, звернуті на минуле якраз з боку українських діячів". /"По вопросу о малорус. литературе", Відень, 1876, ст. 9:./

Тепер, на думку Драгоманова, для українства зіставався один вихід: тісний союз із загально-російським поступовим рухом, але з умовою збереження ідеї децентралізму, ідеї українського автономізму, який знаходив би собі найкраще забезпечення в формі все-російської федерації. Це відповідало, як гадав Драгоманів, і загальній еволюції української політичної думки в XIX. ст. За головну рушійну силу цієї думки вважав Драгоманів європейський "лібералізм", прищеплений на порозі XVIII-XIX. століть серед українського дворянства. Спільність ліберальних стремлінь української й російської інтелігенції /тоді це включало — дворянської/ веде й до спільної програми, при чім Українці вносили одну дуже суттєву поправку: децентралізацію. Це ішло вже в літтературних декабристів, масонів та інших революційних, членив революційних товариств першої чверті XIX. віку.

Кирило-Методіївське товариство їх-найкраще "формувало ідею федерації всіх слов'янських народів ув одній державі, яка б забезпечувала кожному народові політичну й національну рівноправність. В порівнянні з Кирило-Методіївським Братством ідеологія "Осмаків" 1861-62. років уже мимовляла реґрес. Пізніші /70. років/ соціалістичні

аміганія поставили справу на новий влад, на думку Драгоманова, доцільний і реальний, але соціалістичні грішки ухилили з бік стремління центральністичних. Не хочучи надіти на скорі здійснення соціалістичної програми, Драгоманів почав мучити «поря для українства в земських конституційних руху і капіталам своїм славу». «Вільну Спілку», проект російської федерації, зложеної з окремих штатів.

Задумуючись над долею українського народу, Драгоманів ставив перед собою й питання про українську політику самостійності. Він не був противний цій самостійності. Проте, він не бачив для неї в тогочасних умовах ґрунту й не вірив у можливість її реального здійснення. «Я не наважую своєї думки нікому», писав він у «Чудацьких думках», «і навіть радий був би, як би мої думки в цій справі були прехилені фактами, але поки, що я кажу отверго, що ціх не бачу сили, ґрунту для політики державного відриву /сепаратизму/ України від Росії, а, окрім того, бачу багато інтересів спільних між Українцями й Росією, наприклад, право колонізації країн між Доном і Уралом» /«Чуд. Думк.», ст. 95./ . Головно не вірив Драгоманів у реальність самостійництва тому, що не бачив у сучасних йому Українців клябокого й серйозного захоплення ідеєю самостійної України: «не бачучи нігде і ні в якій силі громадській на Україні, окрім тієї частини польської шляхти і то дуже тевер заляканої урядом і мужиками, ніяких підстав для державного сепаратизму, і бачучи, що він промається тільки слабенькими з наукового й психологічного погляду анонімними дописами до «Правди», а й відмовляю, т е п е р, п о к р а й м і й м і р і, всякої серйозности українському сепаратизму»... «до воко за ідея, що не знайшла собі за 20-30 років ні одної людини, котра б бачила в ній, сміливо проговорива її б, котра б віддала за ту ідею не то життя, а навіть частину свого воко, кар'єри і т.д.».

Взагалі Драгоманів не вірив у можливість для Українців провадити якусь «високу політику», доки вони не будуть якоюсь поважною політичною силою. «Урахові Європі», писав він у листі до Ол. Комисарського 1888 року, «інтереси ті, хіт те-

пер силу /архію/ має, а не ті, до чого треба
це кров дитя, гроші платити... Перя усього ж
мусимо стати чимсь у себе дома, стати дома Євро-
пейцями, годі й Європа наші заінтересується /Іх-
сти до Франка, II, ст. 129-130/.

Але в нашій історичній книжці
ж і Драгоманів добачав цілком певні підста-
ви для самостійної української державності й зах-
чував, що обставини не дали встояти українській
державі, що її задохив був Богдан Хмельницький:
"навірно можна сказати, що як би Україна, одірва-
вшись од Польщі, стала була особним князством
або королівством, або хоч і козацькою республі-
кою, то зчасом і в ній би з'явилась більшу силу чи-
новники і пани над вибором і народом, як і скрізь
це було. Та тільки навряд без помочі з боку, яку
давала неволя московська, і пани успіхи б за
яку сотню років передолити старосвітську звичай-
ну вільність, бо вже через 113 років скрізь по-
чули про таке діло, як упадок королівського по-
рядку й революція у Франції" /*Пронакці час*, ст.
25./.

От тому то й не подобалося Драгоманову, ко-
ли свої такі люди галицькі в даску істор-
ичну традицію та старанно роззі-
чували власних історичних діячів. "На Україні",
пише він у тому ж таки "Пронакці часі", "ажось
не звикли дуже захищати усе своє, старосвіт-
ське — нікому було привчати Українців пишатися
своєю славою... одну недовгу хвилину як було ті-
льки знов почали підказати совітці українці свої
старошину, у 30-40. роки цього століття, герцог
Людвіг поокричав про едаку козацької України:
ажє зараз де сама знайшла в її пляхи — і тепер,
коли хто хоче пізнати ті пляхи, то пізнає їх най-
скорше з учених праць Українців: з збірок усіх
праць Костомарова, Лазаревського і Антоновича"
/*Прон. час*, ст. 7-8/.

Міряючи сучасною собі міркою події кинухого,
українські історики не добачають багатшої позитив-
них явищ історичного життя, або зневажають тих
наших історичних діячів, які стягли на себе обвин-
увачення в аристократизмі: "праці істориків-демо-
кратів", пише Драгоманів у листі до Франка, "фаль-
шуть діло найгірше, бо вони кагають в усі в ри-
ло не тільки Мазеп, але й Виговських і Палубот-

ків, а про Петрів і Катерин по жонній мірі мо-
чали* /Діагн до Франка, т. II, ст. 55./.

На скома російського історика Соловйова, ко,
мовляв, *український народ дійсно терпів багато,
тільки до не од московського тиранства, а од сво-
єї козацької старшини*, Драгоманів обізнався у
своїх *політичних піснях* реплікою: *українські
історики кже своєї воли підперли таке оберган-
ня московських учених з історією України. Вони
показали багато хиб української козацької стар-
шини, не жалили таких оборонців вольности коза-
цької як Виговський, Мазепа, Полуботок... Цими
досвідами істориків українських добре користу-
ється вороги козацьких порядків і прихильники ца-
рських. А показати всі шкоду для українського на-
рода одні царських порядків українські історики
не могли /бо докладно історія України власне в
XVIII. р. не міним не написана з нових українсь-
ких істориків/, а то й не могли, даючи царсь-
кій цвєтурі. Так усе історія громадського життя
на Україні, а також погляду українського народу
на ті держави, під котрими він був і є - польсь-
ку, московську, й досі не показана в правдивому
світлі*./Політ. пісні, I, ст. XVIII./.

Драгоманів робив заходи й поодиноким укра-
їнським історикам. Так, Костомаров, каже він,
*забувши Виговщину, дуже став на бік черні й
Запорожжя, котрі підперли московського царя про-
ти Антоновичу козацької старшини і через те вла-
сно страши прохідку думку для суду над москов-
ським політиком в часи від Чорної Ради 1663. р.
до Мазепинщини, а далі випустив із під очей саму
Оліу Запорозьку, і, вершті, не оцінив, як-схід,
і зресту ліберально-автономічних ідей серед бі-
лорусів від 1667. до 1710. р., котрий натурально
привів до запорозького маршу конституції Украї-
ни в 1710. р., написаного під впливом Костя Гор-
дієвца* /Чух. Дум., ст. 30-31/.

Нарікав особливо Драгоманів на б р а х с и-
н т е з к, на б р а х п р е ж і д н о ї д у-
м к и в українських істориків, посилавши цей
докір узагалі всім видаваним українським ученим
книж 70. і початку 80. років /Див. *Громада*,
1878., № 2, стаття *Україна й центри*/. Так, спе-
ціально про Антоновича він писав: *Ніхто з наших

істориків не зміє так точно встановити факти переважно історію державно-політичної, — коли який князь або гетьман став правити, коли взяв яке місто і т.д., — як Антонович, але він ховався обходив усі ідейні боки історії, виводив з фактів, перізнавня з історією других народів і т.п. . . . Ілюді Антонович катка з на "народні ідеали", котрі переважно знайшлись у козацтві, і говорить про "народник". Тільки з давнього ви б мукали в його працях ясного показу цих ідеалів, а це може осуду їх, показу, яке місце вони можуть мати в спільній великій згоді європейської людності" /Чуд.Дух., ст.35/. Подібні закиди робить Драгоманів і Антоновичезо-му учневі, проф. М.Дашкевичеві.

Поруч закидів щодо недостатці синтезу з ісо-вою провідної думки /зх засідку недостатці виро-бленого політичного світогляду/ добачає Драгома-нів у сучасних його українських істориків з е-в, і р і у я в х і н н я "про деякі сторони на-шого минулого. Так, він ізбигає звичайні тверде-ння істориків про відрі-то республіканізм україн-ських козаків XVII. віку. "Державний ідеал козаків", пише він на одному місці, "був власне монархіч-ний, хоч обставини життя завязували їм фактичні республіканські поради. Ідеал Богдана Хмельни-цького був власне дрібно-шляхетський монархізм, . . . згодом більш обриваві іде, як Вигельський, Не-мирич внесли більш політичного лібералізму з жруг старшини Хмельницького та внесли туди з більш шляхетчини, котра так обуривала масу кошильства й козацтва, так до маса та не хоті-ла знати лібералізму Вигельського, і стала за царя. Тимчасом міцність з попієстю україн-ське з собі стояло за монархічний ідеал. . . . З цих усіх монархічних напрямів війна революція з 1663.р., з котрі перед зого Запорожжя, і кот-ра, власне, підрізала український автократізм і зачатки лібералізму українського". /Ідея на Укр. наддн., ст.6./ "На Україні", каже Драгоманів на іншому місці, "або ліше сказати на козацькій Україні, до віддання з Москвою, як і потім, за-редопределене було тільки више, а з горі була монархія" /"Громада" Нр.4, 1879., ст.99/.

Республіканізм на Україні почав прищеплю-тися, на думку Драгоманова, під впливом різних захід-

ко-європейських політичних ідей. Перші проблещки його відно у славній конституції 1710.р., де вперше висловлено думку про обмеження гетьманського самодержавства. Далі бачимо його в "Історії Русовь", в таємних гуртках і масонських льожах поч. XIX.віку, карешті, в ідеях Кирило-Методіївського братства й писаннях Шевченка.

Драгоманів раз-у-раз підкреслював необхідність увести українську історію в рамки історії загально-європейської, впровадити в досліді порівняльну методу. В "Чудацьких Думках" він пише такий "заповіт" українським історикам: "настав уже час, коли не можна цінити історію України з погляду одного, та ще й хвижового стану хрещеності, ні навіть з погляду тільки національного, а надто перемішаного з православним; треба оглянути історію нашу совокупно в усі її доби: княжо-городську, феодално-диговську, пансько-польську, козацьку, царсько-російську /з відділом царсько-й конституційно-австрійським/ і в усякій з цих доб звернути увагу на зріст чи упадок людности, господарства, порядків і думок громадянських і державних, освіту, пряму чи хоч косу участь Українців усяких класів чи культур в історії й культурі європейській /ст.27./

За пекучу, отже, потребу української історіографії вважав Драгоманів складення повного курсу української історії. Через те він радів поєзві 26.гоку "Історія Росії" Соловйова, - тому книжень, що з цих томів українську історію доведемо до кінця Гетьманщини. В своїй розправі "Окраїни і центри" /"Громада", ч.2, 1878.р./ він писав: "який би не був суд проф. Соловйова над нашою Україною, а ми всетаки радіємо, що він довів нашу історію до кінця Гетьманщини, бо в останні роки Українці опинились у дуже прикрому стані, гіршому, ніж були колись: без рідної історії не може рости соціально-політична думка країни, а старі "Історія Малоросії", як Бантика-Кам'янського або Маркевича, тепер не годяться" /ст.429/.

У високій мірі треба показувати, що Драгоманів не завівся сам скласти хоча б короткий, але повний і систематичний курс історії України. Ніхто краче, як він, з його великим талантом, з його ясним розумінням українського історичного

процесу, з його широкою ерудицією, — це живий
жив би цього завданні.

А як чудово змія зім підійти до збирання ук-
раїнської історії, прикладаючи до цього найкращі
наукові методи та критерії, показує його за-
свідчення праці "Пропащий час".

Переказавши коротко еволюція політичних зі-
тосия на Україні за 222 роки /1654-1876/, Дра-
гоманів хоче окремо змалювати добу Запорозьку з
доли гетьманської України за часи московського
підданства. І от у розділі "Волясть Віська За-
порозького" подає зім нарис сформування Запоро-
зького Низового Віська, його організації з со-
ціально-економічної структури. Щодо яких нау-
кового погляду з підходу, цей дослідницький нарис
— однією з найкращих історичних літературі. Ні
праці Смальковського, ні праці Яворницького не
дають такого ясного образу — що таке було Запо-
розьке Січове Братство, як своєрідна форма су-
спільної організації, — як цей нарис.

Можна собі уявити, яке величезне значіння
мав би курс історії України, написаний Драгома-
новим, в часи літературної пошуку 80-90. років,
який би вплив робив зім на поширення національ-
ної свідомості. "Історія цих вісков і не вчить,
що її дуже запізно подати людям", це слова Дра-
гоманова в листі до Франка в 1869.р. Вони прига-
дуються мимоволі, коли думати про дотеперішню
дохі української історіографії.

Часи, коли Драгоманову доводилося спонуку-
вати українських істориків до скитань, до зби-
рання української історії, як цілості, нахо-
дять уже до минулини. Але з тепер, коли україн-
ська історична наука досягла поважного розвитку,
коли ми маємо цілий ряд систематичних курсів, ко-
ли вадкіші періоди української історії розроблено
з освітньою з великою докладністю, — це з тепер
вимагає з так ураг, що їх змалює Драгоманів про-
рішні питання української історіографії, не стра-
тале своїм зміст, і добре було б, як би нові іс-
торичні частіше заглядали до писань Драгоманова і
вдмувалися у глибокі та змішні думки великого
українського зченого.

Із вірша Н. Драгоманова
"Поклик до братів Славян"

"ГЕЙ, НЕ ДИВУЙТЕСЬ",

на мішаний хор. а капелля.

В і д Р е д а к ц і я.

Одинокий вірасвий твір Н. Драгоманова на-
хнув досі двох наших видатних композиторів мого-
днього покоління, що слова його безпретенсієної
вірші підклали під музику: С. Х-м д к е з ж -
ч а і Н. Н и ж а н к о в с ь к о г о. Першу ви-
конувала з кінцем дев'яцятих і на початку десяти-
вогих років українська студентська кохочка, рік-
по-року — звичайно в похоронні дні, на Драгома-
нівських роковинах, у Львові, — композиція ця уз-
кладена до п о в н о г о з а с. в у Драгоmano-
веї пісні, виїшла була друком /хітбр./ у Львові;
друга зродилася з потреб хору нашого Інституту і
складена для вибраних п'ятих /звігтіх і загосо-
вок автора "Із вірша й т.д." / строф Драгоманового
твору, при чому автор мав на увазі вказілку Дра-
гоманова, як, власне, повстала в цього останньо-
го ця пісня, й тим пояснюється мовне відомого Пе-
ребійносого марша з початкової строфи.

Написаний у вересні 1924.р. твір доц. Н. Нихан-
ковського баритоновим соловом /скомпонованим спе-
ціально під голос тодішнього студ. іст.-літер. від-
ділу Інституту, дра Микола Самойловича / виконав
мішаний хор Інституту під орудою доц. Шуровської-
Росиневичової в п е р ш е 19. грудня 1925.р. на ака-
демії, влаштованій Інститутом із нагоди трицять-
ліття смерті Патрона нашої Екох. Піснись його пов-
торено ще 18. грудня 1926.р. на щорічному традиці-
йному святкуванні пам'яті Драгоманова, й останній
раз 30. січня 1929 р., коли Інститут вихваляло від-
святкував квітлітній п'яток свого існування.

З приводу останнього Свята твір достався Інститутіві в дарунку з таким приписом на автографі: "Передаю з нагоди ювілею п'ятиліття існування цієї праці Українському Педагогічному Інституті ім. М. Драгоманова у Празі на власність, зі всіма авторськими правами. Др. і майстер Н. Нижанковський, в.о. доц. Укр. Пед. Інст., Прага, дн. 30.І.1929."

З цього автографу й друкуємо твір доц. Дра Н. Нижанковського.

Але ж для історичної правди слід зазначити, що в першовторі автор пізніше поробив деякі зміни. Виявлялося, що таких змін вимагали потреби тодішнього інститутського хору. Змін небагато всього сім, але ж із цих змін твір доц. Нижанковського пішов у переписи на голоси, й на своїх святах інститутський хор виконував пісню Драгоманова з цих **в і с м і ж ж и в а р і - я н т а м к.**

Ці варіанти та взагалі невеликі зміни не дає жодного ж режона стор. 133. й 134. — із докладним зазначенням так і в, де зміни пороблено.

Додатк годиться, що й першоввір і перерібки автор перед друком іще **п е р е г л я н у в.**

— — — — —

3/ зміна в 15., 16., 17., 18. тактах у партії
 виглядає ось як:

15. 16. 17. го-ло-ву сла-вну пію - на - на - на ;

18. 19. ві, не ви-буї-тись, доб-ри-ї лю-ди,

змінено в 22. т. альтову партію так:

Доб-рих дрі-ма-ти...

В 33. такті в тенорі у другій чверті прове-
 зміну: "а^б - 9" на "а - 9".

Крім цього, в тактах 40., 43., 47. зміни
 ці такі:

43. 47. це-ло-го сві-ту лиця

Ма-ти Вкраї - но, Ой...

В оригіналі первісно не було зазначено тем-
 його змін, таксамо не було жадних динамічних
 ів; усі темпа й динамічні знаки взято з піз-
 го варіанту, перегляненого й доповненого ав-
 м.

КАРТИНА СПОМИНІВ ПРО МИХАЙЛА П.
ДРАГОМАНОВА.

В і д Р е д а к ц і ї.

Картина спогадів проф. С. Русової про М. Драгоманова це — вривок із незвичайно цікавого й широкого її малюнку: "Мої спомини, рр. 1861-1879", надрукованого в другій книзі журналу "За сто літ", 1928, ст. 135-175. Те, що оповідається в цій статті, найде читач у коротких рисах і у згаданому журналі, тільки ж там до Драгоманова, яким він зарисовувався в пакаті авторки Споминів, сказано коротко, принагідно; ця картина гарно доповнює постать Драгоманова з останніх часів його перебування в Києві та переїзду на еміграцію. В ній знайдемо куди більше подробиць, таких для споминів дуже характеристичних, а таких потрібних, щоб малюнок особи, що про неї говорить, був виразний, яскравий, правдивий. Крім того, в цьому нарисі з цілої галерії українських діячів того часу постать Драгоманова виділено, й тим то картина проф. Русової набирає відповідної ваги.

Михайло Петрович Драгсканів! Кілько в цьому імені злилося для кожного українця високого, прекрасного, дорогого. Вже незабаром і сповниться п'ядесят літ, як умер цей велетень духа, ця слава української нації, а думки його ясні, поступові, перейняті федераліаком, ширим демократизмом — іще не втратили ані своєї свіжости, ані

свої глибокої правди. Але судити Драгоманова треба не тільки на основі його творів, де він висловлював свої широкі ідеали соціального життя, розводив свої політичні тези — його треба оцінювати й як людину, як особу, в якій зєдналися найкращі риси чоловіка, людини.

I.

Недовгий час довелось мені знати Михайла Петровича. Це було в ранні роки моїх молодощів, тоді, коли слава Драгоманова починала розквітати, поки-що тільки на рідному терені, в Києві, коли зростала пошана до нього серед найстарших українських діячів того часу, об'єднаних у відому Стару Громаду. В цій свідомо патріотичній організації було чимало видатних діячів, учених, музик, письменників, — чому ж молодий доцент при кафедрі римської історії, що лише недавно захистив свою дисертацію, користувався там такою пошаною, що в усяких громадських справах, у всіх наукових працях усім цікава була перш, ніж чия — його думка, його безкомпромісна критика? Чому? Мені здається, що саме ця безкомпромісність і приваблювала до Михайла Петровича людей, і старих і молодих, і жінок і чоловіків. Коли ви балакали з Драгомановим, і він дивився на вас своїми темними, великими очима, своїм гострим, розумним поглядом — кожний почував, що ця людина ніколи ні перед якими перешкодами, ні для яких скаргів не відступить від своїх поглядів, не зречеться тих своїх переконань, які визнавав за правдиві. Ці очі казали ще й те, що до цих переконань він прийшов певною працею, глибоким обмірковуванням, із допомогою широкої наукової освіти. Освіта Драгоманова була справді й широка, й багатогранна, і цим він так відрізнявся від інших.

Ранім, аніж познайомитися з Драгомановим, я чула за нього від Олександра Олександровича Русова, що був його поклонник великий, завше з піднесенням і загадував його як свого найкращого

професора, який захоплювався своїх слухачів не тільки силою свого видатного таланту красномовця, а й глибиною своєї ерудиції, сміливістю своїх суджень і бездоганною чесністю переконань. Чула я від Драгоманова й від Рудченка, який був першим українцем, що бував у нас гостем ще за життя його батька; чула й від Цвітковського, що в році педагога часто бував у нас у нашому дитячому садку. Од нього я чула, як Драгоманів заступається за рідну мову по школах, і тут з одної із тих статей, що писав на цю тему Михайло Петрович /і які мені приносив Цвітковський/, я несподівано зрозуміла, що саме та "рідна мова", що про неї я так багато читала в усіх класиків-педагогів — це й є в Києві мова українська, за яку я досі — до сімнадцяти літ, ніколи й не думала; не розуміла, що в мойому, як мені здавалось, такому раціонально педагогічному дитячому садку, я вчу дітей чужою їм мовою, російською...

Як почали в нашій хаті ставити / "Чорноморський Побут" та "Різдвяну Ніч", деколи почав приходити на репетиції і Драгоманів: його струнка постать із пластично-жвавими рухами різько виділялась і від старих поважних членів Громади й серед молодого гуртка українців-хористів. Стоїть було Михайло Петрович, легкий жартовливий усміх ковається в бороді, а очі весело оглядають усіх присутніх, сміються ці темні гарні очі, вже над чимсь іронізують, сиплють гужорох дотепні зауваження, бістрі спостереження. І нікому не болючий він, цей гумор; сама жертва гумористичних жартів сміється разом із професором. Здавалось, тим, кого найбільше любив Драгоманів, тим і відставалось тих яскравих жартів найбільш, наприклад Миколі В. Лисенкові, Олександрові О. Русову, Софії В. Старицькій.

Взагалі Драгоманов найближче стояв до родини Старицьких і Лисенка. Два Михайли Петровичі: один великий, високий — Старицький, часто ставав другому, більш пропорціонально гарно складеному Михайлові Петровичеві Драгоманову — метон для дуже жетких, саркастичних висловів із приводу його словоковальства. З Лисенком Драгоманова зближала мистецька натура Миколи Віталевича, бо в душі Драгоманова — вченого й політичного діяча — жили великі нахили до мистецтва, ясне глибоке

І/Це було 1872-1873.р. Р е х.

розуміння Краси, чи буде вона виявлена у слові, у згуках, чи фарбах. Любив Драгоманівдисенка ще за його безпосередню натуру — *ingéniosité* —, за органічну відданість Україні. З цими людьми Драгоманів усе життя залишався у приятельських, широк зносинах.

В той час /1871-73 роки/ у Драгоманова була вже і своя родина — він був уже жонатий. А був він жонатий із своєю сусідкою зпід Гадача, Людмилою Михайлівною Купчинською, і мав уже доньку, Ліду, яку страшенно любив: то була справді батькова дочка, що, як вироста, помагала йому в роботі, й що її розумом він часто тішився...

Одного разу, на одну з наших репетицій, Драгоманів прийшов із жінкою й сестрою Ольгою /пізніше письменниця Олена Пчілка. Р е д./, яку по смерті батька він узяв на свої руки й дав їй чудове на ті часи виховання. Вони сиділи у трьох укупі, і що то була за прекрасна група! Не можна було надивитись на красу обох жінок, не можна було вирішити, хто з них найгарніший: чи жінка, чи молода дівчина, чи той чорнявий, стрункий чоловік одної і брат другої — що тепер веселий, у піднесеному настрою, сипав блискучими жартами, іронізував із своєї коханої жінки, на що вона лише спокійно, м'якко усміхалася...

Драгоманови обоє належали до породи однолюбів: вони пройшли всю свою тяжку, небезпечну земну путь рука-в-руку. Драгоманів часто мучився тими стражданнями, що їх давала його жінці доля емігрантки; але ніколи жадної найменшої скарги, найменшого нарікання не почув він від своєї жінки, такої слабої фізично й такої великої духом. І коли я вже перед війною бувала в Людмили Михайлівни, вона мені часто говорила за Михайла Петровича все з тими самими молодими захвилюваннями, показувала ті майстерні дрібні ручні праці, якими вона декоди вказувала свого чоловіка від остаточних злиднів...

Уся глибока вченість Драгоманова, його багатобічна працездатність не перешкаджала йому мати веселу, хваву вдачу, і коли під веселу хвилину, серед репетицій, молодь починала танцювати, у Драгоманова в очах починали загоратися вогники, й він приєднювався до танцю цієї братії. Більш, ніж що, він любив вальс і танцював його дуже гарно, так

легко, плавно, з захопленням.

Його гумор висловлювався не лише в жартах над друзями, він виявився ще в створенні цілої гумористичної поеми-опери, де він висміював увесь тогочасний київський синєдріон народньої освіти й перш ніж кого — директора народніх шкіл Андріяшева, що, підроблячись під настрій вищого начальства, виступав завзятим україножером. Він видав під той час т.зв. "Календарь юго-западнаго края", призначений для селянства, ввесь пронятий москалізацією місцевого населення. Драгоманів зі своїм власним гумором відразу помітив усі дурниці цього календаря і глупоту його автора, і свою жартовливу гумористичну поему назвав від імені головного діяча — "Андроніадою". Дисенко написав до неї відповідні оперні мотиви, й, на здивування усім осміяним діячам, опера ходила в рукописних уривках по всьому Києву.

Драгоманів мав чарівний талант промовця. Коли він виголошував яку, чи довгу, чи коротку промову, все в сали стихало, всі довкди його оригінальні думки, слухали кодуляції його м'якого приємного голосу. Мені довго здавалось, що він кращий промовець, аніж письменник. В тих статтях, до яких він друкував їх того часу в "Вістник" — у "Европ" — і в "Петербурзьких Відомостях" була дуже цінна згріханість, логічність висновків, а не було захоплення, не було того широго привабливого ентузіазу, яким Драгоманів електризував своїх слухачів. Але пізніші його статті з народньої літератури: "Новакельтское и провансальское движение во Франції", Передмова до повістей Федьковича, його політичні памфлети: "Турки внутренніе и внѣшніе", "Дѣтубѣство, совершаемое русскимъ правительствомъ" і інші — залишили в моїй пам'яті вічне враження. Переховувачи їх у часи найбільш суворох хандарських пошукувань, а, здається, для них не боялась ніяких кар?

І/Коли в Харкові при трусі в нас найдено "Громаду" Драгоманова — то це знаєди хандарі за справжню "крамолу", — а в "бесіді" з Олександром Олександровичем Предсідателем Харківської Судової Палати Закревським казав: "вѣдь я самъ люблю украинскіе пѣсни, но то, что проповѣдуетъ Драгомановъ... це він... хоч і не читав статей Драгоманова, вважав ні за що інше, а тільки за "преступное".

Для мого чоловіка і для мене Драгоманів був зковсь зіркою провідною, і що тільки ми починали робити на полі українського громадянського, в нас завжди у глибині душі ставало питання: а як до цього поставиться Драгоманів. Ми тільки тоді впевнилися, що з Олександром Олександровичем поберемося, коли він згодився здалека стати нашим так званим "посаженим батьком". Такий моральний вплив Драгоманів мав не лише на Русових і не лише на людей однієї з ним генерації, а й на наступні. Я пам'ятаю, як мій син Михайло, коли вони /молодь заснували Р.У.П.²⁾, прийшов до мене, кажучи:

— Ось, мамо, заснували ми першу українську політичну партію, мабуть, Драгоманів нас похвалив би.

Але були й деякі українські діячі, які у своєму вузькому світогляді не могли простити Драгоманову, що він визнавав за російською літературою виключне значіння, вони не розуміли його широкого інтернаціоналізму, зв'язаного з такою гарячою відданою любов'ю до України. Думки Драгоманова були занадто глибокі, широкі для тогочасних українських хатніх патріотів, але ми бачимо, як що далі час іде, то більше виправдовується його принцип, його поступові змагання.

2.

Коли Олександр Олександрович скінчив друкувати у Празі обидва томи Кобзаря Шевченка /1876/, ми виїхали з Праги, щоб повернутися до дому на Україну, і в Відні ми зустрілися із Михайлом Петровичем.

Це були перші часи його еміграційного життя. Він розпочинав його бадьоро, повний віри у свою мету, у своє призначення, в ту велику справу, заради якої він покинув Рідний Край. Не знав небіжчик, на яку Голгофу він ступав, яку зраду він зустріне в тих товаришах українцях, яким він так довіряв, які випровадили були його з Києва.

Але тоді в Відні він був у піднесеному настрої. Він дуже радів, що спромогався таки надру-

1/Револьційну Українську Партію в р. 1901. р е д.

кувати ввесь "Кобзар" Шевченка, давав Олександрові Олександровичеві вказівки, як найкраще перевезти його на Україну, як розповсюдити це скарбовне видання по Галичині й тавнихих шляхах перекинути хоча декілька примірників на Велику Україну. Він оповідав, які його широкі плани й задання: тут на європейському терені годосно заговорити за український народ, про який тоді знало тільки хіба 2-3 вчених, сказати, в якому тої народ страшному стані, загубає культурно в пазурах російського абсолютизму. Тішився думков, ко розкрив перед широким ученим світом скарби народньої української поезії. Водночас він крияв про те, щоб самим українцям вияснити політичні принципи, на яких вони мали будувати визволення України, як вони мали ставитися до Москви, до Польщі, як мали ставитися взагалі до міжнародніх зносин. Він розмовляв із захопленням, очі його горіли, усе частіш права рука хапалася за серце, де не все було в порядку, де вже зароджувалася та страшна хвороба, якії так сприяли неспокійне життя й такі хвилювання двадцять років на еміграції. Драгоманів хоча вже мав певних друзів у Галичині, але видимо був рад ділитися думками з Олександром Олександровичем, членом тої самої Київської Громади, і знагався задержати нас як-найдовше в Відні /де було на весну 1876 р./ . Він пропонував нам оглянути галерію мистецтва й сам поставив себе для нас за чічероне. Трудно було знайти крадого, він розказав нам у музеях Відня всю історію мистецтва, дав зрозуміти всі школи малярства, особливо зупинився на прерафаелітах із їх безпосереднім шуканням краси й мистецької правди. Певний раз ми простояли години перед одним малюнком, і Драгоманів із захопленням виголошував цілу лекцію про значіння цього або того маляра, робив блискучі порівняння, наводив залежність малюнку від тої епохи, коли його писали. Перед нами розгорталася уся широка ерудиція Драгоманова, його глибоке розуміння двох таких важних для історика питань — розвиток мистецтва в цього або того народу, і вплив релігійних настроїв. В цих пахких доповідях Драгоманова проходили перед нами епохи з історії Риму, Італії, Середньовіччя. Перед нами справді стояв високоосвічений талановитий історик, не архівний збирач хронологічних дат, а — живий до-

слідник історичного життя народів, озброєний психологічними й соціологічними знаннями, обдарований тим швидким розумом, завдяки якому вироблялись вірні паралелі життя різних країн і народів, утворювались логічні синтези! Такий історик міг справді добре розуміти історію свого народу і вказувати йому правдивий шлях для найкращого майбутнього розвитку...

Охоплені мистецьким настроєм, ми скорились і на другу пропозицію Драгоманова піти в оперу, і саме на оперу Вагнера: "Кольо ді Рієнці". Перед вечером, у якійсь каварні коло чудового будинку віденської Опери /який пізніш згорів/, Драгоманів оповів нам усе лібретто цієї історичної опери. Йому подобалась постать цього італійського революціонера, його захоплював цей революційний епізод понурої епохи середньовічної історії Італії. Звичайно, Драгоманів був еволюціоніст; озброєний наукою, він розумом знав марність революційних похек. Але він, із техпераментом своїм, не міг не співчувати до деякої міри революціонерам, які приспіваним ходом ішли реформувати свій край, виводити свій народ. От через що деякий час перші російські революціонери мали його симпатію. Але коли вони взялись за мало систематизований терор, Драгоманов побачив неправдивість такого шляху, його безперспективність у справі моральній і політичній.

І ось ^{ми} пішли на величезний, здається, мало не сьоміактовий театр Вагнера. Звісно, влізли на самий верх оперної сали, там, де й сидючи і стоячи, слухають музику правдиві аматори музики... Там високо ж було на тих верхах віденської опери, там душно! Моя дурна удача не опанувала цієї ситуації, й, хоч як мені було цікаво і слухати, й дивитись на Кольо ді Рієнці, в передостанньому акті я впала непритомна, і довелось Драгоманову з моїм чоловіком виносити мене з того страшного верху на свіже повітря...

На другий день ми виїхали з Відня туди, на Україну. Як я рвалась туди! Півтора року, що ми прожили в Празі, здались мені за вік...

І ось ми вже на двірці, здали речі, зайняли місце, — і... задиханий прибігає Драгоманів: це якась доручення до Києва, ще якась справа, яку

треба передати, переказати туди на Україну Він ахлоптаній, щось швидко, за свого звичаю, уже Олександрові Олександровичеві, але бадьорій, очі сміються, згадує випадок у опері... Але потяг не чекає, він уже повний-повнісенський, злісно викидає пару, напружується на далеку дорогу, кондуктори прибивають двері вагонів, ще одні братерські обійми Олександра Олександровича з Михайлом Петровичем, мій чоловік ускakuє в вагон, а він, Драгоманів, наш апостол правди й науки, залишається на пероні в чужому нагозці, в чужому краі, не на рік, не на два — на завше. Ми стоїмо в вікні, і потяг поволі відходить від перону. А струнка гарна постать усе стоїть, усмішка ще наж привітання, але у глибоких очах невиконний сум. Він усе стоїть і не махає ані рукою, ані хусткою, лише очі все вдивляються в далечінь, куди втікає наш потяг — у край веселий, у степ широкій, для якого він віддав усі сили свого великого духа й тіла...

Більше я не бачила Драгоманова. Час-від-часу Олександр Олександрович одержував від нього листи: одні були повні справ, нарікань на бездіяльність Громади, у других виблискував знайомих нам гумор. Я тішилася приїздами до нас Миколи Василевича Ковалевського — він завше оповідав наж за Михайла Петровича, до якого часто їздив, якому допомагав, накілько хіг. В нього був куць Драгоманова, куць і діача українського, й високоморальної людини.

Не одна генерація української молоді у своєму політичному вихованні багато дечого навчаться у творах Драгоманова, а наша генерація українців сімдесятників, генерація, що викирає, — ми хочемо з гордістю казати:

— Він був мехи нами. Ми знали його й любили!

Прага, 1932.

ПРАВОПИСНІ СИСТЕМИ М. ДРАГОМАНОВА
/латиниця, драгоманівка/

Деякі слова для вводу.

Я знаю, що для студій над правописом, що для повного образу правописної системи потрібно брати за джерело — рукописні твори. Але ж Громада, що відгукувалась якомсь на цю чи ту систему, вона мала все в руках — д р у к о в а н е с л о в о, писане було призначене тільки для невеликого гуртка близьких для автора системи людей. Тим то використання друкованого має теж своє значіння. Крім цього, серед теперішніх обставин не так легко дослідникові дістати в руки рукописну спадщину. Вибираючи з друкованого матеріалу все ц е в н е, все, що для якоїсь мети г о д я щ е, можна, думалось, теж відповідати своєму завданню...

Тільки треба підходити до джерел обережно: з друкованих праць можна брати як субстрат для розсліду тільки ті, щодо яких можна міркувати, що друковане в них слово супроти писаного зміни не виявляє. З цього погляду тут входять у рахунок твори Драгоманова, що вийшли зпід редакції його самого в Женеві, з листування ж те, що видавав Павлик, який, із відомого нам усім пієтизму до свого вчителя, не важився ніколи змінити в його тексті, "ніже титли, ніже тії коми". Суди треба втягнути й академічне видання листування Драгоманова з Франком, зладжене акад. М. Возняком. До цієї думки можна було дійти з порівняння поодиноких правописних явищ цього видання з виданням "Перепискою" Павлика, з одного боку, і з виданням цих листів Франком самим. Виявилось, що для нашої мети, і взагалі для студіювання м о в н и х явищ у листуванні Драгоманова з Франком — видання Франкове несудне: наш

пост перейначував правопис /деколи й мовні яви-
да/ Драгоманова. Для прикладу досить вибрати де-
кілька місць із листа з 29.березня — 1. квітня
1890, надрукованого у Франка в "Листах до Ів. Фран-
ка і інших" 1887-1895, Львів, 1908, ст. 173-176,
і в виданні Укр. Акад. Наук, Київ, 1928, ст. 316-
318:

Ф р а н к о:	ст.	В о з н а к:	ст.
пірамід.....	174	пірамід.....	317
їєгипетські.....	174	єгипетські.....	317
міністерство.....	174	министерство.....	317
пхван / хоч хати: пха- нів /.....	175	план.....	318
скінчити.....	175	зкінчити.....	317
шкідливого.....	175	шкодливого.....	317
піти.....	175	піти.....	318
осмілювсь.....	175	осмілювсь.....	318
недоведеного.....	175	недоведеного.....	318
вопіючих.....	176	вопіючих.....	318
нема.....	176	не ма.....	318
мусив.....	174	мусив.....	317
святку.....	173	святку.....	317
світу.....	173	світу.....	317
всімляжусь.....	174	осмілюжусь.....	317
		і т. д.	
На цьому місці:			
розкидатись.....	230	роскидатись.....	408

Бувають і в Возняка написання, що виклика-
ють сумніви: п р и з н а в /317 — у Фр. признає
173/, п р и ч е п х а ї е с ь а /273 — у Фран.
причепхьяїеть сьа — теж неправдиво, бо Драгома-
нів писав "с ь а" до купи з дієсловом / і т. д.
— але х це явні — друкарські помилки. Тим то
Франковим виданням доводилося користуватися і
ж ь к я так, де важна сама д у м к а, не
написане слово /"Три листи до редакції" "друга",
вид. листів із 1908., ст. 307-335; "В справі ре-
форми нашої правописі", там-таки, ст. 374-389/.
І тільки надрукованні л а т и н и ц е ю "лист
до редакції "Прасу": "Nežuko-miška vzeparod —
nist' i krajeva narodovstvo v schidnij Nažučyni"

в листках із 1881-1886, Львів, 1906, ст.4-II, за-
то /з великою обережністю/ за підклад для розсі-
ду - просто, з тої причини, що багато джерел
для пізнання чесько-польської латиниці Драгомано-
ва - н е х а є.

А так для праці використовувано такі твори
й видання Драгоманова /з означенням назв скро-
рочень/:

- М. - Marija, maty Isuzowa, wierszy Tarasa Szewczen-
ka z uwahami M. Dragomanowa, Złota, 1882
/від wydania, с. III-VII; текст, ст. 1-39;
Uwagi, ст. 41-66; текст 4. сторічки склади-
кх, оголошення латиницею/.
- П о х. п і с. I, II. - Похитливі пісні украї-
нського народу XVIII-XIX ст. з увага-
ми М. Драгоманова. Частина перша, розділ
перший, Женева, 1883; Розділ другий,
Женева, 1885 /тексту пісень для розпо-
ру не введено, а тільки - уваги/.
- П. П. II-VIII - Переписка Михайла Драгоманова
з Михайлом Павличком /1876-1895/, зва-
див Михайло Павлик, видав др. Лев Ко-
гут, т. II-VIII, Чернівці, 1910-1911.
- К. Ф. I - М. Драгоманов, листи до Ів. Франка і
інших, 1881-1886, видав Іван Франко,
Львів, 1906 /на увагу приходить іста-
дана стаття латиницею/.
- К. Ф. II - М. Драгоманов, листи до Ів. Франка
і інших, 1887-1895, видав Іван Франко,
Львів, 1908 /використано д у х х х
названих вище статей/.
- К. Ф., ак. - Матеріали для культурної й гро-
мадської історії Західньої України, ви-
дає Комісія Західньої України Всеукра-
їнської Академії Наук, т. I, Інститу-
ція Ів. Франка і М. Драгоманова, Київ, 1928.
- Г р. 1878 - Грохад, українська збірка, зпо-
рядкована Михайлом Драгомановим -
"Передне Слово", Женева, 1878.

I

"Все те гарне, скажете Ви, але х в о н е т и к а, але к у л і ш і в к а. Е ї, та годі з тим. Чи ж ми р о з к о х н и к и, щоб толкувати п р о б у к в и... Чи ж тепер такі часи, аби розходитися задля таких д р і б н и ц ь".

/Д р а г о м а н і в, Перший лист до редакції "Друга", Х. Ф. II, 314/.

А проте люди розходились, і Драгоманову доводилось "толкувати про букви". Ще більш. Тому доля судила бути творцем правопису, що ї досі за ним зветься "драгоманівкою", доводилося говорити і про букви взагалі... Він не вважав себе за енциклопедиста, що "міг би писати про всякі науки" /Чуд.дум., ст.90/, і вже зовсім не встравав до питань лінгвістичних. Признавався, що, н. пр., про лінгвістичні твори Потебні він "не компетентний говорити" /там-таки, ст.79/, хоч праці щодо мови, граматики в його очах були "все те добре й пожиточне" /там-таки, ст.82/. Тільки ж с п р а в и с а м о ї м о в и, як явища наскрізь соціального, обійти Драгоманів не міг. Тим більш ні, що життя вимагало на ці питання мови відповіді; з психологічного боку зрозуміло, що урядові утиски українського слова в Наддніпрянщині /1876.рік! / та нехтування народньої мови одною частиною галицького громадянства могли витворити серед кол свідомої інтелігенції погляд про величезне значіння мови, як одинокої ознаки національності, — звідкіля до визнання мови як національних святощів уже недалеко. Та протк того підніс свій голос Драгоманів.

Драгоманів дивився на мову як на "форму народности" /III.лист до редакції "Друга", Х.Ф.II, ст.333/; уважав її за "ознаку породи" /Гр. IV., ст.133: "поки що ознакою породи служать оільше

п о в е р х о в н і. одміни жіжі, напр., мова/, але ж оцінював її не з погляду емоціонального, а з погляду утилітарности, дививсь на неї як на щось, що "має найбільш практичної ваги", як на "спосіб, котрим люде розуміється, через котрий іде до людей освіта" /Чуд.дум., ст. 282/. Тільки ж не можна доводити до того, щоб "дивитись на неї як на святощ, вислу від людини" /там-таки, ст. 283/. Мова - "не святощ, не пан людини, народа, а слуга его" /там-таки, ст. 291/. Як живий організм, що живе, зростається й розвивається з людьми й між ними, з громадою й між нею, "мова мусить рости й перемінюватись відповідно зросту людини, громади" /там-таки, ст. 283/; відповідно до потреб людей, громади, вона розвивається, багатшає, набирає нових слів для нових тамок, користає з надбання сусідів і т.д. А коли воно так, коли мова тільки знаряддя для ширення освіти, то "прихильність до нашого народу /инше слово "любов"/ примушує... бажати, щоб мова була струментом для проводу в народ думок поступових, а не старосвітської гниляни й темноти" /там-таки, ст. 54/. Для ширення ж таких думок треба поступу і для мови /отже і для української/, треба для неї р о з в и т к у, а то нерозвинутю мовою всесвітніх думок поступових не проведеш.

Щодо у к р а ї н с ь к о ї м о в и, то Драгоманів стояв на становищі тогочасних українських лінгвістів /А.Потебня, Два дослідження о звукахъ русск. языка, Воронеж, 1866, §42, ст. 138; П.Житецький, Очеркъ звуковой истории малорусск. нарѣчія, Унив.Извѣст.за 1875, Київ, ст. 609/: мовля, "генеалогія Українців серед Славян не така: батьки - Славяне, сини: Чехи, Поляки, Сербі, Українці, Великоруси й т.д., а така: д і д и - Славяне, сини Славян: Чехи, Поляки, Сербі, Руси; сини Р у с і в: Українці, Білоруси, Велико-русск" /там-таки, ст. 287/, при чому, цілком справедливо завважує, що "при такому стані річей відкривається простор однаково і для теорії повної відрубности Українців від Великорусів, і для теорії п а н р у с к о ї". Правда, тоді /70.-80, р. XIX. в/ знана була вже зовсім одмінна теорія Міхьосіча /поділ славянських мов, отже й повстання їх, за більшим, чи меншим їх спорідненням/. Але Драгоманову ця справа була далека, й

як практичний український діяч, він виником української мови як самостійної мовної славянської одиниці не цікавився, для нього важне було сучасне. Думавши, що більше зрозуміло для широких мас мовою можна краще проводити їхню освіту, він стояв за літературу — українською мовою. А проте він знав, що "літературна мова завжди щось мстичне в порівнянні з народною, котра в дійсності є певна купа кравчих діалектів" /там-таки, ст. 290/. А що література в широкому, розуміється, значінні цього слова, — "кусьть нести в маси народу просвіту як-найлегшим способом" то — "для того мова літературна кусть б у т и я к - н а й б л и з - ш а д о п р о с т о н а р о д н ь о ї" /там-таки, ст. 291/. Тим то, коли ми освічених людей не хочемо виділити в окрему масу... "ми повинні, влико во з м о ж н о, старатися виразити наши мысли г о т о в н ю м ъ я з ы к о м ъ "хтоповь", а гдѣ не лъзя, то словообразованіа наши должны дѣдаться въ духѣ народноі рѣчи, и какъ можно понятнѣе /Другий лист до редакції "Друга" з 1875. р.; Л.Ф.ІІ, ст. 324/. Іншими словами: розвиток української мови повинен іти в дусі законів народноі мови української; нові слова можна творити тільки згідно з законами народноі мови — літературна мова не повинна сходити зі шляху утилітарности; вона повинна бути широко зрозуміла і за поправи в мові нічого обурюватися /пор. "Ви покажуєте поправу заїте, шчо знайдете не до хаду, П.П. VI, ст. 209; поправка в лъаїте лексіков і розрізаїте фрази, коли треба" — там-таки, ст. 224 і т.д. /І/

Не будемо спинятися над виступами Драгоманова проти якоїсь окремої мови для галичан /Другий лист до редакції "Друга" Л.Ф.ІІ, ст. 321; пор. іще: "галицької народности" и "галицького язика" отдѣльных отъ украинскаго и не в к ж у", ІІІ, лист

І/Коли Драгоманову звертали увагу на те, що він не надто уважливо ставиться до свого вислову, що вживає важких конструкцій, він виправдувався, що, мовляв, "стойть за думку, а не за форму" /форма — мова, в яку вкладена думка / П.П. VI, ст. 209.

Л.Ф.ІІ, ст.333/, не будемо торкатись поглядів його про спільну мову всіх українців /там-таки, 323: "чтобъ галичане писали по своему, по народному, и оно уже само собою выдѣтъ въ главномъ и по украински/, не будемо розводитись над порадами галичанам не копіювати дрібних особливостей придніпрянських говірок /українського діалекта/ га відрікатися своїх /там-таки/. Таксамо лишимо на боці підкреслювання потреби вивчати "форму народности — народный языкъ, въ пословицахъ, пѣсняхъ и сказкахъ народныхъ" /ІІ-лист Л.Ф., ст.327/ — бо все це виходить поза рямці нашого огляду, й може бути предметом окремої статті. Додати годиться хіба ще тільки те, що Драгоманів засуджував теорію Наумовича /й галицьких москвофілів/, який брався виробляти новий, "твердий руский языкъ висої культуры з російського й малоруского на основі церковно-славянськіи" /Чуд.дум., ст.290/. Цю теорію він визнавав за "абсурдну з практичного боку" та міркував собі, що її побити можна, тільки закинувши погляд на мову, як на святощ, а глянувши на неї з радикально-демократичного й утилітарного боку" /там-таки, ст.291/.

Ще одне: Драгоманів, хоч нелінгвіст, розумів, що українська мова, займаючи між славянськими мовами /географічно/ осередне становище, не так відбігає від інших славянських мов, як, н. пр., північні /чеська, польська, російська/ від південних /словінська, болгарська/, і що вона "може бути найлекшою до розуміння — в а всім слав'янам, а також тим-з чужих, хто систематично вчив слав'янську лінгвістику, — коли б тільки докладній словник український давав потрібну на першій раз поміч" /Гр. 1878, ст.98/.

Такі погляди Драгоманова на мову, зокрема на мову українську.

2.

Ми трохи відійшли від теми, спинившись над поглядами Драгоманова про мову. Але ж воно логічно. Коли мова — форма, в яку вливається думка,

і мова — річ практична, формальна, то й правопис, форма мови, річ теж зовсім практична, цілком формальна /пор. "письменна мова і правопис — формальні річі", Д.Ф., II, т. 385/, і коли мова не є ніяка національна святощ, то правопис і поготів.

З формальних речей не слід робити справ — принципіальних. Який правопис, яка абетка — однаково, аби тільки одне і друге було практичне, легке, просте, щоб усяка дитина могла "вивчитись читати писати", щоб "усьаким мужик міг раз-на-все задержати собі в голові ортографію, не боїтись граматичних помилок, обходиться без писаря" Д.Ф.Д. ст. 383.

Але ж реформу традиції його правопису, до якого люди вже звикли, Драгоманів уважав не за таку просту річ. Це пізнати з його становища до реформи українського шкільного правопису в Галичині й на Буковині 1886.р., реформи, що викликала величезну бурю серед галицького суспільства й ініціаторам самим /проф. черновецького університету Скаль-Стоцькому та Гартнерові/ принесла була багато неприємностей /Степан Скаль Стоцький, "Федір Гартнер", Зап. Наук. Тов. ім. Шевч. СХХХVI—СХХХVII, ст. 240/. Підчас тої заперки Драгоманів не обзивався, вважачи, що полеміка "велась з усіх боків способом недостойним". Але ж як буря трохи утихла, він написав 1887.р. статтю: "В справі реформи нашої правописи", що мала була первісно вийти в видаваній Франком "Науковій Бібліотеці" у Львові /Д.Ф. ак., ст. 260, лист із 19/3 1888/, та коли це видавництво після другої квітки впало, готовилася для 2-ї книжки журналу "Товариш" /так-таки, ст. 271/ та ще в додатком листа, що його у справі правопису написав Драгоманів до проф. Стоцького /так-таки, ст. 273/. Тільки ж, коли "Товариш" після I. випуску завмер — цій статті так і не потрадило побачити друку: її надрукував що-йно Франко 1908.р. додатком до листування Драгоманова з ним самим, ст. 374-389.

Стаття знайомить із історією реформи, запускатьсь у критику українських правописів /максовичівки й кулішівки/, характеризує "желевку", себто, правопис Драгоманова, як ортографію "ради-

кальну*, "фонетичну*", "наукову" й поєдміаує з ініціаторами реформи щодо правдивості шляху, який вибрали два черновецькі професори*/ст.381/, а саме — шлях адміністративний, а не г р о м а д с ь к и й /ст.377/. На його погляд, не треба людей офіційально прикушувати "садовити по огородах картоплі, поки в ній душі предків бачать, а дати трохи порозумнічати під натиском в і д і н о ї і н і ц і а т и в и" /стор.382/. Він уважав, що реформу почато "раніше, ніж до того була приготована г р о м а д с ь к а д у м к а" /ст.377/, що навіть колишні прихильники реформи, українці, які вживали вже фонетичного правопису, не витримали "протифонетичну атаку старої /москвофільської/ партії" й самі "дали їй у руки... половину аргументів проти фонетики" /ст.381/ і т. д.

Не будемо входити в цілу цю критику, що так заболіла була одного з ініціаторів реформи /Смаль-Стоцький, ор.сіт., ЗНШ, 242/. Із усього цього нас цікавить тут те, що проповідник погляду, начебто правопис "дрібна, формальна, справа, через яку не варто людям розходитися" /Л.Ф., II, 314; перший лист до редакції "Друга"/, що й він добре розумів, що "реформа, та ще радикальна, ніколи серед людей не застається сама в однім крузі, а веде за собою інші, в других кругах" /ст.382/ — й тих то зрозумілий опір деяких колл проти реформи. Через те він уважав, що перемену правопису слід полишити ч а с о в і, ах люди зрозуміють від неї к о р и с т ь /ст.387/. Не беручись "цю справу судити подрібно в прикладі до Австріјської Русі", Драгоманів допускав, що можуть бути інші погляди на спосіб переводжування реформи правопису, що інші люди з п р а к т и ч н о г о д о с в і д у /підкреслен-на його/ можуть мати в цій справі інші думки. І ці люди повинні б найти певен к о м п р о м і с міх давнім правописом /етимольогією/ й радикаль-ним фонетичним /його драгоманівкою/ — а це буде п е р е х о д о в и й ч а с д л я запанування правопису раціонального /там-таки, ст.307/. Як узагалі еволюціоніст, Драгоманів стояв і на точ-ці реформи правопису на еволюційному становищі... А що деколи в таких випадках потрібно плісти про-

ти хвилі, як це показало життя, цього Драгоманів не допускав.

А проте погляд на правопис залишався той самий: річ, що правда, "важна, а таки формальна" А коли так, то як що до чого, "як би цього для чого було треба", то він готов писати "хоч і гієрогліфами" /там-таки, ст. 374/. З того ж виходить, що коли є п р а к т и ч н а п о т р е б а, то можна в нашому письменстві користуватися й х а т и н и ц е ю. І дійсно Драгоманів обороняв латиницю для нас із т е о р е т и ч н о г о становища й уживав її в деяких своїх виданнях із практичних причин.

На погляд Драгоманова, за заведення в нас латинської азбуки промовляють аргументи, що їх досі треба визнати ще за дуже важні: "цими літерами", мовляв, "пишуть найсвітліші народи: італіянці, французи, англички, німці й інші...; між славянськими людьми... латинськими літерами пишуть не самі поляки /натяк на те, що латиниця в нас по-полячила б нас/, а й чехи, словаки, хорвати й інші" /М., ст. III-IV/; латинська азбука "а б х е а и л а б и н а с з б і д ь ш е ц і в і л і з о в а н и м с в і т о м" /Чуд. дум., ст. 280/; є багато українців, "котрі знають тільки азбуку латинську і тепер зостаються зовсім без руських /українських/ книг і через те читають виключно польські, волоські і т. і. та п е р е х о д а т ь д о ч у ж и х н а ц і о н а л ь н о с т і в" /там-таки, ст. 280/, є ж, в.пр., у Галичині "люде, що говорять по-руськи, а письма іншого й не знають, окрім польського, так що цілком не можуть читати руських книжок" /М., ст. V/; те саме буває і в інших краях, де живуть українці між людьми з латинською азбукою, і скрізь так "прехудрі наші патріоти, для котрих н а ц і о н а л ь н і с т ь о д н о з ц е р к о в н и х о б р ь а д о м і навіть з а з б у к о ј у, займають таких руськів на "лектуру" польську або словацьку, руїнську, мадьярську" /Д.Ф. II, ст. 381/ і т.д.

Драгоманів не спускав із ока того, що "пере-

І/з технічних причин транслітеруємо з польської латиниці.

мінити азбуку — справа не легка" /Чуд. дум., ст. 280/; він знав, що "найбільш об цім клопочуться ті з поляків, котрі хочуть затерти руський народ або повернути його під начальство польських ксьондзів" /М., ст. III/; він розумів, чому "наші народовці всіх сортів ворогують з латинською азбукою, називаючи її "польським абецадлом" /Чуд. дум., ст. 280/, чому "опираються тому, щоб писати по-руськи латинськими літерами" /М., ст. III/. Але ж на все це відповідь: з ортографії не можна "робити святошів, як це роблять українці з т. зв. кириловською азбукою", з неї не можна робити фетиша й переносити того фетишізму і в народ" /Чуд. дум., ст. 280/. А далі йде теоретична заввага, що воно взагалі було б ліпше, щоб усі люди вживали однакових літер, як однакових мір, ваг та грошей, що воно до того в Європі вже йде й тепер, і що вже буде так не дуже забаром час, коли там "усі люди будуть писати однаковими літерами, котрі, певно, будуть теперішні латинські літери" /М., ст. IV/.

Такі теоретичні думки Драгоманова про латиницю в нашому письменстві.

3.

Як повинна б виглядати така українська латиниця?

Подавши згорі /себто, теоретично, а ргіорі/ свій голос за латинську азбуку", Драгоманів і уявляє собі, яка повинна б бути в нас та "общеевропейська, тільки ж з реформована" /Д.Ф. II, ст. 381/ азбука, трохи "зміненна й ліпше прилагоджена до вимови людської" /М., ст. IV/.

1/Натак на те, що в боротьбі за реформу правопису в Галичині в 60. /"азбучна війна"/ і пізніш у 90. роках москвофіли скрізь підбурювали народ проти реформ, збирали підписи, робили віча, писали петиції й т. д. В формі правопису вони, цілком справедливо зі свого становища, додавали кінець своєму "історичному началу", як тоді говоралося, гріб теорію Дідицького, що є, мовляв, один "руський" народ із однією ортографією та д в о-

Він уважав, н.пр., що польськi подвійні зна-
ки ch, sz, sz, sz, sz — "пілком дурниця", що тут
"уже кириловське письмо, чи кирилиця — дiльше пи-
сьмо, хоть в нiм в свої недостатки", що "як би
до латинських лiтер додати кириловські ж, х, ч,
ш, та як би скрізь ставити однаково над лiтерами
значок /, коли вона вимовляється кияко, то б то
не тільки: kołyś, promiń, але ж samoguna, pańa,
pańka, robytuśa, radość і т.д. — то б таке пись-
мо годилося однаково і для русинів, і для поля-
ків, і було б простіше ж дешче, нiж теперішнє
польське письмо" /К.ст.ІV-V/.

Звідкiля в Драгоманова могли зродитися такі
думки, про те ми скажемо пізніше. Тут тільки за-
значимо, що перша комбінація в історiї славянсь-
кої фiльольогiї не нова, що спроби кінцати латин-
ські букви з кирилицькими сягають у чехів та сло-
вiвцiв перших десятиліть ХІХ.ст.; що ж до пропо-
нованої Драгомановим системи зазначувати рiскам
магченнiя зубних; приголосних, то вона вже знана в
початках шiсдесятих рокiв. Крім цього, вже тут
— треба сказати, що ця рiска над латинськими зуб-
ними відповідає зовсім докладно ґрові /ь/ в сис-
темі "женевки", про що теж на своїому місці пого-
воримо.

Усі ці думки, і пропонує Драгомановим сис-
тема української латиниці, мають те о р е т и ч-
н у вагу, сам він для власних потреб латиницею не
користувався, не вживав її в листуванні, ще бiльш
теоретичне значіння має його думка про запозички де-
яких кирилицьких лiтер для славянських латиниць.
Нiде не маємо того погляду прикладеного до життя,
нiде не видно спроби використати таку комбінацію в
виданнях Драгоманова. Та й із системою латиниці,
пропонує Драгомановим, не краще. Коли ми ма-
ємо видання Драгоманова латиницею, то та латиниця
не скрізь однакова: раз — польська, другий раз
збудована бiльш на чеській основі, з домішкою еле-
ментів латиниці польської. Крім цього, Драгоманів
уживав латинських лiтер тільки для певної мети,

м а в и ж о в а м и, теорiї, що її трималася
молодь у 70.рках ХІХ.ст. Драгоманів знав цю те-
орiю і глузував із неї: "Такожi д у р н и ц i,
що буцiм то великоруська мова рiзниться від ма-
лоруської лише вимовою... і в Росiї нiхто не
говорив" /Перш.лист до ред. "Друга", II, ст. 310/.

так, де на його погляд, вимагала цього потреба /поширення певних поглядів українською мовою в польській пресі, поміж робітництвом, що не знало кирилиці, видання поеми Шевченка для міського на-селення/. Тим то на перший погляд, ця латиниця чи в одягу чеському, чи польському, робить врахіння простої т р а н с к р и п ц і ї /а то й транслі-терації/ українських слів польською, чи чесько-польською латинкою. Тільки ж крізь цю транскрип-цію можна добачити й деяку с и с т е м у. Це по-каже докладна аналіза обидвох родів латинки, що ними користувався Драгоманів: п о л ь с ь к о ї /видання Шевченкової "Марії" в Женеві, 1882. та комбінованої ч е с ь к о - п о л ь с ь к о ї з перевагою чеського елемента /лист до редакції "Прасу", з 1881.р., передрукований у "Листах до Івана Франка і інших" самим Іваном Франком у Льво-ві, 1906, ст. 4-II/. Хоч латиниця обох праць при-падає більш-менш на той самий час /1881-1882/, то проте треба думати, що на чесько-польській її формі сплився Драгоманів раніш. Не тільки тому, кіркуємо, що стаття, написана для "Прасу", випе-редила видання "Марії" на рік, а більш через те, що вже з часу перебування Павлика у Швейцарії ми маємо /з 1879.р./ спроби такої латиниці в листах його до Драгоманова /лист із 31/VII та 5-8/VIII, П.П. III, ст. 102, 107-109/ - латиниці, комбінованої з іде більшою кількістю польських елементів. 9 I

1/пор. кінець передмови до його видання "Марії" /перекладаємо, як ув оригіналі, для показу/: Niechaj czytają u s i a k i l u d e, ukraińsku knyżku, nad-rukowanu polskym rusynom; niechaj przyuczają się do spi-łności, a nie do wrochowania, polaku, rusynu i remisny-ku-żydu. Przy dobrych dumkach, ot takych, jak Szewczen-kowy, cia spłnisi powernetsia ne na te, szczob pola-kan i żydam panuwaty nad rusynamy i ne na te, szczob bidnym polakam, rusynam i żydam buty w newoli w paniw, bohacziw-żydiw, popiw, rabiniw ta ksiiondziw, a na te, szczob usim buty wilnemu bratamy... /М., с. VI-VII/.

2/ Павлик, наприклад, зазначає паляталіза-цію в середозвучі на польській лад, чого в Драгоманова чесько-поль. латиниці немає: przyjśłosia /П. П. V, 102/, wydania /102/, żytia /103/, przyoruzia /104/.

хоч про те докладніших указівок немає, то ця форма латиниці в джстах Павліка з 1879 р. може бути каки здогад, що про неї у Драгоманова доску зна-лося давній, і до яких ці і є власне спроба за-користати цю форму в практиці. Іх то, здух та хронологією, слід було б ізпочатку зробити ог-ляд чесько-польської латиниці. Але через те, що в т. зв. чеському типі є і польські елементи, і до в виданні "Маріі" /поль. яз./ є теоретичні хірку-вання Драгоманова щодо вигляду української латиниці взагалі, ми спиняємося спершу на п о л ь с ь к і й л а т и н к и Дрогоманова.

Як уже сказано, ця латиниця робить за перше око вражіння звичайної т р а в с к р и п і й літери польської латиниці відповідають буквам української кирилиці: б-d, в-f, г-h, і-g, і-i, к-u...; а-ja, е-je, р-ju...; ц-с, х-і, ч-сі ш-sz, ж-zsz і т. д. Палаталізація зубних знаменує Драгоманів зовсім за законами польської орфогра-фії: у с е р е д о з в у ч і буквор і, пор. і d y t i a 9, t i a k o 12, s t i a n u 14, t i u r m a 34...; s y d i a s t u 2, d i a k u j 14...; b e r e t s i a 3, s i o h o d - p i a 16...; k o z i a t o s z k o m 2, 6, s h a z i a j i n 15, z i r n u c i a 10, z y t n u s i u 10...; b o n d a r i a 1, g i a z n u j 5, s t o t y r i o s h 4, n i - g i u 17, s r u p i a n 2, m a t e r n i e

Аврім у своїому джстванні з Ржегоржею ч е с ь к о м л а т и н и ц е м /Петро Богатирев, "З джствання Францішка Ржегоржа", За сго літ, IV, Київ, 1929/ ми находимо з цього погляду джствання: m i s i a c /283/ і p u d y t s a /283/, а то ж р e c e n i a /284/, хоч так узагалі чеська латиниця переведена до-сить консеквентно /джста з 1894-1895/. Те саме /це бідше/ бачимо і в джстванні Франка з Рже-горжею t o z v u r a j t e s i a /274/, v y d a n i a /275/ m i s c i a /275/... а то ж i s i a /277/... В вжзвукі об-два вживають ржски над желестівкор.

I/Такі написання відразу викликають непорозумін-ня в тих, що звикли, н. пр., до фонетичного читання, або знають і користуються ними, н. пр., ржкунської латиницею: вони чжтатикуть до слова! "узрїв", так, як s a g i n / v o c . z i n g ., ст. 3/ візьмуть за "дарїв". Із другого боку, написання m e r z i o /ст. 9/, себто, "хере-до, той, що знає польську латиницю, прочжтає за "хех-хо".

29, g e m e n i u 24 - у в и з в у -
 ц і складів риксон над шестівкою: s m e r t 2,
 b a t k o 14; h ł a d 18...; n a p r u s -
 m i 52...; k u r g u ł o w s k i IV, p o -
 d i w s 13...; p r u ż b i 24...; p a l e s 37...;
 t u s h e n k o 3... при чому, при г ба-
 чимо плутанину: s a r k a m 60, s a r k i w 61,
 b u r /gen. plur./ 24, k o b z a r /на четвертій
 сторінці окладки/, а л е ж - s a r 62, b o n -
 d a r 22 і навіть h o w o r a t 44, . побіч
 h o w o r i a t 44, хоч так узагалі тверде г
 у Драгоманова докладно відрізняється від паляталізованого, пор. b u r j a n 26, 29, 31, 39 і т.
 д.

Таксамо за польським правописом Драгоманів
 зазначає, з д е б і л ь ш а, паляталізовані з
 с перед сполукою: губний+ѣ або ja /в е /:
 ś w i t e 4, ś w i ż e n k u m, 29, ś m i j e t -
 s i a 2, u ś m i c h n u ł a s 6, ś w i a -
 t o h o 2, ś w i a t i j i 33, ś w i t II,
 g o z ś w i ł a I й т.д. і навіть /згідно з по-
 реважною вимовою/ ś r i w a j e z 23 /так пи-
 сав усе Н е ч у й - Д е в и ц ь к и ж, пор. "Нові
 повісті й оповідання", VIII, Київ, 1911, ст.3.:
 с ь п і в а в в опері, та Куліш, пор. "дзвін", ста-
 роруські думи й с ь п і в и, Женева, 1893, ст.
 5: з а с ь п і в /, а то ж ś w i j h a j /двічі/
 25 /як чується в деяких околицях північної Полта-
 вщини й Чернігівщини, ж ак писав Куліш, пор.
 "дзвін", ст.12: "деміш с ь в і ж чудотворний" /за-
 кони польської орфографії бачимо й у спробах за-
 начувати д е к о л и обидві паляталізовані при-
 гоноси: h i s t 8, 26, t e s ł a r I, 14, ś l i -
 r u t 6, ś l i d k o m 36, ś l o z a s h 26, 27, 29,
 30, z o n s i a 19.

Та тільки ж тут, і в попередньому випадку, ба-
 чимо у Драгоманова принцип українського і с т о -
 р и ж к у: він /як це є правилом його "женевки" /
 д е к о л и пише: s w i t i 21, s w i a t i j i
 33... і переважно: h i s t 9, 10, 11, 13...; h o s -
 t i a 9; r a d o s t 32, w i l n i s t 41,
 w i d o m i s t 53, s o n s i a II, m i s -
 ś i a c h, 43, 46...; s ł a w i a n ś k u m y III,
 ł a t u p ś k u m y IV, V, n k r a j i n ś k i V,

podprymańskoj V, romanekuj 35...; daz' 35;
 zamiest 58... Ясна річ, що це не відно-
 ситься до займенникових дієслів, де в формах пе-
 ред "ся" /як і в його "жєневці" / все зазначена па-
 ляталізація, н. пр., b e r e t' s i a 3,
 d u w u t' s i a 1, й т. д., та до віддієслівних
 іменників із колишнім наростком -ije, де /як
 і в його "жєневці" / обидві шестівки мають за-
 значену паляталізацію: p o w i n s z a p i a 12,
 g o z r u t' t i a 14 і т. д.

Зокрема треба поговорити про передавання
 поль. латиницею г у б н и х та "л". Тут бачимо
 часто поплутаність: Драгоманів відчував, що в
 обох цих випадках н е м о ж н я польської ла-
 тиниці ж и в д е ж прикласти до української
 мови, хоч про це зокрема в передмові своїй нічо-
 го не каже. Губні, як відомо, улягають у польській
 паляталізації, й це унаслідок в середозвучі поль-
 ський правопис /на кінці паляталізованості не за-
 значує/. Ідучи за цим п о л ь с ь к и х законам,
 Драгоманів д е к о д и й пише: s h ħ o r i a -
 t o s z k o 32, p a m i a t a w 54, o p a m i a -
 t a ħ a s 27 /у помітці/, p a m i a t 54, s ł a w i n s -
 k u m u III, юзріатової. Але ж у а г а д і він у та-
 ких випадках, проти законів польського правопису,
 вживає j, зазначаючи тим фонетичний закон укра-
 їнської мови, що не знає в таких випадках палята-
 лізованих губних: p a r j e t' s i a 2, u b j u t'
 II, 13, s i m j u 46, i m j a 52, i m j u,
 58, g o z r j a ħ u 14, g o z r j a ħ a s 19,
 33, 37... Ясна річ - так, де в нас чути палят-
 алізовані губні /під впливом довкілля/, він
 /як і в "жєневці" / н і д а йоти не ставить:
 s w i a t u j 24, 26, s w i a t o j i 27, s w i a -
 t i j i 27, s w i a t u j u 33, і далі 35,
 36, 38, 44, 45... р о s w i a s z e n u j
 46 і т. д.

Вибравши для двох українських звуків л /сво-
 його полтавського середнього, чи загального твер-
 дого та для палятального /польські значки ħ та
 l, Драгоманів м і г і н е з н а т и, що
 останній значок у польській мові в деяких позиціях
 визначає середнє "л" /lato - lato, los - los / : у

І/як у "жєневці" - транскрипція "sia" та "mu"
 до купи.

свідомості, в вимові та в вусі г а л и ц ь к о -
г о у к р а ї н ц я /а то й у східньогалицького
поляка/ чується в таких випадках палатально л.
Тим то і Драгоманів не тільки в польській латини-
ці писав ł /д, л / та l /"ль, л /, але й за-
вів ці два знаки /за порадою, певне, своїх галиць-
ких товаришів/ й до ч е с ь к о ї /див.ст.169/.
Але ж, видно, його в л а с н е почуття проти
цього бурилось, дарма що ми скрізь читаємо перед

I/Можна думати, що на введення цих двох знач-
ків міг на Драгоманова вплинути Павлик /1879 -
1881. був у Женеві/. Слід такого впливу видно і
в уживанні, на західньо-український спосіб, деяких
форм, що, мовляв, галичани ліпше ще розуміли
книжечку, для н и х п р и в а ч е н у. В Шев-
ченковій поемі Драгоманів пише на , придніпряньсь-
кий /і літературний у теперішньому розумінні/ спо-
сіб: t u p i u 34, g o z p u t t i a 14 і т.д.,
z a t e в "Uwah" -ах /ст. 41-66/ читаємо: o r o w i -
d a n i e 66, b a z a n i e 65, w o g o -
h o w a n i e 65... g o z i j d e s i a VI,
d r u k u j e s i a /4.ст.обкладинки/; займ.
форми: o s o h o 44, p e h o 66, 53, p o w s e s h u /57/
j o j i /IV/ - цих форм деколи вживав Драгоманів і
в листах до Франка та Павлика, теж під впливом
галицьких газет і листування своїх галицьких при-
ятелів. Певне, Павликові треба приписати й пояс-
нення слів у "Марії"/не всі - вдатні, н.пр. неиз-
реченная радість, себто, невимовна - bez kінsia,
ст.32, ниже - pawit, ст.14/, н.пр., пренепорочній
- bez żadnoji zмазу, ст.36, брак - wosile, ст.13
і в "Uwaha"-х Драгоманова - s u m p i w a w s i a
/не поспруж/ 45, r i w n i a t y /prumiriaty/ 57, p i e-
s e n i /parodu/ 59, n a s z a l s t w o m /rapamy/59,
p o k ł a d a w s i a /spruskawsia/56, m o n a s c h u
63. Хоч "Марія" вийшла з друку 1882.р., коли Пав-
лика не було вже в Женеві, то до друку, певне, бу-
ла готова з кінцем 1881.р., і коли Павлик у листі
до Драгоманова з 15.лютого 1882. /з Мінхена/ зга-
дує про те, що словаки /з якими він здибався по
дорозі/ розуміли б Шевченкову Марію, надруковану
латинськими буквами /П.П., IV, ст.8./, то він мав
на увазі видання Драгоманова. На те, що "Марія"
вийшла в першій половині 1882.р., вказує лист
Павлика з 26. червня т.р., де Павлик ізгадує, що
"б с.к. сконфісковано Marijju" /П.П., IV, ст.36/.
В.С.

а, е, о, у, у - ž: m o w u ž a 17, d a ž e k o 2,
 ż o z u 22, b i Ź u j u 2, s z a r Ź u
 o z o k 22, передні /Драгоманів не відрізняє
 н і д е, і в своїй "жоневці" ні і < о від і < е,
 ъ, ні в прикметникових закінченнях / та на озна-
 ченій палятального л - l: m a l i j /дитині/ 23,
 p e w o s e l i 23...; p o h l a d a j e 3,
 z l a k a p e 9, d o l a 3, ś l o z u 5,
 p a m a l o w a n u j 8; l u d e 14, l u b o
 7, l u b u Ź a 2...; p o s z a l 13, k u -
 p i l 20, m u l /gen. plur./ 7...; p e k e l -
 p u j 5, z o l p u j 4 9 і т. д. Що бу-
 рилося, то на те вказують такі "помилки" з погля-
 ду польського правопису: p e r e k l a d Ź 57,
 b e z p l a t n o /4. стор. обклад./, w o l o -
 n o 64, w o l u, B i l u k a /4. ст. обклад./,
 a n h l u k u III - з одного боку; p a l i a -
 h a Ź u 49, g o z m o w i a t u 64, z e m -
 l i a /4. ст. обклад./ - з другого. В першому ви-
 падку l віддавало краще його подтавське середнє
 l, для пом'ягчення якого йоку треба було додавати
 "i", як це ми бачимо у - других прикладах; з тих
 самих причин Драгоманів у м е н ш е в ж и в а -
 н и х чужих словах задовольнявся знаком l на за-
 хідньосвропейське середнє л /у драгоманівці він
 вживає скрізь "л"/, пор. p l e b e j 35, l e g i -
 o n 20, P l a w i j 62, N i l 25, z z a
 N i l u 22, попри Ź у б і л ь ш в і д о -
 м и х біліїних назвах: W e f l e j e m 19
 / : W y f l e j e m 18/, K a n i N a Ź u -
 l e j ś k i j 42, N o Ź h o f i 34, N a Ź a t i w 42.

З цих прикладів-"помилкок" видно ясно, що укр.
 л вилучати з системи кнших приголосних, які підля-
 гають палятализації - не слід було.

Цікаво, що у сполучі к к, х х, читавко де-
 коли k i, c h i, побіч / переважно / k u,
 c h u, пор. c h a t u n o s z k i 2, d u m o Ź -
 k i 3, n e b o r a k i 21, s p a t o Ź -

I/I таксамо в чеській латиниці /д.ф. II/: h o -
 v o g u Ź a 5, p ř e č a c h 8, m a k o -
 m i š k u m 8, h o Ź o s II, s p i Ź -
 k o j u 9, k o Ź u ś 10, s Ź u h u 6...
 a n e : g o b l a t 19, l i p š e 9, s t a l i
 /robitnyki/ 5, L v i v 8, n a j b i l š e і т. д.

k i 29, ш о ж с з k i 34 /побіч частішого
 powozku 16/, р о к і 25, 34 /побіч року 6, 18/
 t i l k i 16 /побіч tilku 16/, с h i b a
 2 /пор. х и б а, Гром. №. IV, 1879, ст. 127/
 р о с h i з у ж а ш 9... і таксамо в чеській
 латинці, пор. г о b i t п у к і /побіч г о -
 b i t п у к у, ст. 8/, Л. Ф. I 5 /сім разів/, 8.
 р о - г у ś k i 6, р о - р о l ś k i 6, 7 -
 але ж р о ш у ж к у 10, d ū m k у II, v i d -
 k у 8, II, р г у с h у l п у к і 8 і т. д.
 Але ж із таких написань можна зробити тільки
 такий висновок, що укр. фонему "и" Драгоманів реалізував звуком, близьким до "і", бо такі поплутання знаходимо і в "жєневці", й то не тільки після к, х /землякі, Гр. IV 138, книжечкі, Гр. 1878, 78, 97, думкі, Гр. V II 4, жінкі, Гр. V 84, тільки Гр. 1878, 88, прихильниї, 1878, 76, 79, 80... Гр. IV 88 і т. д. /, але й після інших приголосних /широки, Гр. 1878, 87, котрим dat. plur. Гр. IV, 209, добріх, Гр. IV 155... / і т. д. Автім не виключене, що Драгоманів і тут хотів "зробитися зрозумілішим" галицькій громаді, яка в таких випадках /г о л о в н о покутани та гудуди-перед е, и/ вимовляє палятальне к, х, й на це він мав докази в зимові покутанина Павлика та в писаннях сестер Павликівен.³⁾

І/пор "сьпіванку" в оповіданні Анни Павликівни "Мої і льуцькі гріхи" /Гр. 1880, ст. 173/: "А от у н а с льуде сьпіваяут таку сьпіванку:

Ци п о л ь а к і, ци р у с н а к і -
 Будьмо собі рідні браті,
 Р у к і собі подавајмо,
 За правду сьа споминајмо"...

Інші приклади: к і ш е н і 196, д а р у н к і 205, до с о р о ч к і 178, б а л а б у х і 178, і навіть к ь и д а ј е 193 з зазначенням палятального к. Що в віршику римується слова: р у с н а к і - б р а т і - не диво. В устах покутанина, гудуда, північного буковинця к і та т і звучать майже - о д н а к о в о, пор. написання: к і - х о /тіло/ льудзьке /там-таки, ст. 194/.

Це оповідання редагував до друку П а в - д и к, що сильно дивлявся, щоб віддавати на письмі сестрини фонетику, але ж ця його велика

Цікаво, що укр. "и" в назвуку Драгоманів
скрізь передає значком і: і по д і 35, і п-
є з і 51, 56, 61..., і п а к з е 51, і з-
к г у 3... /і також в чеській латиниці. і-
п а к љ е, Л.Ф.І, 5/, а тільки в чужому слові
У г о д 20, 21 /У г о да/ пише "у". Сам він у своїх
кирилиці в таких в и п а д к в х у ж и в а є
скрізь "и" / те саме бачимо і в Павлика, хоч у його
латинській транскрипції читаємо тільки і/ Уох-

дояймвість, доводила до деяких неконсеквенцій,
яких не міг не завважити Драгоманів, "Оце роблю
корректуру П а р а с ч и н о г о оповідання
/надрукованого в тій самій книзі, ст. 205-213 піс-
ля Анниного; - Павлик був тоді в Подольського,
в Монпельє у Франції/ і бачу, що в його вже
правопис и н ш а од Ганкиного /ст. 153-205/ -
і впіять в кожному слові и н ш а. Певне ж и у-
с ь а т ь бути якісь закони. А то пише -
т е /Павлик, видно, п е р е п и с у в а в опо-
відання до друку, проредагувавши його/. к р ж -
ч ь к т и - і тут же с ч і с т і, - ж и і
п у с к а є /П.П.ІІІ, 396, лист із 17/ІІІ 1881/.
Книжка вийшла з друку з кінцем березня 1881./опо-
відання Параски зазначене датою: з початку 1881/,
але почала друкуватися 1880, як це ж позначено
на заголовку.

Автім такі написання /помилки/ подібujemo у
Павлика і в його листах, писаних до Ржегоржа чесь-
ком латиницею /"За сто літ", IV: druki 292, лист
із 19/VI 1895, intrugi, там-таки, лист із 13/ІІІ
1895/ - а так скрізь ку, гу. Цікава для Павли-
кової вимови транскрипція укр. "таке" - лат. ta-
kē /bačišy take, ст. 289, лист із 13/XI 1894/.
В. С.

І/пор. його листи до Ржегоржа /"За сто літ",
IV/: і п љ о ж і 285, і п љ у ш у 295, і п а -
к љ е 289, і п љ у ш 289 /листи з 1893-1895/, на-
в і т ь д е ж і п д е, ст. 284 /лист із 6/ІІ -
1891/; зате в листах, писаних драгоманівкою:
и н о д і 295, и н ш е 281 /листи з 1888-1889/,
хоч і и н а - к љ е ст. 297 /лист із 9/IV 1898/;

ливо, що й тут міг заважити поширений тоді в Галичині погляд Огоновського, що мовляв, "das anlautende *u* hat grossentheils die Geltung eines *i*-Lautes" /Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache, Львів 1880, ст. 38/, що, оче- видячки, правді не відповідає, і про що Драгоманів міг переконатися вже хоч би з дописів сестер Павликівен до женеvської "Громади", списаних по- змові зовсім фонетично. Найпевніше відіграв тут ролю польський та чеський правопис, де чисто поль- ські, чи чеські слова /не чужі! / не знають на по- чатку букви у... Що-до "у" в таких формах, як *t u j i* /gen. sing. fem./ 5, *z a s u j a w* 9, *o s u j a i a* 22, *' s u j a j e* 34, *п а г о з - р и т у j i* 36 /побіч *и п у п і j e* 38 /, то воно /як і в "женевці" / має фонетичне значіння "і" б е з м я г ч е н н я п о п е р е д н ь о - г о - п р и г о л о с н о г о, яке Драгоманів, маючи для ук- раїнського і тільки о д н у фонему /пор. ст. 163/, чув як "и".

Здається, під впливом Павликової вимови /по- рівн. його написання: *л ь у ц к а*, П.П. IV, 120, *л ь у ц ь к і*, П.П. III 233, таксамо в листі до Ржего- ржа: *л ь у ц к і* "За сто літ", IV, ст. 294; в оповіданні сестри Анни: *л ь у ц ь к і* гріжи, Гр. 1880, 153, *л ь у ц ь к и х*, ст. 154, попри *л ь у д с ь к і* так-таки, ст. 106, а-навіть: *л ь у д з ь к е* кі- ло, ст. 194/, Драгоманів дозволив собі на гіпер- фонетичне: *л ь у ц к і* /М., 52/, побіч *л ь у д с ь к о - j i* /так-таки IV/, бо ж таких форм у його ки- рилиці в таких випадках не подибується.

Зате тут бувають хитання, що їх ми бачимо й у драгоманівці, і про них на відповідному міс- ці й говоритимемо, пор. *в о н а с т в о* /4, стор. обкладинки/, *в г а с т в о*, ст. 62; поява з пе-

таксамо Франко: *і п ш і ш* 279 / 5/12 1890/, але ж кирилицей *р і з н о*: *і н ш и j* Л.Ф., ак., ст. 24, *і н ш е* 28, 29, *п е р е і н а ч у j e* 37 - *и м е н н о* 3, *и х н ь о j i* 5, в пізні- ших часах: *и н ш и й*.

I/пор. *и н ч у* 153, *и н а к ш е* 153, *И в а н* 154, *и ш л а* 155, *в д у* 175, *в д і т* 195 і т. д. /Гр. 1880/.

ред глухими приголосними у спросткованих діє-
 слів: z chodyt'sia 42, побіч z cho-
 diat'sia 48, z kinsza jet'sia
 4. ст. оклад. — прийменник "з" має тільки одну фор-
 му з /z/ koziatoszkom 2, z swojim 21, zpid
 6 і т.д./; вживання гоз- та гоз, при чому ціка-
 во, що в самому тексті "Марії" Дра-
 гоманів ніде не змінює перед глухими приголосни-
 ми "з" на "о": гоз риттіа 14, гоз-
 рја ху 14, 36, гоз тас з у ва ху 32,
 гоз ріа то хо 15 і т.д. в кінцевих
 увагах — майже скрізь читаємо в таких зложеннях
 гоз-; гоз ка жу је т'сія 41, 48, 55...
 гоз руту ва в 53 і т.д.; зазначування
 чергування w /v/ - u та i - j / w i t s e m
 u s i c h l u d e j... i w s i c h l u d e j, 50;
 а w z e d a l e k o... z z s z o l s u s u z e 50 і
 т.д. d u s a t y j u s z e p u k y 50, s z u w i z u w 56; форми
 г і з п о 55 і г і з п о 52; комбіне шп - упроче-
 ний на шп / s e r d e s z p u m 2, s w i a t e s z -
 п у j; але всупереч "хеневці" в о б ж д -
 в о х л а т и н и ц я х у д і я м е н и к о в и х ф о р м а х ч и т а є м о
 т і л ь к и - п w a - / - u w a - /: b u d u w a t y
 22, п a h o d u w a t y 21, d y k t u w a w 48,
 р о г і а d k u w a t y 51 і т.д. v j -

п u v a t y / л . о . і , 5 /, v р о г а d k u v a t y 9,
 p a d r u k u v a t y 10, Це саме треба сказати про нарост-
 ки - н и к, - н и ж, де в латиниці бачимо тільки од-
 не н / u s z e p u k 50, m i s z e p u k 50...
 п a р у s a n o h o 48, р о s w i a s z e p u j
 46/, у "хеневці" подібуюмо читання; що й тут де-
 коли ненаголошене "е" переписане знаком "у" /ко-
 з е п і а 17 і к о з у п і а 17; ш у п і 13/, ненаголо-
 шене "у" — буюво "і" /ш і п і 3, 17; р у ś м і
 52 і р і ś м е п н і s z s z і /, що появ-
 ляється "е", замість "у" під впливом "е" у найбли-
 жчому складі /W y f l e j e m 18 і W e f l e j e m / — то
 це справи, що торкаються вже самої мови.

Щодо чужих слів, то Драгоманів їх
 переписує, здебільша, в формі в нас приня-
 т і й, пор. біблійні слова: H a t a t i w 42,
 h a t y t e j s k i j K a n i 42, J e r e m i j i
 19, п a J e t e o n i 34, J e h u r e t 22, J e -
 m a n u i t o m 19... T a w o r h o r a 6...;

f a g u s e j i 34, w w u s s o p i 34 i. t.
 д. Сполуку -iu- в назвах, відповідно до того, як
 її бачимо в Шевченка, передає або просто сполу-
 ков ju / J u d e 42 / або -iju- / i j u d e j -
 s k u j 35, w o l j u d e i 20 або l j u -
 d e j i 10/ ; таксамо -ija- та -ijo- в назвуку
 / J a k i w 43; J o s i j 44, J o s u r,
 2, побіч I o s u r та I j o s u r 22/.
 Усередині слів комплекс -i o- та -i a- значе-
 ний з а в с і д ж а прейотацією, як її ч у г и
 в вимові, а не як у "жєневці", де бувають хитан-
 ня S e m i j o n 17, S i j o n a 12, l e -
 g i j o n 20; T u w e r i j a d o 3, T u w e -
 r i j a d u 11, T u w e r i j a d i 14, T u -
 w e r i j a d u 2; у словах "християнин" -
 -ija-, -uja-: c h r y s t i j a n s k i 44
 та c h r y s t u j a n s k u 49; те саме в чу-
 жоу н а р о с т к у -ia, -ie /після зубних/:
 M e s s i j u 10, 22, r e w i z i j u 16,
 p o s ł a n i j a m u 46, побіч: F r a n c u j i
 52, S z w a j c a r u j i 66, церк. g o z r u -
 t u j i 36. та у грецькому зложенні з архі-:
 a r c h i j e r e j i 32 та a r c h u j e r e j
 34. Хитання в переписуванні "i" в чужих словах
 /н.пр., після губних, пор. m e m f i s k u j s z ł a c h 21,
 p u g a m i d u 22/, як і в "жєневці"; цікаво, що назвуч-
 не "e" в біблійних словах має в латиниці прейото-
 ванє "e": j e w a n h e l i j a m 41, j e w a n -
 h e l i j a c h 43, j e w a n h e l i j u 45,
 J e h u r e t 22, J e m a n u i ł o m 19 і
 т.д. - у "жєневці" в цьому слові назвучного j
 немає: євангельським /Гр. IV, 130/, євангельцем
 /там-таки, 140/, євангеліја /там-таки, 140/ і
 т. д.

Така сама різниця між латиницею та "жєнев-
 кою" з переписуванні чужого "g" та "l"; усупереч
 драгоманівці, в латиниці бачимо різниці в переда-
 ванні цих звуків між старшими й біблійними слова-
 ми, де читаємо h, ł: s u n a h o h u 32,
 H r e k a m 63, a n h ł u k u 1 /в чесь.
 латиниці anglijskumy, л.ф. I, 7/ H a ł u ł e j -
 s k i j 42, H a ł a t i w 42, H o ł h o -
 f u 34 - й запозиками з новіших часів із g, l:
 J u d a z G a m a ł u 61, 62, 63, p l e b e j 35,

I/Прикладів із пояснень деяких слів у "Марії",
 як gospodar 15, figowe derewo 35 - не наводимо

Flawij 62, в чесь. л.: gazeta /Л 4 I, 4, 10
 - в "жәневці" тільки: газета/, венгер-
 ŝkij 10, anglijskuyu 7, і на-
 віть: geografiji 7, етногра-
 fiji 7 /в "жәневці" тільки: геогра-
 фії, етнографії/. З цього погля-
 ду, та ще коли взятк на увагу випадки, наведені
 на ст. 167, 168, латиниця Драгоманова по с л і-
 д о ъ н і ц я, ніж його "жәневка", виявляє біль-
 ше продуманости, систематикки і зближається біль-
 ше до сучасного, більш устаканеного правопису, ніж
 драгоманівка.

Ч е с ь к а латиниця Драгоманова мало чим
 у системі відрізняється від польської. Власне,
 як ми вже показали, це комбінована чесько-поль-
 ська латиниця: польське ł / l / та l / l / з
 одного боку / докладно Л.Ф. I, 5, rozlaňkoša 6,
 - lud 9, bezohladnoji II... /; к о н с е к в е н т -
 н е зазначування скрізь паляталізації раскор
 над зубною медестівкою / tažkoji 5, rozchodučyś
 9, mušat 5, vzaty 9, pracuvaty 5, hovorat 6, vro-
 řadkuvaty 9 /, а не тільки, як у польській ор-
 тографії в вказуку / vydajut 10, mařenku 10, ukra-
 jinŝkyj тожнов - чеські значки на шпичці: č = cz = ч,
 ŝ = sz = ш, ŝč = szoz = ш, ž = ž = ж та v = w / učenoju 5,
 bilŝych 7, Polŝču 7, deržyťsa II; lvivŝkyj 9,
 lubvu II, давно 10 /, при чому цей останній знак
 с к р і з ь відповідно до кирилицького "в", як і в
 польській латиниці / wodu M. 9, mowczky k. 9, дук-
 по M. 9, zasyjaw M. 9; від Л.Ф. I 9, pidhotovy 8,
 dypnoho 7, robotnykiv 6, zvernuy 6 /, а даї
 все так, як у польській латиниці: vjazatyša 7,
 zvjazku 7, 8, objasnytu 8 /пор. ст. 161 /; mož-
 nist 6, vsenarodnist 4, хоц silŝkym 7 /пор. ст.
 160 /; rczijduťsa 9, deržyťsa II /пор. ст. 161 /,
 rozkazamy II i rozchodučyś 9 /пор. ст. 167 /; robot-
 nyki 8 й vidky 8 /пор. ст. 163 /; jinakŝe 5 /пор.
 ст. 165 /; stojit u tim kraji 5 та Lvova y kraj 5...
 choť i nepavmysnu 6 i bo j tereg 9 /пор. ст. 167 /
 - uvaty /пор. ст. 167 /; tilko 6, 7, odnij 7...

з обережности, бо, може, ці пояснення давав Павлик
 Останній кіг мати вплив і на написання Nil 25, Bi-
 lu 22, бо біблійна традиція передала нам ці назвк в
 формі: Нил, Нилу, як надруковано і в жәневському ви-
 данні поезій Шевченка /заборонених у Росії / ст. 197,
 195,

sil'skym 7, ciliij 7, z a s i k a v u v s ' a, 8, por. st. 163/1 т.д. Про чужі слова сказано вже теж на ст. 167-169.

Таким чином, у системі латиниці Драгоманова ми бачимо:

1. механічне перенесення поодиноких літер іа системи кирилицької азбуки до латиниці з затриманням певних законів у кирилиці, н.пр. w чи v і після голосних, і то без огляду на повстання того v /транскрипція/;

2. всі глосні мають свої окремі знаки /a, e, u, i, o, u /; преїотованість зазначена йотою /j /, при чому крізь польську латиницю проходить виразно змагання після губних та твердого р зазначувати йотом негідність цих останніх улягати паляталізації /vjazaty, burjan /, крім випадків, коли цього вимагає фонетичне оточення, але ж у цих випадках йоти не буває / swiatuj чи zvatuj /;

3. опозицію "твердих" і "мяких" зубних /t, d; z, z, s, dz; g, l, n / виявляє в польській латиниці польська система, в чесько-польській с к р і з ь риска над шелестівкою; виключення з цієї системи, за польським правописом, л - вказує на хибу системи, хоч у деяких "помилках" у польській латиниці можна добачити змагання /несвідоме/ - цю хибу направити;

4. в поодиноких випадках видно тенденцію зазначувати /як у "жєневці" / фонетичні закони sandhi / i - j, u - v /; відповідна /хибна/ реалізація деяких фонем /к/ доводить до хитань у правописі, однаково, чи в латиниці, чи кирилиці /rovitnyki, пісьмо/;

5. в інших випадках видно боротьбу між принципом фонетичним польського правопису /зазначування м'якчення двох приголосних: hiśt / та історич-

I/На жаль, усі ці висновки робимо на основі с і м о х сторінок, при чому й до них треба поставитися з р е з е р в о р: мова в статті "погаличане-на" /zute 5, wydańach 8; dat. sing. ludowy 8, 10, gen. sing. lubwy II, прикм. ostatne 9, doterpienia 10, wspaniadne poże 10; займ. jemu 10, seho 8, чист. oba і т.д./ - хоч і стиль Драгоманова і спосіб викладу його, і вислів. Крім цього, бувають помилки: krajiv /не думаю, щоб w було знаком для білябіяльного "v", бо ж с i wychodyt 4, miżystwa 6/, wogochujut 8, і т.д.

ним українського /híst' /; останній у чесько-польській латиниці - панівний; за раціональних відняток треба прийняти випадки, коли перед Драгомановим; виступає свідомість морфологічної форми /deržyťsia чи deržyťsa ; укр. форма віддієслівних іменників на -ije/;

6. з істоти самої латиниці випливає б і х ь-ш а послідовність і систематизація писання чужих слів, що проявляється в кудь меншій кількості хитань, ніж у кирилиці драгоманівській;

7. узагалі ж система латиниці Драгоманова тісно в'яжеється з його кирилицьким правописом /пориска над палаталізованими зубники в чесь.-поль. латиниці ж, у "женевці"; j у його функції; y; фонетичні закони у правописі й т.д./.

4.

А тепер декілька слів про те, як могли у Драгоманова скластися теоретичні погляди на латиницю в різних її формах.

Ми вже на ст. 157, зазначили, що справа комбінації латинських букв із деякими кирилицькими у славянській філосовії не нова. Доволі згада-ти спробу В. Ганки з двадцятих років XIX ст. з чехів /И.В.Ягичъ, Исторія славянскої філології, Петербургъ 1910, ст. 253/ та П. Даўнка або Ф. Метель-ка у тридцятих роках -- у словінціє /Ягич, тах-та-ки, ст. 436/, головню, останнього /*метельника*/ , що своєю реформою викликав був свого часу азбучну війну /der slovenische ABC - Streit/, яка покінчилася повною поразкою реформатора. Чи знав Драгоманів про всі ці заходи західних та пізденних славян-латинців, сказати нам важко: на те ніяких указок ні в листуванні, ні у творах Драгоманова немає. Коли ж знав, то його проєкт комбінації був бж спробою -- це раз переглянуте цю справу -- хоч у нас, коли вона у славян-латинціє провадилася. Комбінація латинських букв із деякими кирилицькими має деяку вигоду: вона усуває потребу д і я к р ж т и ч н и х з н а ч к і ь у вбєтці -- а для графіки це своє значіння має. Тільки ж це д в і р і з н і системи, тим то Драгоманів і не пробував використовувати цієї своєї комбінації у

практиці. Ще одну перевагу має Драгоманів над "кетельницею": він не входив, як Метелько, у різні перерібки кирилицьких букв /це тех причина, чому "кетельниця" провалилась/, як це проповідував колись Копітар, а говорив просто про заміну декотрих латинських комбінованих літер - деякими готовими вже буквами кирилиці, чим справи не ускладнювалось... А проте в нас іще й досі не було спроби перовідити цієї думки Драгоманова в життя.

Щодо самої латиниці Драгоманова, то над польською її формою ми не сльнятимемось. Спроби вживати польської латиниці, спроби свідомі /Дозинський Йос./, чи не свідомі, чи просто з незнання кирилиці /письменники-поляки: Денглевич, Цибульський, Венглінський, Вацлав з Олеська/, чи з інших причин /Плятон Костецький, Осташевський, Тимо Падура/- в нас відомі. Інша справа з чесько-польською формою латинки Драгоманова; вона цікава й у теоретичній своїй частині /щодо зазначування палаталізації зубних, пор. М., ст. V/, й у практичній її використанні Драгомановим. Спроби транскрипції українських слів чеською латиницею ми бачимо вже в 40. рр. XIX. ст. в журналі "Časopis Českého Muzea", але ж у системі її видно вперше в Микльосіча, в його "Vergleichende Lautlehre der slavischen Sprachen", Wien, 1852, ст. 340. Цікаво, що Микльосіч ісполучує чеську латинку з польською там, де і Драгоманів, саме - в переписуванні укр. л /пор. Жев, але - Іва, ст. 341/. Коли відкинути Микльосічеву етимологізацію, вживання ж у part. praet. аст. II /pojšoŭ, ст. 345/, у таких словах, як "дів" /piŭ, ст. 356/ та у праславянській сполуці њл /voŭk, ст. 349, 360/, та ще його погляд, що укр. "r ist keiner Erweichung fähig" /ст. 340/, через що й він пише: hozrodarja /ст. 359/, varju /359/, то й видіє Драгоманова системою латиниці /пор. у Микльосіча: jahňa 340, čatka 340, učnda 347, š, ž, č, j і т. д./, Правда, Микльосіч іще виразно відрізняє nič /343/, sil /343/ і т. д. від ніс /352/, ošič /342/... hūzdo /342/, чого у Драгоманова немає; але ж такого відрізнявання нема в Іречка /"Über den Vorschlag das Ruthenische mit lateinischen Schriftzeichen zu schreiben", Wien, 1859/, в Іречка, що свою систему ворував на Мик-

льосіці /враз із ґ у таких самих вкладах, до
х у Мікльосіча, ст.47/: sorosi, dorozí, ст.45
/правда, в нього іко нас сїя етимолоґічний
знак: и, ст.41/...

Чи користувався Драгоманів системою Мікльосі-
ча, чи знав брошуру Іречка? З джерел ніде того
не видно, але ж подібність сїх с-
тем аж надто бє в очі /пор. іще в Мікльосіча
šisť 342, časť 362...; zivjanuty 345...; tivsar
369, zavka 346...; rozpřitaty 352, rosvorje-
ty 353... - хоч: svjatyj 341, baich 369,
svit 367/ і т.д.

Можна б іще спинитися над близькою до Драго-
манова чесько-польською системою латиниці А н -
т о н а К о б и л я н с ь к о г о та Костя Гор-
баля з 1861 р. / Slovo na slovo do Redaktora „Slo-
va“, „Holos na holos dlia Haluscynu“, Чернівці,
1861/; але ж обидві системи відбігають одна від
одної. Кобиллянський не знає польського ґ /slo-
vo, przylaly/, паляталізацію приголосних зазна-
чує то а-польська в середозвуку /seliana, dlia,
budivliu, smitiu, nevydjet = не видять, го-
biet = роблять, deržu sie = держуся... " Slovo"
ст.3/, то знову на так словінців у вказуку /blyzj-
kuch, včytelj, blahoslovenjstvo, pysmenistj,
kiljкома pisenjкамy і т.д., так-такі, ст.3/...
Тай узагалі постать Кобиллянського, хоч і як ориґі-
нальної людини - не могла зацікавити Драгоманова,
й його брошури /хоч у першій із них уперше поя-
вилися твори Федьковича, ст.7-10, окремих додаток/
по ґркушеві, по півтора, видані далеко від Києва
в Чернівцях, певне не могли бути йому відомі.

Для своєї системи латиниці Драгоманів мав
свого часу одноступців у своїх молодих приятелях
галичанах Павлик пробував буь навіть листуватися
нею з Драгомановим у 1879. /див.ст.158./ і налк-
сав нею /з великими уступками для польської латиниці/
передне слово до свого польського пере-
кладу "Білоручки", де, між инчих, його погляди про
мову нагадують думки Драгоманова /"praktyčna sına /
в цій справі, й де читаємо таку цікаву думку про
вагу латинки для української мови: my stavymo prin-
cip: hovoryty vsiakomu tilko pro te, ščo dlia neho
cikave, a pry tim takuju movoju, jaku najbižše lu-
dej zrozumije... v pytaniach cikavych dlia ruškoho
ludu - movoju ruškoju, aže ґ a t y n š k y m y buk-

vamy, ščo vřekšyt' zrozúminie dumok našych vydań dla
polakiv, haž, i ukr. žydiv, čechiv, serbiv, sžo-
vakiv i t. d. i d a s t' d o k ł a d n u f o -
t o g r a f i j u z v u k i v n a š o j i m o v u
d l a v č e n o j i E v r o p y /П.П., III, ст. 107/.

Ще 1882.р., сповідаючи Драгоманова про упадок
"Свiту", Павлик розважає, яким правописом треба б
писати українцям у Галичині, і спиняється над ла-
тиницею. "З усім тим, будущій нашій газеті в
Галичині /ця газета рада бути додатком до поль-
ського часопису "Praca" й мала називатися спер-
шу "Robota", пор. П.П. IV, ст. 140, потім "Wilna
Spilka", пор. П.П. IV, ст. 150, лист із 12/2, 1883/
треба буде друкуватися п о л ь с ь к о ю /ла-
тиницею/ п р а в о п и с ь у, хоть ја ще в ціи
вагујусь" /П.П. IV, ст. 105/.

Розуміється, Павлик "вагувався", й вагував-
ся не тільки щодо латиниці, але, з огляду на обста-
вини, не зважився й на "драгоманівку" в "Народі"
за що йому доставалось від Драгоманова /пор. Л.Ф.
ек. 432/. Але ж, як бачимо, й він, і Франко кор-
стувались тою комбінованою чесько-польською латини-
цею в листуванні з чехом-українофілом, етногра-
фом Ржегоржем /із деякими невеличкими, несутніми
змiнами/, між рр. 1887-1895 /"За сто літ", IV, ст.
274-278, 283-293/, й я міркую, що обидва вони, дій-
сні члени Наукового Товариства у Львові /Павлию
до того бібліотекар Товариства/, могли найбільше
спричинитися до того, що ту форму латиниці заве-
дено для транскрипції українських імен власних.
Ясна річ, що Київській Академії Наук не треба бу-
ло шукати окремого способу переписувати латиницею
українських імен - вона перебрала вже її готову
від львівського Наукового Товариства.

В цьому, розуміється, з історичного погляду,
с п р о б а Драгоманова ввести для практичної
кети латиницю в українське письменство, має свою
вагу.

5.

За латиницю в "Марії" довелось Драгоманову
зазнати багато неприємностей. Хоч у вводі зазна-
чена була мета такого видання, Омелян Партицький,

годішній редактор "Зорі" сповідав, що Драгоманів "закинув славянські букви і правопис їхні самі придуману /такъ звану "драгоманівку"/ і приймає до своїх соціалістичних видань латинське письмо з правописом польським /"Зоря", 1882, ст. 160/, — себто, Драгоманів "дістає грубу брехню від д. Ом. Партицького" /Чуд. дум., ст. 280/, галицькі народовці почали додавати в цьому виданні мареву польонізацію, в "Зоря" остерегала своєї публіку проти полонізаційських цілей видання "Марії" /"До суду земляків", з брошури Драгоманова, передрукованої Д. Ф. І, ст. 232; П. П. V, 108/. Входить в суть міркувань Партицького не будемо: досить буде констатувати, що його думки зовсім необ'єктивні, в страхі перед маревою польонізацією виходили з цілком нерациональних поглядів на правопис, на букви, як чи не єдиною ознакою національності /в них "національність одна, . . . з азбукою", говорив про них Драгоманів, пор. Д. Ф. II, ст. 381/. Тут дороги між Драгомановим і провідниками галицьких українців розходились. Не тільки латиниця, а й кулішівка в вісімдесятих роках XIX в. видавалась тоді "маревою", і багато з тих /Огоновський, Партицький/, що не жахалися давніш фонетичних правописів /Куліша, чи Драгоманова/, круто повернули до максимовичівки, щоб "заощадити Галичині всяких спорів і проб правописних" /"Зоря", так-таки; листи до Ів. Фраєка, II, ст. 380/.

Тимчасом Драгоманів, "тільки подавши згорі голос за латинську азбуку, як за общевропейську, тільки зреформовану" /Д. Ф. II, 384/, "ніколи, і не думав закидати славянські букви" /так-таки/ і писав у різних часах різними українськими правописами: до переїзду в Женеву, до 1877 р., всі його київські видання /тексти в "Исторических пѣснях малорусского народа" 1874., Про українських Козаків, Татар та Турків 1876, Повісті Осипа Федьковича, з переднім словом про галицько-руське письменство, 1876/, його статті у львівській "Правді" /Література російська, великоруска, українська і галицька, 1873; Археологічний з'їзд у Києві, 1874; Антракт з історії українофильства, 1876/, друкувалися "кулішівкою", також, як її тоді вживали українські інтелігенти у своїх виданнях, і, хоч

воріг максимовичівки, Драгоманів не гербував нею, коли було йому потрібно, друкував нею, н. пр. у львівському журналі "Другъ" 1877. /Маторьяли для малорусской исторіи въ итальянскихъ архивахъ, ч. I; Опбзнаймося, ч. 2; Помылка хорватского профессора, не поправлена рускимъ, ч. 3-4; Зъ заграничныхъ журналбвъ про послѣдній выданя украинскій, ч. 5 і т. д. /, у "Зорі" /Листъ И. С. Тургенева про галицко-русскій справы, 1885/, в "ділі" /Одповѣдь рецензентови "дѣла" на III и IV выпуски Австро-русскихъ споминів", 1890., ч.: 144, 146, 150/, написав нею лист до редакціі москвофільського часопису "Новый Пролокъ" у 1886. р. /П. П. V, ст. 96-97/ і т. д.

Тільки ж від 1887. р. починають його твори та видання появлятися його в л а с н и м п р а в о п и с о м /вперше у статті: Вольності Вієська Запорожського, — не "пуценій у світ"; вона мала піти до II. т. "Громади", див. "Спис праць М. Драгоманова — М. П. Др. ст. XII/. Цей правопис сам творець його називає "ж е н е в к о м" /Л. Ф. II, 245; Л. Ф. II, 251, там зазначає, що, мовляв, йому "долья судила бути батьком женеvки"/, дехто звав його просто "женевським правописом" або правописом "Громади" /розуміється, женеvської/; але ж найбільш поширена його назва "д р а г о м а н і в к а" — /повстала в Галичині; здається, перший у літературу пустив її Партицький у 1882. р. в "Зорі", ст. 160/. Цього правопису вживав Драгоманів консеквентно в усіх своїх творах, видаваних ним у Женеві, в усіх працях, що вийшли або виходили за його редакцією, нею користувався до кінця життя у своїм українським листуванні, навіть писав нею до "Народу", що друкувався "кулішівкою", і Павлюкові доводилося аж просити, щоб він писав "такою правописью, як у "Народі", а то всі статі треба п е р е п и с у в а т и" /П. П. VI, 131, лист із II/III 1891/.

Цікаво, що Драгоманів, переходячи від кулішівки до свого правопису, н і д е цього переходу не обґрунтовував, ніде не подавав законів своєї женеvки, а так просто п о ч а в н е ю п и с а т и, завів її у свої видання, і вже від нього перебрав її його співробітники /С. Подолинський/ та молоді галицькі радикали. А проте де було треба, боронив її та виступав із критикою інших україн-

ських правописів.

Галицьким прихильником історичного правопису доказував, що "хвонетика" та кудішівка річі не такі страшні, що до 1856.р. в Росії ніхто на кудішівку й "не думав плакати", потім трохи поплакав й заспокоївсь /Д.Ф. II, 314, перший лист до редакції "Друга"/. Ще більше. Він уважав, що для етнографічних записів не можна, як це зробив Яків Головацький, уживати ні максимовичівки, ні інших галицьких правописів, бо ті "правописи маскирують звуки до неможливості встановити послідовательно ихъ настоящій характеръ" /Д.Ф. II 316, II. лист до редакції "Друга"/. А для молодих галицьких радикалів був він просто авторитетом у справах ортографії. Франко збирається /1877/ видавати ряд перекладів європейськ авторів і редитьсѧ Драгоманова /хоч це, останньому "буде видаватисѧ певно ще сьмішнїше та пустїше!/, яким правописом /і мовою/ йому друкувати свої переклади, а то, мовляв. "писати какографїею "Слова"... не хочесѧ, а напиши фонетикою, нїхто не читатиме; остаєсѧ правописъ Осадцы и Просьвити" /Д.Ф. ак., ст. 6/. Так і Павлик. Він знає, що т.зв. історична правопись "ненагідна до нашого ѧзика", але ж у Галичині на всяку книгу "кидають анатему - то й Друг би упав, як би схотїв пригнати трохи правописъ до виговору" /П.П., II. ст. 4, лист із 10/4 1876/. Відповідей Драгоманова на ці справи ми не маємо. Але ж коли 1878.р. Франко почав видавати "Дрібну бібліотеку" жєневкою, коли Павлик у тому самому році друкував усі радикальні журнали /"Дзвін", "Молод", "Громадський Друг"/ "драгоманівкою", то знак тому, що молоді приятелі Драгоманова скорчилисѧ перед його авторитетом. погодилисѧ, що без огляду на дуже малу кількість передплатників /"Гром. Друг" мав 15 передплатників, Д.Ф., ак. ст. 15, лист 10/ не варто закидувати радикального одягу в пхсьмі, за який уважав кожний тодішній читач у Галичині драгоманівку. Але ж так узагалі Драгоманів розумів такі "форкальні компроміси", як зміна правопису, коли на те були свої причини. Він тільки ніяк не міг порозуміти, чого галицькі українці 1880-1882 р. могли покинути і кудішівку для "етимольогії" /Д.Ф. II, ст. 380: "ніяких нау-

кових резонів в підпорубі такої зміни дьвілськї редакторї не висрагдьяють", він уважав просто, що Партицький /у "Зорі / та В.Барвінський /у "Ділі"/, зробили велику дурницю своїм поворотом до етимології", бо ж "н а р о д /підкреслення Драгоманова/ дьубісінько читає нашу українську фонетку"; що тут "народовці погнались за по-пая і зипустили народ, і колись п р и ї д е т ь - с я ж вертатись і од цієї дурости на покинуту розумну дорогу" /Л.Ф., ак. ст. 136, лист 70/. Власне, правдивою причиною такого повороту до максимовичівки був страх, що народовські видання мратять пренумерантів /П.П. IV, 117/ тим то дехто з молодих і думав "ратувати "Світ" ети-хологічною правопису" /П.П., IV 105/. Зате, коли "Зоря", яка н і к о л и не друкувалася кудішівкою, й далі виходила правописом Максимовича, й до неї пристав співробітником і Франко /проти бахань та порад Драгоманова/, то Драгоманів міг із цим фактом помириться, та ще й навчав Франка: "Починайте, або ліпше продовжуйте, максимовичою, та тільки н а с о р о н і т ь ї ї т е о р е т и ч н о /як це робили тодішні українці/ і навіть їдять до того, щоб з в е с т и ї ї н а р а ц і о н а л ь - н у фонетку /себто, "жєневку"/. А дльа того т р о х и з г о д о м підніміть в Зорі п и т а в н ь я про п е д а г о г и ч н у в а р - т і с т ь ф о н е т и к и і м а к с и м о - в и ч к и - запросіть напр. вчителів, щоб прислали Вам свої замітки про те, як в них їде "діло навчінья дітеї азбуці і. т. и." /Л. Ф., ак. ст. 93, лист 47/. Але ж, коли Франко починав с а м и й видавати "Світ" /1881/ кудішівкою й жалувався /1882/ що журнал занепадає /тоді, як "Діло і Зоря їдуть в гору/, Драгоманов не втерпів і закинув Франкові опортунізм "починаючи з правописі, котру, не знају, почому Ви не вдержали "Громадського Друга" /там-таки, ст. 38, лист 24. з 27/XII 1882/.

I/Проти цього повороту до максимовичівки ставав і Павлик, вважаючи його за шкідливий: "Як би вони /народовці, "Діло"/ і "Просвіта" д о - с т о ї а л и по подіях 1880-82 в Галичині з своєю "кудішівкою", то дьубісінько всі в Гали-

А вже щодо етнографічних ма-
те р і я л і в, то Драгоманів ніколи не схи-
зі своєї лінії; на його погляд, правопис тут
не повинен маскувати звуків народньої мови /Д.
Ф. II, ст. 316/, записи в народніх уст треба бу-
до невідмінно друкувати правописом "найбільш фо-
нетичним"? "Етнографічний матерјал" - н е м о ж-
н а печатати Вашею "етимологією" /Д. Ф. ак.,
ст. 136; лист 70/, і навіть галицькою кулішів-
кою ні; "матерјал фольклорний" треба б давати
ж е н е в к о ю /підкреслення Драгоманова/, бо
інакше він не буде гідний для фонетичних студій"²⁾
- дає пораду Франкові для журналу "Житє і Слово"
листом 17/29/X 1893 /там-таки, стор. 427, лист
274/. Крім цього, Драгоманів кіркував собі, що
коли, н. пр. "Зоря" почне друкувати хоч етногра-
фічні матеріали фонетичним правописом, то це мо-
же бути початком повороту народовців до кулішів-
ки; та тільки ж ці матеріали радив він також дру-
кувати фонетично "радикальною", "громадською",
якою друкowana женеvська "Громада" /там-таки, ст. 136/

чині були би їй пријмали; а так к д а д у г ь
ш ч е в и ш ч и ї п о р і г м і ж г а л ї
р о с с . У к р а ї н о ї у, шчо особливо буде
досадно; коли в остатній буде можна хоть в на-
родних школах та гімназіях учити по нашоку...
Як би тільки Барвінські почули, як читають їх
"Дѣло" льуде, тримајучисья букви, напр. полицья
зам. поліція і т.и." /П. П. IV, ст. 105/. Павлик кір-
кував собі, що "за такими дрібними уступками, як
переміна вигіднішчої "кулішівки" на "етимологіч-
ну правопис", з ъ знаками на один звук і ї т.и.
галицькі народовці уступили попівській галицькій
публиці і в ідејах" /Парадний уніатский марш
галицьких народовців, П. П. IV, ст. 117/.

1/Це розумів уже 1876. р. Павлик, коли збирався
утворювати в "Друзі" новий відділ "Із уст народа"
і боровся за те, щоб "вибити хоть тут місто фонетич-
тицьї". Тільки ж боротьба тоді не вдалася, й доведо-
ся "містити Максимовичевоу, шчо т а к и н е
в і д д а с т ь у с е г о" - себто, звуків нашої
мови /П. П. II, ст. 4, лист із 10/IV 1876/.

2/У виданні Франка, Д. II, ст. 245: до ф і л о л о-
г і ч н и х студій.

І тут уже ми переходимо до справи самої жє-
 чевки й тої боротьби за її г и -
 дість від кулішівки, як думав Драгоманів
 В очах Драгоманова його жєчевка була "най-
 більш наукова по крайній мірі јодило
 логічна з усіх наших правописів" /"В спра-
 ві реформи нашої правописи", Л.Ф. II, 374/ Вона
 - правопис фонетичний; фонетика цього правопису тільки
 власне ј заслугує імени фонетики ј маје мірјі
 користні боки": проти неї "з наукового боку всь-
 киј, хто тільки признајєсья до принципу фонетич-
 ного /а хто справді образованиј чоловік до того
 репер не признајєсья / не може нічого сказати"
 /там-таки ст. 385/ Супроти фонетики Куліша, жє-
 чєвка вхє "через тамиј час свого појаву мусила
 статсья радікальнїшчој у, логіч-
 нїшчој у і простїшчој у" після
 її появи, старша фонетика, кулішівка, сама ста-
 ла свого роду етимологією
 когрозі держатсья стали дејакі фонетики тільки
 з оглядів не наукових, а консер-
 вативних, кружкових і навіть особистих"
 /там-таки, ст. 378/. Розумієтьсья, максимовичівка,
 з її јавними дуростьями" /там-таки, ст. 387/ ще
 гірша від кулішівки, вона, й російський етимоло-
 гічний правопис, подібні між собою своєю
 и тучносью, нєлогічносью,
 і через те труднотоју" /там-таки, ст. 375/. Драго-
 манів дуже плачєтьсья в листі до Франка /Л.Ф. ак-
 ст. 432, лист із 12/24/XI 1893/, що доля судила
 йому бути батьком жєчевки, а він не може "смїло
 виступити лишєнь јєјі адвокатом". Він ніяк не
 міг зрозумїти, "јак можуть розумні лудє", як
 Франко й Павлик, "писати такоју нєлогич-
 ноју правописью, як - галицька кулішівка" як
 пер вони обхдєва видавали, з практичних причин, ра-
 дикальні газети, журнали /"Народ", "Житє і Слово",
 "Товариш" / та бібліотеки /"Наукова Бібліотека",
 "Лїтературно-Наукова Бібліотека"/, навіть твори
 Драгоманова... "А до того шче Ви", кінчє Драго-
 манів, "писете на один лад, а "Народ" /різницї
 справді бухи досить поважні, в "Народі" Павлик за-
 вїв багато "галичанщини" / на другий - і ја бїднїй наші на
 знају, јак мені писати Вам навіть слово р у с -
 к и а - р у с ь к и а і т.д. Кого Ви бојїтесья,

кому Ви догортаєте, одкидаючи жене-
вку? Не розумію! /так-таки, ст. 432/...

Ще декілька прикмет, які приписував Драго-
манів своєму правописові: його фонетика, мовляв,
фонетика раціональна /Д.Ф. ак., ст. 95/
радікальна, "громадська" /так-таки, ст.
136; лист до Б. Бачинського, Д.Ф. I, ст. 207/.

Розберемо всі ті характеристичні прикмети
"драгоманівки", що їх дав своїй дитині сам Сат-
ко.

Коли Драгоманів говорить про дьогіч-
ність женеви, то має на увазі свою найваж-
ливішу реформу, а саме, у у з е з я з
а б є т к и д а в н і х і с т о р и ч н и х
з н а ч к і в я, ю, і пізнішого є, з їх по-
двійною функцією; замість цих лі-
тер, він уводить /х а т и н с ь к е / і спо-
лучує його з голосівками: а, у, є та і на оз-
начення йотованих голосних /я ю ї у, ї є г о-
в а, ї і х / та після голосних для означення дво-
звука, замість кирилицького "ѣ" /б я ї ц і, ї а,
р а д и ї, котрі ї тепер... приклади з Д.Ф. II,
ст. 206/; 2/ для означення якого попереднього
приголосного /після т, д, с, з, ц, р, л, н, дз/
визначає с к р і з ь, отже й перед голосними, це
м'ягчення м н я к и х з н а к о х /х о у ь а т ь,
п о ш к о д ь а т ь, у с ь а ж и х, в з ь а т ь с ь,
г р а н и ц ь у, у р ь а д, м н р ь а т ь с ь а,
л ь у д і м, п е р е д н ь є с л о в о - прикл.,
з Д.Ф. ак., ст. 130-132/

Цікаво, що в цьому останньому випадку п е-
р е д і н і к о д и к я к о г о з н а к у
н е б у в а є, як воно було і в кукілівці. В мо-
ві Драгоманова була тільки одна фонема "і", в
його почутті, чи у свідомості різниці між і /з
твердою вимовою приголосних перед ним / та і /з
м'якою вимовою перед ним / не було, хоч такі час-
ті сплутування форм т і і є і і, т і і є і у
/Гр. IV, ст. 176, 197, Гр. 1878, ст. 24, Гр. 1882,
ст. 232 і т.д. / та т и і є і і, т и і є і у
/Гр. IV 102, 133, 134, 138, 151, 176, Гр. 1882,
232/ можуть указувати на те, що в реалізації цих
двох фонем різниця була, до, в.пр., у цих формах
Драгоманів вимовляв "і" без м'ягчення попередньо-
го приголосного. 9

І/У "драгоманівці" Павлика, власне, в оповідан-

Зразком для такої новизни був Драгоманову сербський правопис Вука Караджіча, що в тому часі встиг був зовсім прийнятися в сербському письменстві. В сімдесятих роках помітне було зацікавлення сербами на Україні, головню в Києві — у звязку з герцеговинським повстанням: сам Драгоманів їдучи тоді до Галичини /1875/, віз гроші, зібрані киянами, для герцеговинців /Автобіографія, М. П. Др., ст. 370-371/, писав про нього в часописі "Київській Телеграфъ"; крім цього, зазнайомитись із системою сербського правопису Драгоманів міг ще і в Відні /1871, 1872, 1876/, в тодішньому центрі славянознавства. Щоб на нього могла мати який вплив спроба з латинським і галицького грамадика Йосипа Левицького з 1838 /стихъ во честь... Іоанну Свѣтурскому... во день Јего високого тезименитства/, на те ймовірности мало. Раз, що Драгоманів міг і не знати цієї брошури — між творами цього галицького діяча, що їх вичисляє в передмові до Повістей Федьковича, ст. ІХ, ХІV-ХV, цього віршу не згадується, а, певне, Драгоманів був би його згадав, бо ж він написаний досить чистою народньою мовою; ¹⁾по-друге, система в Леви-

нях його сестер, перед і стоїть часто ъ, хоч — без системи; ц ъ і д и ј /Громада 1880, ст. 154/, н е п р а в д ъ і /там-таки/, х в а д и т и с ъ і /там-таки/, к о л ъ і д у /ст. 175/, с ѣ п і в а н ѣ і м /ст. 178/, — а л е й п о д ѣ і б н и ј /ст. 153/, п а н ѣ і в /ст. 155/, м а ѣ ѣ і к н и ж к и /ст. 155/, р о з а у ж н ѣ і, д у р н ѣ і /ст. 155/ побіч р о з у ж н і, д у р н і /там-таки/. Але від ст. 181 тільки — і. Видно, що ^{до} цієї сторони редакцію в і в П а в л и к, який любив "перефонетизувати" говірку покутську /пор. заввагу Драгоманова; м у с ѣ а т ѣ б у т и — ј а к і з а к о н и", П. П. III 396/, а від тої сторінки, не найшовши в редакції Павлика "ніяких законів" на його фонетжку — Драгоманів самий.

І/Прикірник у Празькому Національному Музеї, зн. 79A71. Заголовний лист цього панеїрика — мішанина кирилиці та гражданки; у тексті букви гражданки, поперемішувані з кирилицькими /8/; російське могло з Петрова, теж має лат. ј /е с т е с т ѣ в а, д н х а н і, ј а ј е г о... ј е с т ѣ /.

цького таки, инакше: Левицький пише ја, је, ју, јо, /с т о ј а л о, ст.4; п р е р и в а ј е, ст. 3; в и д а ј у, ст.8, м о н а с т и - р ј о м њ, ст.4/, але ж залишає й /с о б о - в њ њ, ст.3, з н а м е н и т њ њ, ст.7 і т.д./, љ, ю після приголосних /х и в л љ т њ, ст.13; в с ю д њ, ст.17/, њ в його історичному значінні /л њ т а, ст.7, в с њ, там-таки і т.д./ та на і з е /в њ њ њ њ, ст.4/, в цілому правописі є багато "етимологічних дуростів" /в а д њ њ, ст.14, Т а т р њ њ, ст.17, з в њ њ њ, ст.6 і т.д. У цій новизні виявлялася а с н а д њ њ і к а: не треба вживати значків із подвійними функціями. Та ще до того з неї виходила велика з р у ч н і с т њ, бо є введенням її разна-все у с у в а л о с я ц и т а н н я - як на письмі зазначувати н е в д а т н і с т њ у к р. г у б н и х п р и г о л о с н и х до палаталізації /кулішівка залишала в таких випадках "ъ" /у таких словах, як: о б о в ј а з о к /Д.Ф., ак., ст.130/, п а м ј а т а ј е т њ с њ а /там-таки, ст.131/, в ј і д л и в і с т њ /там-таки, ст.131/, к а м ј а н и ж к Гр.ІV, 142 і т. д. Ясна річ, що, маючи дуже чутке вухо для укр. фонетики, Драгоманів зазначував палаталізацію губних у тих сполуках приголосних, де є ко-ві таку палаталізацію чути, н.пр.: с в њ а т и ј /Гром. ІV, ст.122, 125, 130, 117 і т.д. - тільки так!/, п о с в њ а т и в /там-таки, ст.129/, в и с в њ а ч у в а л и, Гр.1882, 114, с в њ а т и л о, Гр.1878, 76, с в њ а щ е н и ж к, Гр.1878, 26, 27 і т.д., але, правда, чомусь, із одного боку, м е р т в ј а к и, Д.Ф., ак., III, замість "мертвѣаки", з другого: В њ у н и ш ч а /укр. село./, Гр.ІV 149, к о ж е ж њ а ж к, Гр.1878, ст.26, 29, замість: В ј у н и ш ч а, кожѣаки).

Льогічна потреба утворити таку систему для реїотації голосних та м'якшення приголосних виходила ще й із того, що українські азбуки /ні

1/ Усе це помилки, пор. с њ с д а в њ а н е - д њ у б с т в а /там-таки, ст.102/, побіч звичайного: с л а в ј а н ш ч и к і в /там-таки, 130/, о ш а в ј а н с њ к о ј і /тех, ст.105/ і т. д. Цікаво, що у творах Галичан, н.пр., у оповіданні Анни Павлик Драгоманів залишає, згідно з вживою покутан, твердість губних у таких випадках, пор. с њ в ј а т і /Гром. 1880, ст.170/ і инь.

максимовичівка, ні кулішівка/ не мають зна-
двогічного до я, р, с значка на преїто-
ване "о", в таких самих функціях /дехто вжи-
вав на російський спосіб "ё"/, а чим далі, тим
більше вживалося двох знаків ю, ьо - кожного
для іншої функції, то Драгоманів потребував тіль-
ки поширити цю останню систему на всі
якісні голосні,...

А далі, коли кожний знак означає один звук,
то не потрібно зложеної букви "ц", яку Драгоманів
передає скрізь двома знаками шч, /н.пр., П о д ъ-
ш ч і, Гром., 1880, ст. 85, шч о там-таки, ст. 84,
п р о с т і ш ч е, ст. 84 і т.д. - тех безпосеред-
ній вплив Караджічєвого правопису /пор. шч, шъ /.
Таким чином, число літер кулішівки з 32 Драгома-
нів ізредукував на 27, коли не враховувати чужо-
го "о", дуже зрідка вживаного в його виданнях
для чужих слів. І тут урає із "двогічністю" пра-
вопису звучить його р а ц і о н а л ь н і с т ь,
про яку говорить Драгоманів, не кажучи вже про
упрощення, з яким ізв'язана й більша л е к ш і с т ь
засвоїти собі правопис.

У цьому й уся радикальність і більша фонетич-
ність /це слово покривається у Драгоманова з
- н а у к о в і с т ю / драгоманівки супроти кулі-
шівки. Бо ж усі "явні дурости" максимовичівки
/вживання "н" та и, "знамениті дашки", Л.
Ф. II, ст. 276, ъ / відкинула була вже кулішівка,
заводячи "и" та і. А так у нього просто борють-
ся між собою два принципи: історичний та фонетич-
ний, і це помічається на кожному кроці.

На цій боротьбі ми і спинимось.

6.

У супереч своїй польській латиниці /див. ст.
160/, Драгоманів не зазначає м'ягчення двох при-
голосних, а пише, згідно з традицією:
н е н а в и с т ь, Гр. IV, 151, п р и х и л ь -
н і с т ь, Гр. IV 104, ј е с т ь, там-таки, 102...
м і с ц ь а м и Гр. IV 247, н а с л і д н и ц і,
там-таки 103, п о в і с т ь а х Гр. IV 96, п і с -
н ь а х Гр. 1878, 19, к і н ц ь а, там-таки, 86."

у к р а ї і н ц і, Гр IV 101 і т д. - хоч м'я-
 кість "д" серед тихих самих обставих зазначена,
 пор у к і д ь ц ь а Гр. IV 187, с т р і ж ь -
 ц і в Пол. піс. I, ст. XXXVIII, ч о р н о п е -
 п е р е д і л ь ц ь а П. П. III 382 і т. д. і на-
 віть с п і л ь ц і Гр. 1878, 10, 12, 54, 55
 побіч с п і л ь ц і, тах-таки, ст. 80, 85 і т. д.

Те саме перед наростком -ьскъ, до в Драго-
 минова має в с е паляталізоване с т а ц і я ц і,
 п о л і ц ь о ї с ь к и х Гр. IV 254, м о с к о -
 в с ь к и ї, тах-таки, 96. ч и н о в н и ц ь -
 к и м, тах-таки, 254, м у ж и ц ь к у, тах-таки,
 96, Х м е д ь н и ц ь к о г о, тах-таки, 148 -
 або л е ї ц і г с ь к о ї і, тах-таки, 120, д а ї -
 м и т с ь к и х, Гром. 1882, ст. 62, п е ш т с ь -
 к и х, Гр. IV 91 і т. д. /, пор, у к р а ї і н с ь -
 к о ї і Гр. IV 97, ч у ж б і н с ь к и ї, тах-
 таки 97, г р о м а д с ь к о г о, тах-таки, 97,
 л ю д с ь к е тах-таки 125, ф р а н ц у з с ь -
 к и х, тах-таки 97. - за ними б д к з ь к и ї
 /в різних формах/ Гр. 1878 34, 43, 60, Гром. 1880,
 60, Гр. IV 119, 131, Гр. 1882, 60, П. П. III 414.
 у з ь к о т о ї у, Гр. 1880, 227 і т. д., хоч б о -
 ї а з к і, тах-таки, ст. 217 - але: п о д ь с ь -
 к о ї і Гр. IV 102, п о д о л ь с ь к и ї Гр
 1878, 20, 69, п р о в а н с а л ь с ь к і Гр.
 IV 96 і т. д.

Буває тут, що й обидві приголосні зм'ячені,
 н. пр., к у б а н ь с ь к о г о, Гр. 1878, ст. 7 /по-
 біч частішого: кубанського, тах-таки, ст. 8 /, п о -
 в с т а н ь с ь к и ї уряд Гр. 1878, ст. 71, г е т ь -
 м а н ь ц і в, Пол. піс. I 46 - але ж написань та-
 ких дуже мало, й пояснюється вони, здебільша, спо-
 рідненими формами, де обидва приголосні зм'ячені,
 пор, Кубаньню, Гр. 1878, ст. 8, похстанья, тах-
 таки, ст. 71. . .

Зате здовжені приголосні, до звиклих у нас
 із прсл. -іја-, -іје-, -іјц- і т. д., де тоді це

1/ Те саме бачимо перед наростком -ьство, до у
 Драгоманова визвук пня все т в е р д и ї, н. пр.
 у к р а ї і н с т в о, Гр. IV 101, п а н с т в о,
 тах-таки 97, в с е с л а в ї а н с т в о, тах-та-
 ки. . . але: н а ч а л ь с т в о, тах-таки, 341-345, н а -
 с и д ь с т в а Гр. 1880, 227, н а д с и л ь с т в а
 ї б е з а к о н с т в а, тах-таки, 214 і т. д.

у с т а л е н о ї т р а д и ц і ї н е б у -
 л о, Дрогоманів усе означає мягкість обидвох
 приголосних, що графічно віддають ту довгість:
 б е в л а д ь д ь а Гр.1878, 42, з н а т ь -
 т ь а, там-таки II, Гр.IV 345... с т а т ь т і
 Гр. IV 125,³⁾ с у д ь д і /наз.мн./ Гр.1880,224,
 в и д а н ь н ь у П.П.V 167, м і т ь т ь у
 /= миттю/ Л.Ф.ак. 488, с і л ь л ь у, Пол. піс.
 I, ст.XIII, п р о л ь л ь у т ь Гр. IV 163...
 і навіть: о б л и ч ь ч ь а, Гр.IV 350, п о м і -
 ч ь ч ь у, там-таки 123, 127, о р у ж ь ж ь а
 Гр. 1880, 221, м о л о д і ж ь ж ь у, там-таки
 ст.II5 і т.д., хоч, певне, шипучі ні в його мо-
 ві, ні в говірці його околиць тут не вимовляли-
 ся мягко. Це була просто п о с л і д о в н і -
 с т ь, що казала йому писати: ч е р н ь н ь у
 Пол. піс.II, ст.63, з л о с т ь т ь у, там-та-
 ки, ст.129, с к у п о с т ь т ь у, там-таки, ст.
 129 - проти законів української фонетики, що не
 допускає в таких випадках довгих, як і не допу-
 скає їх у формах родов. множ. імеників із праслав.
 наростком -іје: о п о в і д а н ь н ь, Пол. піс.
 II, ст.130, б а ж а н ь н ь Гр.1878, 19 в и -
 д а н ь н ь Гр. IV 34, п о в с т а н ь н ь, там-
 таки 200, 201, о б ш у к а н ь н ь, там-таки
 109, з м а г а н ь н ь, там-таки, 153, п и -
 с а н ь н ь там-таки, 123, 136, 187 і т. д.
 Розуміється, в одному і другому випадку бувають
 і форми звичайні, пор. с м е р т ь у Гр.IV 342,
 о о л і з а н ь у, П.П. III 413, д у р о с т ь у, там-
 таки 416, р а д і с т ь у, П.П. V 258... п о в -
 с т ь а н ь Гр.1882, 241, п и с а н ь, Л.Ф. ак.439,
 о п о в і д а н ь Гр. 1880, 228... Цікаво, що
 при "р" здовження /здвоєння/ не буває, й тим то
 тут бувають різні написання: н е д о в і р ь а
 Л.Ф.ак. 391, д о в і р ь а П.П. IV 225, н е -

/Це слово в різних своїх формах має різні на-
 писання, пор. с т а т ь т і /род. одн./ Л.Ф., ак.
 432, с т а т ь т ь у Гр.IV 346, с т а т ь т ь а м
 /дав. мн./ - там-таки, 34, с т а т ь т ь а х Гр.
 1880, 227 /місц. мн./, с т а т ь т е ј у Л.Ф., ак.
 274, 313, с т а т ь ј е ј у, там-таки, 137, с т а -
 т ь т ь о ј у, там-таки 274; Гр.IV, 346, 363, с т а -
 т і в /род.мн./ Л.Ф. ак. 432, с т а т е ј, там-
 таки 432, Гр.IV 346 і т.д.

д о в і р ї а П.П. VIII, 93, п і д г і р ї а
Гр. 1882, 230, м а т і р ї у П.П III 413, Псл
піс. II, ст.134...

Відчуваючи вагу ф о р м и, Драгоманів усе
залишав м'яккість "т" перед "ся" в 3. ос. сдн та
множ. тепер. часу /як і в латиниці, див ст.161/,
й писав постійно, н.пр., в и д а ї е т ь с ь а
Гр. 1878, 5; з о в у т ь с ь а, там-таки, 5:
с к і н ч и т ь с ь а П.П.V 257, н а р о -
д в а т ь с ь а, там-таки 238 і т.д.

Зите, всупереч польській латиниці /див. ст
160/ драгоманівка н е з н а є с ь, з ь, ц ь пе-
ред губними в позиції перед і /а ь/ та ја /а є/
с в і т о м Гр.1878, 21; с в і т с ь к и м, там-
таки, 34; с в і т о г л ь а д, Гр.IV 133;
с м і л ь у в а в с ь, Гр. IV 103, п о с м і -
л а, там-таки 114; с в і ж і ш ч о г о П П.V
224; н а с м і х а в с ь, Гр.IV 149, в и с м і -
ї а в, там-таки, 130; с в ь а т е Гр. IV 122,
125, 130, 170¹⁾ і т.д., й т.д.

У всіх цих випадках треба зазначити певну
послідовність, із перевагою історичного принципу,
або краще сказати - певної традиції вправляється.
Сюди ще належить орфографія ч и с л і в н и -
к і в /колишніх зложених числових імен/ із етимс-
льогічним "д": п ї а т н а д ц ь а т ь, Гр. 1880,
79, д е в ї а т н а д ц ь а т ь, там-таки, 87,
д в а д ц ь а т ь, Гр. 1878, 34, т р и -
д ц ь а т ь, там-таки 34... Таксамо цілком етимс-
льогічно передає Драгоманів числівник п ї а т ь -
д е с ь а т, Псл.піс.II,161.

I/Одинский приклад "с ь м і л и х" Гр. 1880
ст.226 пояснюється тим, що Драгоманів саме циту-
вав три рядки вище львівський "Свiт" /№3/,
який він переписує скрізь так, як його друкува-
ли /там-таки, ст.224, 225, 226/; від себе пише
"свiт", н.пр., ст.225, четвертий рядок після пре-
цитованого "Свiта". Цікаво, що в оповіданні Ган-
ни Павликівни в тому самому річнику "Громади",
редагованому Павликом, надруковано: сьміјутсьа,
сьвіта, сьвјаті, ст.170, сьвјатими, ст.187, з
Парасчиному, що його прокоректував Драгоманів,
/див. ст.164-165, помітка/ читаємо: "ми сї так
с м і ї а л и" /ст.208/...

Ніяких змін не бачимо і в приростку б е з-
/сеого, переходу кінцевого "з" на "с" перед глу-
хими/: б е з п е ч н і Гр. 1880, 69, з б е з п е-
ч е н і, Гр. IV 143, б е з п р и м і н н о, так-
таки 133, б е з с в'я з н о м у, так-таки 130,
б е з с и с т е м н а П.П. V 237, б е з х л і б'я
Гр. IV 34 і т.д.

Але ж у цілому ряді явищ іде боротьба між ци-
ми принципами.

І. При зустрічі пригласних перед наростками
-ьскъ та -ьство читаємо - з одного боку: п р а х-
с ь к и ј /в різних формах/, Гр. IV, 107, 118,
119, 120, 121..., З а п о р о ж с ь к и ј /у різ-
них формах/, Гр. 1878, 10, 13, Пол. піс. I, ст. X,
XIII, XXIII, Гр. 1882, ст. 225, 226, 229...; В о-
р о н е ж с ь к о ј і, Пол. піс., II, ст. IV; О с т-
р о ж с ь к а, Гр. 1878, 13; п о в о л ж с ь к а, Гр.
1878, ст. 188; П е т е р б - у р ж ц і, Л.Ф. ак.,
471, 127 /Петербуржця/ і т. д. з другого боку -
З а п о р о з ц і /в різних формах/, Пол. піс. I,
ст. IV, VIII, XVII, XXIII, XXV, XXX, XLVIII, - I ...,
Пол. піс. II, ст. 6, 7 і т.д. /так само: в к н и ж-
ц і, Л.Ф. ак. 446, Гр. 1880, 223, 224, хоча звичай-
но - книжці, пор., н. пр., Гр. IV 121/, з а п о р о з-
с ь к и ј /у різних формах/, Пол. піс. I, ст. XXIV,
XXIX, XXXII, XXXIV, XXXVIII, XXXIX, XLVII, XLVIII,
II, III, Пол. піс. II, ст. 6, 10, 75 і т.д.; із одного
боку: х ь а ш с ь к о г о, Пол. піс. II, ст. 25, в о-
д о ш с ь к и ј, Гр. 1878, ст. 12, 13, 96..., ч е ш-
с ь к и ј /в різних формах/, П.П. VIII, ст. 137, Л.Ф.,
ак. 475, л а т и ш с ь к и х, Гр. 1880, ст. 94 -
з другого: т о в а р и с ь к о г о Гром. 1878, ст.
73, Гр. 1882, ст. 61, 62; Драгоманів пише звичайно:
ф р а н ц у з с ь к и ј /у всіх формах/, Гр. IV, 128,
129, 131 і т.д., к а в к а з с ь к и х, Гр. 1880,
ст. 95, а л е й ф р а н ц у с ь к о ј і, Л.Ф. ак. 500,
к а в к а з ь к е Гр. 1882, 230. Крім цього, ми
можемо ще прочитати такі форми, як: п е т е р -
б у р г с ь к и м Гр. IV 143, л е й п ц і г -
с ь к о ј і, так-таки, 120, ц ь у р и х о ь к и х,
так-таки 105 і - п е т е р б у р с ь к и ј /у різ-
них формах/, Гр. IV 139, Л.Ф. ак. 449 /Петербурс-
којі/, Гр. 1880, 87 /петербурськоју/, с т р а с -
б у р с ь к и ј П.П. III 382, і навіть - П е т е р -
б у р ц е м, П е т е р б у р ц ь а м Л.Ф., ак. 137)

І/Про важкі й ненародні творива, такі, як: б у-

іаксамо - магнатсько́ї у, Гр. IV 106,
у н і́ я т с ь к о́ го, тах-таки; 106, с в і́
с ь к и х, Гр. 1878, 34, за к в р у ц а т с ь -
к і́ я́ країні, тах-таки 33, п р у т с ь к и́
поход, Пол. піс. I, 65, 69, а з і́ я т с ь к и х
Пол. піс. II, 39, с а х д а т с ь к и х, тах-та-
ки, ст. 14, 17... і знову: с в і́ ц ь к и́ по-
хорон, Д.Ф. ак. 164, П.П. VIII 190, по к а н д і́
д а ц ь к о м у П.П. VIII 189, у в і́ а ц ь к у
церкву П. П. V 238, а з і́ я ц ь к и х, Пол. піс.
II, 129, 138 /азіацьких/; б р а т с т в о /в різ-
них формах/ Гр. IV 123, 124, 125... д л я а х е і́-
с т в о м, Пол. піс. I, ст. XV і б р а ц т в о
Гр. 122, 123, П.П. V 130, Д.Ф. ак. 274, б а н к -
р у ц т в а, Д.Ф. ак. 469...

У словах із вивуком пня на к читаємо е о е
в таких випадках ц /гайдамацької, Пол. піс. I, ст.
II; в о́ я ц ь к и х, тах-таки, V... м у -
ж и ц т в о Гр. IV, 126, 132, 135... ч и н о в -
н и ц т в о, тах-таки, 138, п и́ я ц т в о, Пол.
піс. I, ст. XXIX.../. Якщо пень кінчається на "д"
- драгоманівка зберігає етикологію: л ь у д с ь -
к и́ я́ /у різних формах/ Гр. IV, 125, 133, 139...,
Пол. піс. II, 40, г р о м а д с ь к и́ /у різ-
них формах/ Гр. IV 106, 118... Пол. піс. I, ст. I.
III... С л о б і́ д с ь к и́, тах-таки, ст. XIII,
п е́ р с и́ д с ь к о-турецький, Політ. піс. II, ст.
41, ш в е́ д с ь к и́ /у різних формах/, Пол.
піс. II, 25, 44, 60, 61 і т.д. 9

Той самий принцип у інших випадках: б р а т -
ч и к и, Гр. IV 125, Пол. піс. I, ст. LII, с а х -
д а т ч и н и, Гр. IV с- 138 Пол. піс. I, ст. III.

к а р е ш т с ь к і́ видання Д.Ф. ак. 137, д а́ я́ -
м и т с ь к и х, Гр. 1882, 62, б р е с т с ь к о -
м у, Гр. 1878, 26, п е ш т с ь к и х, Гр. IV 91 і
т. д. - не згадуємо, бо це справа м'ови, не
- правопису.

1/про форми "люцький", див. ст. 166.

2/написання: ш в е́ д з ь к и́, Пол. піс. II із
належить до тексту п і с н і́; ш в е́ ц ь к и́,
тах-таки, 20, побіч ш в е́ д с ь к и́, до тексту
о п о в і́ д а н н я, до їх Драгоманів наводять.

р а к р у т ч а н и, Пол. піс., I, ст. XII, С л о -
 б і д ч а н а, там-таки, I, ст. XXX; II, ст. IV...
 /побіч: С л о б і д ч и н а, н.пр., Гр. 1882, ст.
 223/, М и р г о р о д ч и н і П.П. III 79. Ціка-
 вс. до Драгоманів пише й Т у р е ч ч и н а, Пол.
 піс., I, ст. XXV, XL, 102... /побіч Туреччина, Гр.
 1878, 9, 14/ к о з а ч и н а, Л.Ф., ак. 446 /по-
 біч звичайного, н.пр. козаччина, Гр. IV 125/, зате
 часто й Г а л и ч ч и н а, Гр. IV, 143, Гр. 1878,
 ст. 9, 13, Гр. 1882, 35... /теж побіч: Галичина, Гр.
 1880, ст. 95, П.П. VIII 190, IV 327, Л.Ф., ак., ст.
 163 і т.д./.

2. У сполуках приголосних - с т н -, - з д н -,
 - ж д н -, - с т л - Драгоманів то залишає /частіше/
 етимологічне т, д, то викидає: к о р и с т н и ї
 /у різних формах/ П.П. 165, Гр. IV 195, Гр. 1878,
 78, Пол. піс. I, ст. XVII, XVIII /својекористниї/
 ж а л о с т н і Гр. 1878, 15, у ч а с т н и к
 П.П. V 168, п о ч а с т н о Гр. IV 132, 138, Пол.
 піс. I, ст. III, у с т н и ї Пол. піс. II, 139, Гр.
 IV 122, 125 /устне/... але - ч е с т н о /в різ-
 них формах/ П.П. VIII 217, Гр. IV 5 /најчастніїшиї/
 Гр. 1882, 271, Гр. IV 344 /почестним/... і ч е с -
 н о Пол. піс. I, ст. II; н е н а в и с т н о ї у
 Гр. 1882, 231 і н е н а в и с н и ї, Пол. піс. I,
 ст. XLVII; н а м і с т н и к а П.П. VIII 200 і
 н в м і с н и к Гр. IV 5, Гр. 1882, 223; с о в і -
 с т н і ш ч и х Гр. IV 68 і с о в і с н и х, там-
 таки 67, б е з с о в і с н и х, Пол. піс. I, ст.
 XLVIII; н е с ч а с т н о м у П. П. V 100 і
 н е с ч а с н у Л.Ф. ак. 286, Гр. IV 202... р а -
 д і с н и ї Гр. 1882, 232 - таксамо в чужих сло-
 вх: п р о т е с т а н т с ь к и х Гр. IV 139,
 140, с е к т а н т с ь к и х Л.Ф. ак. 96, с т у -
 д е н т с ь к і Гр. IV 183, 193 і - п р о т е -
 с т а н с ь к і Гр. 1878, 26, Гр. IV 168 і далі:
 п р с т е с т а н с т в а Гр. 1878, 27, Л.Ф. ак.
 59, д і л е т а н с т в а, там-таки 107. Гр. IV
 343, і н т е н д е н с т в а Гр. 1878, 27: п і з -
 н о П.П. VIII 125, 155 і п і з н о Л.Ф. ак. 439,
 Гр. IV 125 /пізнішчих/, у ї і з н о г о /начальни-
 ка/ Гр. IV 222, і т і л ь к и: з в і с н и ї Гр.
 IV 135, Пол. піс. I, ст. VIII, XII, LI і т.д., д і ї -
 о н и й /у різних формах/ Пол. піс. I, ст. XLIV,
 XLVII, Гр. IV 137, 341 і т.д., в л а с н и ї /у

різних формаху Гр. IV 116...: на т и ж д и 1 /7
п'ятниця / П.П. III 382 і на /поминальнису / т и ж -
н ь у Гр. 1880, 69; с ч а с т л и в и ї /в різ-
них формах / Д.Ф. ак. 286, Гр. IV 194 /несчастливо /
Пол. піс. I, ст. XXXVI, XLVIII /несчастливача,
у ш ч а с т л и в л ь а т ь Гр. 1880, 222... і
с ч а с л и в и ї /у різних формах / Пол. піс. II,
ст. 135, I, ст. XV /несчастливої / Гр. IV 361 /час-
ливо / і т. д.

2. Тесме бачимо у сполуді -с ч-, -з ч-,
-с л-, де драгоманівка або її зберігає, ч. пр.,
с ч а с т ь а Д.Ф. ак. 476, Пол. піс. II, 70, с ч а -
с л и в и ї /у різних формах, Пол. піс. I, ст. XIII,
XV, XXXVI; II, ст. 135, Гр. 1882, 224 /посчаст-
лось /, П.П. V 100 /посчастило /, Д.Ф. ак. 286... д о -
н о с ч и к Гр. 1882, 259, Д.Ф. ак. 437, п е р е -
п и с ч и к и Гр. IV 1882, /русизм / н ь с ч о т
Д.Ф. ак. 445... п о к а з ч и к а Гр. IV 190...
або асимілює с на ш: ш ч а с т ь а Гр. 18-8,
43, Гр. IV 125, ш ч а с л и в о Гр. IV 361, 145
/нешчастливо /, Гр. IV 344, /посчастилось /, Гр. 1880,
221, Гр. IV 217 /посчастило /, Гр. 1880, 222 /участ-
ливлять /... п е р е п и ш ч и к и, Гр. 1880, 216,
/русизм / ш ч о т, Гр. IV 219, 220, Гр. 1882, 62 /вчот-
чиків /... п о к а з ч и к і в Гр. IV 146... Драго-
манів пише: П а р а с ч и н о г о /свідання /
П.П. III 396, але скрізь: К о н и ш ч и н а Д.Ф.
ак. 471, Б а р в и ш ч и н а, там-таки, 450,
р у ш ч и н а Гр. 1878, 34... З одного боку, читаємо:
с л ь у б и Гр. IV 192, в другого - ш л ь у б и,
там-таки 98, 194...

Зате в формах дієслів /зворот-
них, чи займенникових / свідомість форми ні-
коли не допускала до асиміляції, Драгоманів пише
скрізь так, що закінчення 2. і 3. ос. одн. та 3.
ос. мн. на письмі не затираються: з а п у -
т а ј е ш с ь а Гр. IV 120, п р о д е р ж и ш -
с ь а Гр. 1882, 229; п р и з н а ј е т ь с ь а
Гр. 1878, 84, с в а р и т ь с ь а, Гр. 1880, 216;
о д х р и ш ч у ј у т ь с ь а Гр. 1882, 229,
р о с х о д ь а т ь с ь а Гр. IV 219...

Але ж у вищих ступнях прикметників перед на-
ростком -чий /його вживає Драгоманів побіч -ий /
сичні часто асимілюються, переходячи в випучі:
в и ш ч и ї Пол. піс. I 118, Гр. IV 128, 133 -

не буквальна форма — н и ж ч о Пол. піс. I, ст. XLIV,
Гр. IV 1878, 18, /на} / с л и ж ч и } Пол. піс. I, ст. 132,
Гр. IV 101, II 8, 117, 1 —, с л и ж ч и } Гр. IV
27, Гр. 1878, 18 /на} / ближчи } /.

4 у сполучі — ч н —, — ч т — /див. ст. 167/, зде-
сіхша збережене "ч" — п о м і ч н и ц ь а Пол.
піс. I, ст. III, и н д и ч н и к, там-таки, 143,
ж і с ь а ч н и к Гр. IV 102, к о н е ч н у Гр.
1878, 24, б е з п е р е ч н о, там-таки 38, с т о -
л и ч н о } 1, там-таки, 27, б е з ч о л о в і ч -
в и х, Пол. піс. II, ст. 42 і т. д.; але ж був в й "ш";
п о к і ш н и к и Пол. піс. I, ст. XLIV, П. П. III
413, н е з р у ш н о /незручно: замінено геть-
манців раїцями, та н. /, Пол. піс. I, ст. 46... Зате
скрізь тільки: п о ш т и П. П. VIII 130, П. П. III
482 483; Гр. 1880, 85... хоч — п о ч т а д ь -
ї с н о м П. П. V 233.

6. Відповідно до того, з чого в и в о д и -
т ь слово. Драгоманів пише: з а м і с т ь /ст.
укр. "місто" / Пол. піс. I, ст. XLIV Гр. 1880, 94,
Гр. IV 178... і /частіше/ з а м і с ц ь /ново-
укр. "місце" / Пол. піс. II, ст. 40, I, ст. XIX, Гр. 1878,
43 Гр. 1880, 216 221 Гр. IV 347, Л. Ф. ак. 457, 462...
н а т о м і с ц ь Л. Ф. ак. 457; що при цьому слові
грає роль тенденція зберігати етимологію, дохо-
дить написання з м і с т ц ь, П. П. III 382...

6. Читання між старими /етимологічними/ та
новими формами видно з поплутання приростків о д -
т ь о т -; з одного боку, читаємо: о д х о д и т и
/в різних формах/ Пол. піс. I, ст. XIX, I, о д с т у -
п и т и Пол. піс. II, ст. 7, о д к р и в а, там-таки
40, о д к у п и в с ь, там-таки, 143 /не кажучи
про дієслова з двінним приголосним у назвуку: о д -
р і з н ь а } е т ь с ь а, Пол. піс. II 46, о д -
д а с т ь, Пол. піс. I, ст. XLIV... або о д і р в а -
т ь с ь о д царя, там-таки, ст. XXVIII /... з
другого: о т б і р а Пол. піс. II, ст. 42, о т б и т и
Пол. піс. II 6, 7 /отбитки/, Гр. IV 107 /отбиваюсь/,
П. П. V 202, о т д а т и Пол. піс. I 68, II 9 /от-
дає/, 43 /отдає/, о т н ь а т и, Пол. піс. I, ст.
XLIV, XLV /отнімати/, 43 /отняв/; о т д і л е -
н і Гр. 1882, 240 /побіч о д д і л е н о, там-
таки, ст. 241/ і т. д. Зате читаємо о д в е р т о
П. П. V 260 /побіч о т в е р т о Л. Ф. 456/, одже
Гр. IV 219... *

7. Щодо прхросткь р о з-, то / під урідкою ро-
сітського правопису/ вказує того з перек глухи-
м пригласники Драгоманів всхлікве /хріж вхлікве-
го ним тексту Шевцької "Марії", Д.Ф. ак. 167/ №
"о". Буває, правда, /духе рідко/ з корінце "з" р о з-
к р и л ж о ь, Гр. 1882, 43, р о з п у с к а в л е в е,
так-таки 70, р о з а т о п х а т ь с ь а, Гр. 1878,
96, р о з ч у х у в а т ь с ь а, П.П. V 210 і т д -
але ж так узагальні Драгоманівка знає з таких випад-
ках тільки р о с-т р о с к ь а з у в ь т ж /в різк
формах/ Пол. піс. I, ст. XVI, XVII, XLVII... Гр. IV 127,
132... Пол. піс. II, ст. 6, 7... П.П. III 395... р о с к у-
п и т ь с ь а Д.Ф. ак. 444, р о с п л у т а т ж, Пол.
піс. II, ст. 5, р о с п а х ж т а о ь Гр. IV 125, р о с-
п л т а в ж ж с ь Гр. 1880, 78, р о с п у ж у П.П.
VIII 189, р о с х о д и т к с ь Пол. піс. I, ст. XIX.

8. Прийменник з похлбується у Драгоманова
майже в жкдвчн о ь ціх формі, в. пр., з
п о р о д ж, Гр. IV 129, з п о в о д у Гр.
1880, 87, П. П. III 382, з ф а к. 377, з п і ж
/печаті/ П.П. VIII 191, з т о г о П.П. VIII
190, з т и ж Д.Ф. ак. 455, П.П. III 382, з
с у д о в и ж /справ/ Гр. 1880, 85, з к о т-
р о ј і Гр. IV 138, з к ж ј е в а П. П. III
382... і з п р и п к е к о в, Д.Ф. ак. 465, з
п о л і т и ч н и ж и, так-таки 457, з п о -
х в а л о ж, Пол. піс., I, ст. XVIII, з П о х л -
ш ч е ж, так-таки, ст. XIX; з т в ж ж ж Гр.
IV 134, з т и ж ж, так-таки 134, /що нах/
з С. А. /зостанеться/, П. П. III, 382, 335, з
с п о ж ж н а ж и, Пол. піс., I, ст. XIV, з ч ж ж
П.П. III 383, н і з ж ж ж, так-таки, ст. 395
і т.д. Але треба сказати, що буває /духе рідко/
"о", в. пр.: з к о т р о г о Д. Ф. ак. 131,
п л а т о ј у Д. Ф. ак. 390, з с о л о д ж ж ж,
так-таки, 207... з

Цікаво, що Драгоманів уживає деяких ж
форми із /вхлікве/ із спілного мушцтєв, Гр.
IV 139, вхліквінувати із Соху, Д.Ф. ак. 462
що буде із згоди, так-таки, 462, щоб із під-
данства жхлбодити, Пол. піс., I, стор. XIII і
т. д. /але не міркуємо, щоб це було для оз-
фонії, може в різних місцях чотєско; зго-
джєсь в Малєлоу; Пол. піс. I, 68, погоджєсь і
татами, так-таки, ст. XLVII, вхлікєсь з вєдє-

ми, там-таки, от. XIVIII, всякий знакоми у
самоју Л.Ф., акад. 477, і т.д.

Тенденцію з б е р е г т и о д н у ф о р -
м у цього применника і в функцію його як
п р и р о с т к а видно в тому, що у зложених
перед глухими приголосними Драгоманів часто вжи-
ває з- / побіч с- /, як це ми бачили і в його ла-
тинці / див. ст. 167 /: зкинута / в різних формах /
Пол. піс. I, ст. XLVI, 66, Гр. 1878, 10 побіч -
скинути, н. пр. Гр. 1878, 22; зкінчити Пол. піс.
I, XLVI, Гр. 1882, 223, Пол. піс. II, 123, Гр.
IV 146, 206 / зкінчилось / - скінчити Гр. 1880, 6,
7, Гр. 1882, 223 / скінчениј /; зкласти Пол. піс.
I, 66; II, 14, 68, 125, Гр. IV 202, / зкладається / -
скласти Пол. піс. II, 14, Гр. 1878 14, Гр.
IV 199; зпнялось Гр. 1878, 22 - опиньсь, там-
таки, 27; зпоминається Гр. IV 152, зпом'янутої,
там-таки, 173, зпомни Гр. IV 344 - зпомни / з.
ос. одн. / Гр. IV 361, зпом'янутих Гр. 1880, 224,
зпомни Гр. IV 352; зхаменулась Пол. піс. II, 63
- схаменулась Гр. 1882, 187 і далі: зхід / в різн.
них формах / Гр. 1878, 7, Гр. 1882, 233, зхідній,
Пол. піс. II, ст. XI, Гр. 1878, 7, зходити / в різн.
формах / Гр. 1882, 61, Гр. IV 133, 138, 184, Пол.
піс. II, 66, 68... зхотіти / в різн. форм. / Гр. IV
146 / зхотіла /, 167 / зхоче / і т. д. Але ж, із дру-
гого боку, впливові російського правопису треба
приписати с- перед дзвінками в таких виражках, як:
збиратись П.П. VIII 24, Л.Ф. ак. 469, чи збірати
Гр. 1880, 228 / побіч частішого: збирати, пор. н.
пр. Гр. 1880, 228 в тому самому рядку, і 4 рядки
вище: збираються / зборі Гр. IV 345 / і збори,
там-таки, 364 /, збірки Л.Ф. ак. 476, 488 / і збір-
ка, там-таки, ст. 496 /, збирства Пол. піс. I, ст.
LV / і збирство Гр. 1878, 17, Гр. 1882, 60, 63 і
т. д. / - і далі: зближаються П. П. VIII 76, Пол.
піс. I, 132, збрєде Гр. IV 187, збрєхав П.П. VIII
7, 242 і т.д.

Перед ч бувають і *з-* і *с-*: зчєла Пол.
піс. I, ст. XX і зчєзнуть Л.Ф. ак. 450, зчєпилась
Гр. 1880, 69 і зчєплєно Гр. 1878 13, Гр. IV 152,
зчєнили / зкрих / Гр. 1880, 69 і т.д. Але ж російсь-
кий правопис полишив свої сліди не тільки в цьо-
му випадку, і про них ми говоримо ще зокрема / див.
ст. 204, 206, 208 і даль.

9. Таке саме читання бачимо в уживанні діє-
 слівного наростка -о в а- /етим./ та -у в а-
 /фон./ в дієсловах формах дієслів VI. Хля-
 ся наросткової /хв. от. 187/, де буває: б у-
 д о в а т и /в різних формах/ Пол. піс. I, ст.
 XXXVI, XXXVII, Гр. IV 159 /побудовав/... а в-
 о н о в а т и Гр. 1878, 75 /васновалась/, п р о-
 б о в а в ш и Гр. 1880, 73, б у к т о в а т и
 Пол. піс. I, ст. XLV, Гр. 1878, 65 /буктовався/...
 в а д р у к о в а л и П.П. V 210, д і т о г р а-
 ф о в а т и Д.Ф. ак. 450, к о м а н д о в а в,
 Пол. піс. I, 67, т о р ж е с т в о в а т и П.П.
 V 142, в и е л і м е н о в а л о П.П. V 110 і
 т. д., і т. д., то знову: м у д р у в а в Гр.
 IV 352, о п о ж и т к у в а л и Гр. 1878, 75,
 п р и м у м у в а л и, т а к - т а к и 97, в д е р ж у-
 в а т и с ь, Пол. піс. II, 14, н о ч у в а в, Гр.
 1880, 87, в о р о г у в а т и, Пол. піс. I, ст.
 XIII, с д о б у в а т и, т а к - т а к и, XIII... п о-
 м і т і к у в а в Гр. IV 352, с к о н ф і с к у-
 в а л и П.П. V 133, п о л е м е н у в а в, П.
 П. V 123, ф а л і ш у в а в Д.Ф. ак. 440, х о л-
 т у в а л о, т а к - т а к и, 445 і т. д. А то читаємо:
 з р у ј н о в а т и Пол. піс. I, ст. XIII, II,
 ст. 61 /зрујновав/; I, ст. LXIII /зрујновавх/ і
 - з р у ј н у в а т и, Пол. піс. I, ст. XLIV, 2
 /зрујнували/; с к а с о в а в ш и, Пол. піс. I,
 ст. XV і - с к а о у в а в, Гр. 1878, 12; ж а х-
 к о в а в, Пол. піс. II, ст. 14 і ж а х к у в а в,
 Пол. піс. I, ст. XIX, XXIV; а р е ж т о в а -
 л и, Гр. 1880, 73, 76... і /ва/ а р е ж т у в а в,
 т а к - т а к и, 73; п о т р е б о в а л и, Пол. піс. I,
 ст. XLIX; Гр. 1878, 97 /потребували/ і - п о т-
 р і б у в а в, Пол. піс. I, ст. XLV, Гр. IV 353
 /требували/ і т. д. Зате в дієсловах на струп.
 -еваті доводилося знаходити тільки наросток /ве-
 наголошений/ -о в а-: п р а ц ь у в а т и Д.Ф.
 ак. 490, в о ј у в а т и, Пол. піс. I, ст. XXXVI,
 XIII, н а г о в о р ь у в а в, т а к - т а к и, ст.
 XLIX і т. д.

Те саме в віддієслівних іменишках, із пере-
 вагою -ува-: п о с т у п о в а н ь н ь а, Псх.
 Піс. I, ст. XXXIX, о б р а з о в а н ь н ь а
 Д.Ф. ак. 444 і - о б р а з у в а н ь н ь а м
 Гр. IV 187, г е т ь м а н у в а н ь н ь а, Псх.
 піс. I, ст. XXXVIII, в п о р ь а д ж у в а н ь-

н ь а Гр. IV 162, 229, п а н у в а н ь н ь а,
так-таки, 158, п о д ь у в а н ь н ь а Гр. 1878
39, п е р е с у в а н ь н ь а, там-таки, 61,
п е р е к р у ч у в а н ь н ь а, Гр. IV 355, д о -
в і д у в а н ь н ь у Гр. 1880, 214, в і е д і -
к і м у в а н ь н ь а П.П. V 132 /пор. введіме-
новою, П.П. I 110/ і т.д.

Або в прикметниковому наростку -о в а т и й
/-уватиї/: с в и н о в а т і П.П. VIII, 190 і
к а ц а л у в а т е, там-таки, ст. 190 і т.д.

Як бачимо, хитань цих доволі, і в поодиноких
випадках важко й рішити, де к о т р о м у при-
цпнові Драгоманів дає перевагу.

7.

А тепер подивимось, як драгоманівка відбиває
деякі інші характеристичні з в у к о в і з а -
к о н и української мови.

І. Драгоманів, і з д е б і л ь ш а, пилює
/гл. ст. 167/, щоб ізберігати чергування в - у,
і - й; ось декілька виписів:

невигодні для них	на всьакі в м о в и
у м'о в и, Гр. 1880, 69;	приставати, Гр. 1880, 68;
на ті] у м о в і вкупі,	Татари вказували на
Пол. пис. I, ст. L	в м о в у, Пол. пис. I, ст.
	XLVII

проходить по цим	дејакі в ч а с т -
у ч а с т к а м, Гр. 1880, к к, Гр. 1880, 69	
69	

пријнов у р ь а д -	царському в р ь а д у
н и к, Гр. 1000, 69 і т.д. Пол. пис. II, ст. 142	

то знов:

мусіло дуже в р а -	не так у р а ж а д а
з и т и Пол. пис. I, стр.	вчених українців, Пол.
XLVI	пис. I, ст. XXIV

що в с ь а к і Ко-	то в у с ь а к і м
ниські Л.Ф. ак. 423	разі, Л.Ф. ак. 423

лихо в К р и м у, погибель у с т е -
Пол. піс. II, ст. VI; сісти п а х, Пол. піс. II, ст.,
в п о в о з к у, Гр. 1880, VI; дістатись у р у -
69... к ж, Гр. 1880, 69 і т. д.

подібно: коли б у л і з т и в архиви, Л.Ф. ак.
473, думка про в в і л ь н е н ь н ь а, Пол. піс.
II, ст. LX, викликані були... між ними в с т у п -
к а м и ї обіцянками, там-таки, LV, бажају
всього в с п і х у, Л.Ф. ак. 207

сам І в а н Петрик, . повстаньня І в а -
Гр. IV 215 н а Петрика, Гр. IV 215:;
Петра І в а н е н к а,
Пол. піс. I, ст. XLIV

за „Словом“ і д е, Гр. котрі ї д у т ь Гр.
1878, 97; світ і д е і 1878, 74; не ї т и, там-
їтимо, там-таки, 43. таки, 20, 60, 40 /та инн./

один і єсть, та і тої заньатиї, Л.Ф. ак. 416...
Але ж це тільки т е н д е н ц і я до збе-
рігання цього закону, бо п о с л і д о в н о
він у драгоманівці н е п е р е в е д е н и й;
не тільки там, де це зрозуміле, подиктоване ви-
жогамі схиль /н. пр. вичислювання: не мало і по
лекціям, і по народу Л.Ф., ак. 417; не знају,
як і бути, і не хотів би рвати з неју, і против-
но мені, Л.Ф., ак. 416/, але навпаки, там, де збіг
слів аж допрошується використати цей закон? не
було жін резону і т. к Л.Ф., ак. 463, повернувся
в хортів, Пол. піс. I, ст. XXX, участь в ежіздах,
Л.Ф., ак. 468, єсть в громаді Гр. IV 138... З дру-
гого боку, використовує його там, де цього з о в -
с і м н е т р е б а: спідьности у с і ї е ї і
землі, Гр. 1878, 16, вигнати у с ь а к о панст-
во, там-таки, 19... вирвались в славного Сір-
ка, Пол. піс., ст. XXX, діло тим в в а ж л и в і -
ш ч е, Пол. піс. I, ст. XXV, Петрик в т і к, там-
таки ст. XLVII, вирази гетьманом в т е к х і ко-
закі, там-таки, ст. LII, московських в ч е н и х,
Пол. піс. I, XVIII, уваги од в ч е н и х, там-
таки, XIX... дьудеї ї товариств, Гр. 1878, 41, в
Німеччині ї в самії Франції, там-таки, 75, що
ї в Росії, там-таки, 68, а то й - знати ї змі-
ти, там-таки, 62... Видно, к о ж н е назвучне

ґ в Драгоманова було д в о г у б н е /w/,
 близьке до нескладового у /y/, й тим пояснюються
 такі незвичкі для нашої свідомості форми в напи-
 саннях: в р ь б д у, в с т у п к а м и /після
 голосних/ і пояснюють написання в т е к л і,
 в ч е н и х після приголосних. Тим і не диво,
 що такий пропагатор "радикальної фонетики" не
 зраховав заводити тут ніякої новизни /як і в ла-
 тиниці, пор., ст.169/, без ніяких вагань ставив
 ї і в вазуку складів п і с д я г о л о с -
 н и х, і то без огляду на його виник на українсь-
 кому ґрунті /пор. н.пр. п о б а ч и в ш и ґр.
 1880, ст.69, в і в т о р о х, там-таки, 69, д о -
 п е в н и ж т х, там-таки, 72... і п р и м о в ч а -
 т х, П.П.III, 414, в е р н у в о в, ґр.1880, 69
 і т.д./.. В цьому нас упевнює й /здається, помил-
 кове/ написання у п р а в д ь а ј у ш ч ж ј, ґр.
 1880, ст.69/ побіч загального у п р а в д ь а -
 ј у ш ч ж ј, там-таки, 68, 69 і т.д./.. Це була,
 відно, для Драгоманова - одна фонема.

2. Всупереч латиниці /ст.165/ Драгоманів, згід-
 но з мовою й фонетичними законами, зберігає в
 назвуку к: к в а к ј /у рівних формах/ ґр.IV 122,
 125, 127, 141... Пол.піс. I, ст.XV, XIX /кичі/ /,
 XLIV... к в а к ж е Пол.піс. I, ст.XXVII, XXXIV,
 ґр.IV 132...; к ж о д і, ґр.IV 130, 136, Пол.піс.
 I, XLIV /іході, там-таки, ст.XXIX/, к ж а /в різ-
 них формах/ Пол.піс. I, ст.XIX, Пол.піс.II, ст.9
 /жкенем/, 69, 70 /жкені/, Л.Ф. ак. 482, ґр.1880,
 235, к ж е ж и т а х ь н і /спадки-відміжки/ Пол.
 піс.II, ст.57, ж ж е н и о, там-таки, 41, Пол.піс.
 I, ст.II, б е ж ж е ж е ґр. IV 175... к ж -
 д х ч и к к Пол. піс. II, ст.143, ж е к р а
 ґр.IV 142, а ж о к р о ј у Пол. піс. II, ст.64..
 в іменах: ж г и а т Гагаган, Пол. піс. II 129
 /побіч Ігнат, там-таки, 142/, ж р ж а в е ц ь
 ґр.IV 147, а ж о р с ь к і ј церкви, Пол.піс.
 II, ст.20... і то навіть чужих: ж р о д ґр. IV
 137, ж о ж а н д е р, там-таки 136...

У чужих словах у назвуку переважає і: імпера-
 тор Пол.піс. II, ст.40, імперія ґр. IV 125, ім-
 дукти, Пол.піс. II, ст.17, історичні, Пол.піс.II
 61, I, ст. XIX і т.д., інтерес Пол. піс. I, ст.
 XXVII, XL, XLIII, XLVIII... інтересня, там-таки
 XLVIII, ініціјатива, П.П.V 10, П.П.III 325, іко-
 на ґр.IV 117, ідоли, там-таки 118, інтермедіја,

там-таки 350 ідеалом, там-таки 352, інституці] П.П. V 168, індивідуального П.П. V 178, іхльу- ай] П.П. V 168 - але ж, за українських слова- ми, буває й и: ж у п е р а т о р Гр. IV 122, ж- п е р і я Гр. IV 122, и н д у к т и, Пол. піс. II, ст. 14, к с т о р ж ч н и я, Пол. піс. II 39, П.П. V 398, и н т е р е с н а, Пол. піс. I, ст. 134, з а и н т е р е с о в а в с ь, там-та- ки, ст. IX, ж и т е р е с о м П.П. V 398 ж и н- ц і а т і в а П.П. V 202, и р о н и ч н о П. П. V 257, ж п о к р і з і я, Х.Ф. ак. 175... Таксамо в поукраїнчених словах: ж е т н у я П.П. V 133, побіч і с т к у я, П.П. VIII 238, Гр. 1882, 37 /істнуїучки/, і с т н у к а н ь - н ь а там-таки, 238...

3. Корінне о перед нагохошенку складах /із а/ у драгоманівці каже все переходить у а: б а- г а т и я /у різних формах/ Гр. 1878, 37, 17. /багато/, 25, Гр. IV 188, 127 /багатого/, б а- г а т с т в о, Гр. 1878, 39, 61, о б а г а ч у- я у т ь, там-такж, 26, б а г а т к р і в /у різ- них формах/ Гр. 1878, 69, 48 /багатирство/, Гр. IV 156 /багатирських/ - але ж б о г а т к х /вжінятково/ Гр. 1880, 219, Х.Ф. ак. 110 /бога- тія/...: г а р я ч и я /у різних формах/ Гр. 1878, 19, 44, 57, 103... Гр. IV 172, Пол. піс. I, ст. XLIV /наїгарячіше/, Гр. 1878, 34 /гаря- чішчя /, Х.Ф. ак. 464 /погарячилися/... і так- само: м а н а х Гр. 1878, 26, Гр. IV 151 /Гр. IV 139 - монахам/, Х.Ф. ак. 496 /манашка/, отже м а н е о т и р, Х.Ф. ак. 496, Гр. IV 139, 143 /ка- настирі/ - дуже рідко: монастирях, Гр. 1882, 120; о в а д а т Гр. 1880, 79, 81; х а з ь а я і- н к Гр. 1882, 129, х а з ь а я і с т в о, там-та- ки, 129, Гр. 1878, 60 /хазаянувати/, 93 /хазая- нувати/.

Зате чомусь у наворотних дієсловах - о: д о- м о г а х и с ь Пол. піс. I, ст. XLIV, п о х о г а- т и, Гр. 1880 221, 227 /похога/, п е р е а х о- д ж а Гр. 1878, 32. і т. д.

4. У праслав. сполуках гъ+приглас., гъ+ приглас. /у слабих позиціях/ бачимо то -р а-, -р е-: о д х р и м ч у в а т и с ь, Гр. IV 111, Гр. 1882, 229 /одхримчується/, х р е н ч е - н и к о ж, Пол. піс. II, ст. 38, о к р е ж ч е - н і я Гр. 1878, 119, то -р о-, -р і-: к р о-

ъ а * 1, Гр. 1878, 37, Гр. IV 197 /кровавішча/,
П.П. III 416 /хрозјана/, к р і в а в і, Гр. 1880,
81, * д р і г к у т к, Пол. піс. II, 42.

5. Нове епентетичне *н* після ж у позиції пе-
ред ја / * р / подбується у слові: к н ь а к к ј
Гр. IV 153 /мнъакого/, так-таки 139 /мнъакне/,
Пол. піс. I, ст. 116, П.П. III, 395 /умнъакентк/, Гр.
IV 154, 155 /мнъакцила/ - зате: нија, Д.Ф. ак.
482, Пол. піс. II 70, х аса Пол. піс. II, ст. 39 і
т.д.

Власне, багато з того, що тепер сказано, на-
лежить не до характеристик правогоксу, а самої
к о в х, але ж подекуди важко відділити одне від
другого. Те саме треба сказати і про інші явища:

1. Наросток -и х й чергується у драгоманівці
з носієм -ч х й; побіч б а г а т ш к ј Гр. IV
127, н а ј г і р к е П.П. III 416, н а ј х і п-
т е, Гр. 1878, 41, н я з а ж ж е Гр. IV 166, 139
/побіч звязки, так-таки, 154, 155/, ж е н-
ж е П.П. VIII 414, 382, Гр. 1878, 34, 45, Гр. IV
159, Пол. піс. I, ст. XXX /меньше/, отже і вменши-
тк Гр. 1878, 40, Гр. IV 186, вменшавьня Гр. 1878
50, н х * ж е Пол. піс. I, ст. XXXV, х у ч к е
П.П. III 283, ж н ш к ј Пол. піс. I, ст. XV, і на-
літь н а ј х о р о г ш і Д.Ф. ак. 495 і т.д. чи-
таєт: н а ј б а г а т ч і Гр. 1880, 219, в х-
ж ж ј, Пол. піс. I, II 8, Гр. IV 128, ж е н ч е Гр.
1882, 120, н х ж ч к ј Пол. піс. I, ст. XLIV, 133,
Гр. IV 118, 142, Гр. 1878, 25, 18 /најближчі, пор.
ст. 132/, ж в х ж ч е, Гр. 1878, 37, г д и б ч к ј
Пол. піс. I, ст. XXV, х у ж ч к ј Д.Ф. ак. 495, н а ј-
г у ч ч к х Гр. IV 132, р і ж ч е, так-таки 215,
н а ј х е г ч е, Гр. 1878, 41, отже й подегчити,
так-таки 43, х н ч к ј Пол. піс. I, ст. XIX, XLIV,
Гр. 1878 36, Гр. IV 176 і т.д. З інших наростків
2. ступні. прихметників/і прихлівників/ відомий
тільки -і д н й: п і з н і к ч е, Гр. IV 125,
ч а с т і к ч е, так-таки, 134, п о д і б н і д-
ч і, так-таки 134, н а ј х і у б і ш ч і, так-та-
ки, 135, ј а с н і к ч е Пол. піс. I, ст. 5 /отже
і јаснічала Гр. IV 214/, п р и х х л ь н і ж -
ч к ј, Пол. піс. II, ст. VIII, н о в н і ш ч к ј,
так-таки II, ст. 70, р а н і я ч е П.П. III 83,
х о г ж ч і в ч і Гр. IV 104, 113 і т.д. Ско-
рочення: с х о р і ш ч Гр. 1880, 79, в і р н і ш ч

тах-таки, 81, р а д і ж ч Гр. IV 139 /побіч частіє Гр. 1882, 119, схильніє, тах-таки 117/...

2. Дзвінкі афркатиз драгоманівка передає дзв-буквами дз /д з к г а р і в Гр. IV 203, ж с з о в д з к, Гр. 1878, 27, Гр. IV 154 — х с л о м т а к к Гр. 1882, 115/ та дх /д ж е р е х о Гр. IV 158, д ж о р а о Гр. IV 99, д ж у р ч а т к, Гр. 1882, 117/; прст. ді має рефлекс дх: п р и і о д ж а н Гр. 1882, 119, д о с х і д ж у в а н ь д ь а Гр. IV 118, с к р ж в д ж о в к х Гр. 1880, 217, в р а д ж о н о, тах-таки, 218, о ч ч а д ж у в а т и, тах-таки 220, п е р е к к о д ж а Гр. 1878, 37, Гр. IV 96 /піддрагодуважись/ та хп р х а г б ж у в а т к Гр. 1880 206, а г о х у ж е т ь с ь а, тах-таки 115, в х г о р о х у в а й, тах-таки 108. і т. д.

3. Бувають парадоксальні факти: а/р і з н и ї Гр. IV 133, Пол. піс. I, ст. XXXIII П.П. VIII 155 /різно/, Пол. піс. II 46 /одрізнюється/ і частіше — р і ж н и ї Пол. піс. II, 133, Гр. 1880, 85, д.ф. 'ак. 143...; п е р е д р а з ж ь у в а т к Гр. IV 96 і п е р е д р а ж н б у в а д к, тах-таки 96; з а х і з н ь а к Гр. IV 164 і д а х і з н ь а к Гр. IV 216... про б д и з ч и ї і б ж и ч и ї, джв. ст. 192; б/г р ь а н ц ь а П.П. VIII 82, П П V 38 /загрянничної/ і — г р а н ц ь а Гр. 1880 ст 183; п р ь а м о П.П. III 415, 485 /напрямку/ і в и п р а м л ь а т ь с ь П.П. III 414, хоч драгоманів скрізь докладно відрізняє тверде р, /и пр ко м а н д і р Гр. IV 352, п о в і с т а р Гр. IV 137 /хоч — повістарьє, тах-таки, 135/ і п и с а р ь, тах-таки, 352, к о б з а р ь Гр. IV 127, к о б з а р ь а, тах-таки 129, д а р ь, Пол. піс. I, ст. XXVII /навіть царських, тах-таки, ст. XXXI, джв. с. 186/, д а р ь к о в ч и н і, тах-таки, ст. 131...; в/д в і ч і Гр. 1878, 23, т р и ч і, тах-таки, 23 і — д в і ј ч і П. П. III 395; г/з а н ь н ь а т и /з а с х і л а ц і в з до сусіднього 'н'/ Гр. 1880 ст. 68, з а н і а в а н с ь П.П. III 415 — і п р х і н ь а т и д. ф. ак. 464, 467...

4. Переходи ненаголошених е — є, и — о; е — ї; и — і; о — у, що є різних причин пов'язані з українськїх мові, тех наслідок свій виходить у драгоманівці, пор. а/ж у р ж ь а /журевь/, Гр. 1878,

40, м и н і Д.Ф. ак. 465, ч и п л ь а ј у т ь -
с ь а Гр. 1880, 214, а ч и п л ь а в с ь, П.П.
V 257, н е ч и п а в Гр. IV 185, п о б і ч -
п р и ч е п ь а ј е с ь а, д и в. В в і д, с т. 4 / Д.Ф. ак. 273,
з л е п ь а Гр. IV 163, н і в и ч и д и, П о л. п і с. II, 81,
б / в и т р е м а т и Гр. IV 114, 209, ц о в і р е т е
Гр. 82, 132, п і д п е р а т и Гр. 1878, 26, Гр. IV
168 / п і д п е р а л а /, п о б і ч - п і д п и р а т и, т а м - т а к и 168,
о б е р а т и Гр. 1882, 114, 117, в м е р а л и
Гр. 1882, 114, в п е в н е м о с ь П о л. п і с. I,
с т. XXX, з у п е н ь а в с ь Гр. IV 142, 156,
197 / п о б і ч о п и н и в с ь Гр. IV 173, с п и н ь а л а, т а м - т а -
к и, 167 /, к е ш е н і Гр. 1878, 84 / п о б і ч к е ш е -
н е ј у, Гр. 1882, 116 /... в / в о ј і в о д а П о л.
п і с. I, с т. XXVIII, XXIX, XXXVI, XXXVII, XL, XLII
Гр. IV 151, в о ј і в о д с т в о м, Гр. 1878, 13, ј і д -
н а т и Гр. 1878, 86 / ј і д н а ј у т ь, п о ј і д н а л а /, п о -
б і ч ј е д н а л и с ь Гр. 1882 117, п о е в -
р о п е ј і н и х Гр. IV 141 / п о б і ч п о е в р о п е -
ј е н и ј, т а м - т а к и, 219 /...; г / м і н і Д.Ф. ак. 468
/ д и в. п і д в /, н а ј с м і р н і ш ч е Гр. 1878,
100, п і с ь м е н н и м и П о л. п і с. I 118 / п о -
б і ч; п і с ь м е н н і, т а м - т а к и, Гр. IV 348 /, н е н а -
в і с т ь у Гр. IV 348 / п о б і ч: н е н а в и с т ь, т а м - т а -
к и, 362 /, м і т ь у Д.Ф. 488.1 /...; п і д т р і м -
л ь у ј е Гр. IV 125, ц а р і г р а д с ь к о ј і
П о л. п і с. II, с т. 40, д о б р і х Гр. IV 155,
к о т р і м, т а м - т а к и 209...; ш і р о к і Гр.
1878, 87... і н а й б і л ь ш п і с л я к, х: К і ј і в Гр. IV, 104,
/ п о б і ч з а г а л ь н о г о К и ј і в Гр. IV 110, 104, 105 /,
м о с к о в с ь к і м і п о л ь с ь к і м Гр.
1886, 74, а а т ь а ж ч и к і П о л. п і с. I 76,
в е м л ь ь к і, Гр. IV 138, д у м к і, Гр. IV
197, п р и х і л ь н и к Гр. IV 147, 148, 153,
183, П о л. п і с. II 8, 15 / п р и х і л ь н и ј /, п о б і ч п р и -
х і л ь н и к, н. п р. П о л. п і с. II, 11, а а х і с т Гр.
IV 102... д и в. с т. 164; ф о р м и а б і р а т и Гр.

І / з д р у г о г о б о к у: н а л і в н и б о ц і, П о л. п і с.
I, с т. XXXIII, XXXIV, п о б і ч н а л і в н и, Гр. 1880, с т.
15; і ц е д о п е в н о ј м і р и д о п о з н а е н а м з д о г а д / д и в.
с т. 164 /, ц о Д р а г о м а н і в р е а л і з у в а в — т і д в і
о к р е м і в н а с ф о н е м и н е р а з т и -
м и с а м и м и а в у к а м и, с л а т у ю ч и їх м і ж с о -
б о в.

1880 228 - з б и р а т и, там-таки, 228... сьди,
розуміється, зовсім не належать; Г / о н у -
к и Гр. 1878, 40, але - в с л а б і в /ослабів,
ненагол. о-у/ Гр. IV 150, див. 1^{ше} ст. 195.

Ясна річ, що писання е, ч и и в назви. мисл.
таких іменників, як л ь у д е Гр. 1878, ст. 76
і л ь у д и, там-таки, 77 і далі: м о л д а в а -
н е, там-таки 59, х л о п о м а н е, Гр. IV 170,
С л а в ј а н е Гр. IV 344, п р о с в і т ь а -
н е Гр. 1880, 215, с е л ь а н е, там-таки 220,
г р о м а д ь а н е, там-таки 214 і т.д. - це
справи вже - чисто морфологічні. Так само й те,
що Драгоманів докладно відрізняє твердий тип
в і д м і н и п р и к м е т н и к і в о д м я к о -
г о /пор. с ь о г о д н і ш н і ј П.П. III 483,
о с т а т н і ј там-таки, 416, п р и р о д н ь а
Гр. 1878, 24, з а х і д н ь а, там-таки 26; т е -
ц е р і ш н ь о г о там-таки, 16, в с е с в і т -
н ь о ј і, там-таки, 24, 60; н а р о д н ь у,
там-таки, 45; з а р а н н і м и, там-таки, 45,
т у т е ш н і м и П.П. III 414, о с т а т н і -
м и, там-таки, ст. 414 і т.д./; ко в формах кіно-
чої відміни іменників на два приголосні буває
/частіше/ и /кладуть кінець спільності,
Гр. 1878; по совісті П.П. III 484... і
/рідше/ - і /в волості, Гр. 1882, 99/ і
т. д.

Цікаво, які у свідомості Драгоманова катего-
рії з л о ж е н и х с л і в, чи форми устигли
вже буди утворити одну тямку, й які це творили в
нього двох окремих слів, так, як він їх пише то
зокрема, то докупи.

Займенник "ся" та форми помічного дієслова
-м у, -м е и, -и е не були вже у Драгоманова
самостійними словами у своїх функціях, тим він їх
пише с к р і з ь докупи; кілька прикладів: п р о -
б р е х а в с ь а Л.Ф. ак. 151, в и г о л о м у -
ј е т ь с ь а Гр. IV 119, р о з д у м а ј у т ь -
с ь а Гр. 1878 77, з а г а н ь а в с ь а, Псл.
піс. II, ст. 143, д и в и в и н і с ь а П.П. V
257... іде і ј т я м е Гр. 1878, П.П. III 145)
Зате форма н е м а /=*es gibt nicht*,

І/м о в ч а т и м у т ь П.П. III 383 - тре-
ба вважати за помилку.

чесь. чепі / не змілася де у Драгоманова в одну
слуху, кож він з а е д н о пише: н е м а Гр.
1880, 73, Гр. 1882, 241, Гр. IV 142, 143, 153,
155, 161, 177, 179, П.П. III 383, 384, 260, П.
П. V 258, 259, 260, П.П. VIII 192, Л.Ф. ак. 439,
446, 463, Гр. 1878 35... і так само н е м а ј е
/Дніпра/ Гр. IV 153 /н е м а Л.Ф. ак. 473/...

Тесахе бачимо і з инчими словами /присків-
ькиамк/: в з а г а д і Гр. IV 130, 180, 195,
221... 'я'я' р е ш т і Гр. 1878 23, Гр. IV 199,
Л.Ф. ак. 391... н а к і н е ц ь Гр. IV 165,
в к і н е ц ь, так-таки 167, 169, Гр. 1878 23,
в к і н ц і Гр. IV 185; д е к о л и Гр. 1882,
119; х т о н е б у д ь Гр. 1878, 40, 43, Гр. IV
191; ш ч о н е б у д ь Гр. IV 199; д е н е -
б у д ь Гр. 1878, 23, я к и к і н е б у д ь
Гр. 1882, 117, я к о г о н е б у д ь Гр. IV
202, в ч о м у н е б у д ь Гр. 1878, 47,
с к і л ь к и н е б у д ь Гр. IV 174, к о л и
н е б у д ь Гр. 1882, 99... с е р е д д е ј а -
в и х Гр. 1878, 43; * е з а /соціалізму/ Гр.
1880, 216, з п і д /чужих/ Гр. 1878 37, 86,
п о з а д у /буди/ Гр. IV 195, п р о м і ж
/себе/ Гр. 1878, 25, в г о р у /пішки/ Гр. IV
168, п о х и м о /волі/ Гр. 1880, 218... д о
к о з а ц і в о ж / Гр. 1878, 76, 86, 87 /в усіма/, п о
т р е х у Гр. 1878, 89, в г о р и в н и з,
н е з г н и з у в г о р у, Гр. 1880, 221 /побіч
- з г о р и в н и з Гр. IV 114, з н и з у
з г о р у, Гр. 1880, 222/, з д а л е к а, Гр.
1880, 224... н е з а б а р о м Гр. 1878, 80,
Гр. 1880, 223, 236 /побіч - незабаром, Гр. IV
157/ - хоч /дуже рідко/ буває: н а п е р е д Гр.
1878, 40, п о п е р е д у Гр. IV 193, п о з а -
д у /нас/ Гр. IV 125, п о п р а в д і 1880, 227
і з а в с і д и: с п р а в д и Гр. 1878, 38, 40, 41,
П.П. III 396, 416 і т.д.

Прекінці треба звернути увагу на явні впли-
вк р о с і й с ь к о ї ортографію на драгоманів-

Г/В коюку рідному секі /Гадияківці в Гусятин-
кни/ цей присківник має тільки форму: з і п р а в -
д а. З літературної форми "справді" вобрав по-
стівно Ів. Верхратський. В С.

ку, що, крім випадків, згаданих на ст. 193, 194 та транскрипції чужих слів /ст. 207 і далі/ провадиться в:

1. подвійному н у формах дієприкметників страждального стану: у топленина Гр. IV 134, обіленники Гр. 1880 92, встроєноному П.П. VIII 91, зворушеної Гр. IV 158, сподьяченому Гр. 1878 17, пожосковденного, так-такх 23, предложеники Гр. IV 196...; показанних Гр. IV 111, 196, сказаного Гр. IV 121, названному Гр. IV 164, напечатанних, Пол. пис. II, ст. XII, Гр. IV 102, Гр. 1878, 99 вписаних Гр. IV 174, написанному, так-такх 170, посижаного Гр. IV 192...; впорядкованної, так-такх, 179, 183, образованийному Гр. IV 139...; вжданному Гр. 1880, 74, Гр. 1878 37 /подданні/, 39, 42. і т.д.; хоч, де правда, віднотендецько, в тих самих формах списати й одне н: пржанана Гр. 1878, 31...; скінченна П.П. III 483, рохихених Гр. 1878, 27, захожеях Гр. 1882 64, *робжефа П.П. III 383, Гр. 1898 42 /заробленик/, Пол. пис. I, ст. XXXII /заробленого/, Гр. IV 186 /необробленик/, поневожені Гр. 1878, 70, предложеник Гр. IV 196...; перепечатанк Пол. пис. II, 147, Гр. 1878 /напечатана/, писаного Гр. IV 131, вкожяну П.П. III 383...; жаківанк Гр. IV 194, впорядкованк Гр. 163, 175, 183...; неособові вислови мартьгільки одне н: внесено Гр. IV 121...; оброблено Гр. 1882, 59, Гр. IV 120 /зроблено/, добаржено, так-такх 59, додучено П.П. III 415...; написано П.П. III 383, сказано Гр. IV 120, напечатано, так-такх 120...;

2. в формах дієменника і т т х Гр. 1880, 133, Гр. IV 169, Д.Ф. ак. 131, н і т г х, так-такх 163, Гр. IV 153, 1759 побіч — і т х I.Ф. ак. 278 або і т х Гр. 1878, 21, 24, 40...;

I/такі форми і в Нечуя-Левицького, пор. Повісті й оповідання, VIII, 108.

3. в уживанні о та э в іменах власних: Б
А С К Е А Х, П.П. У 256, А С А Н Б С У Е В И М,
Т А К - Т А К 123... З І Ї С Е И К І У /дв.сдн./ П.П.
ІІІ 313, З І Ї П И Д И Е І.С. ак. 24, П.П. ІІІ
384 /ЗІІІ./ - Павлик пише сам Шльїдіна П. П.
ІІІ 384;

4. в написаннях: с с с і д н і х /дєржав/
Бєл. мїс. I, ст. XXVIII, с с с і д о н ь к и /в
мїснї/ Бєл. мїс. II 163, пєбїч - укр. сусїдськє-
го Бєл. мїс. II 126...

х

Така система драгоманівки. Як бачимо, про
з с в я у ф о н е т и ч н і с т ь, про те, ко
тільки вона має право зватися "справжньою фонет-
икою", ко вона суцїстє "кукіківки" зробилася
"етимологією" - говорити не можна. Навїть і ве-
ликих сутнїх рїзниць мїж т. зв. кукіківкою 60-
70. рр. не багато...

Зате повинна, внесена Драгомановим /ст. 181/,
робити його правдиво раціональнїким, лєогїчнї-
ким /про практичність не говоримо/ і б і л ь н е
ф о н о л о г і ч н и м за кукіківку й за теле-
рїчне ертографїю¹⁾ Пїка "фонетичність" драгоманів-
ки, як її розумїв Драгоманів, і зводиться до пі-
сї мовки. Книжкї змїн у напрямї фонетичному Дра-
гоманів с в і д о ж о не вислов, значє, ко
дослїдська фонетикація, н.пр.: зазначування всїх
вєскїлякїй, ко їх у мовї ч у т е, а л е ж, ко їх маю
хтє в читачїв, чи в тих, ко говорять, собі с в і д о -
ж и й - ко вона не тільки не практична, а й вкїд-
ленє в практичного Бєску, змїняє не до піз-
нання образ того самого слова, вно-

1/Вїдразу на перше око, видно, н.пр., кореля-
цїє твердїх та м'яких приголосних не тільки в
визвудї складїв, як ко бачимо в кукіківцї й у су-
часнєму правонїсї /т р а т - т р а т ь, р а д -
р а д ь.../, але і у середозвудї, пор. с у д и
- с ь у д и, н р а д а - н р ь а д а, р а д
р ь а д, с и н у - с и н ь у, ц а п - ц ь а п,
д а х - д ь а х, о р д е - о р д ь е, с о -
м е - с ь о м е й т.д.; такємо кожнїй вїдра-
зу може змєгнє, ко укр. губнї такої кореляцїї не
знаєть і т. д.

скити неспотрієнній в а к с і с т. ³⁾ до Ірвотоманів
випокрестують у правислі характеристичні фонетич-
ні зькази, де так, але ж де не не с о в н а
с о н е т и ч н і с т ь, та й то як бачило, де
вони часто в них гукяться /е - у, і - іа і т.д./,
сунуть і в нього відсози в сім нових фонетич-
ній, але ж так увагалі переважно р о з у м н а
в о м п р о м і с м і с т о р н ч н е м п р е-
клом і с о н е т и ч н а, як у кулієвці: Іс-
то правосис, зсудсєвнєй на зьказі фонетичній, як
українськєй правосис сучаснєй.

Б.

Задляється нам поговорити про переписуван-
ня ч у ж н і с л і в т а ч у ж н і м е н .

І/Досить тільки вглянути в фонетичку Кулієва,
сімь-менне справнєй фонетичнєй правосис, де він
дого вживав у своїх твєрах і виданнєх 1882-1897
рр.: Х у т о р н а н о в і а, Львів, 1882; М е н
с п і р о в і т з б р н, тєм кернєй, Львів, 1882,
М а г о м б е т н Х а д н а а Львів, 1883; Дєвєн
/вїрнє/, Жєнева, 1895; П о з а к ч е н а к о в а,
Жєнева, 1897. Там бувають не тільки такі написан-
ня, як власць /Дєв., 136/, насмїдникєн /там-та-
ки, 12/, зьказ /там-таки, 8, 47/, канєськєй /там-
таки, 11/, ... сьвіт /там-таки, 11/, кьїєв /тєх,
30/... нїсьдєсєт /Кєк.тєв., 177/ - але й: Вїднє
/Дєв., 133/, чнєстї /Дєв., 217/, руйнєнї /тєх, 5/,
прєстїрнє /тєх, 144/, мєзєрнєй /тєх 6/, тьїєй
/Пєз.к. 33/, зьнєв /тєх, 33/, мєнєрїєвєй /тєх, 32/,
рєзлїгєсє /тєх, 26/; гєрєдєзкєх /Кєк.тєв., 9/, хєр-
мєдєтєсєк /Дєв., 20/, дїєкєй /=дїтєськєй, Дєв. 214/,
є т о ж тєкї, хє о б р а з с л о в а в ф о р-
м і ц і л к о м з а т и р а є т ь с я: оцєкє
/=отєя/, Дєв. 133, 205, вєо сєдє /Кєк.тєв., 34/,
оцєкє /там-таки, 29/, аєс: оцчє /Кєк.тєв., 32/, счєнє-
нї /М.1 Х., 39/, мєхнєвєдєкї /=мєхнєвєдєкї, Хут.пє-
сє., 123/; кт зємкї /М.1 Х. 25/, кт оцєвїтєу /Пєз.
кєсєв 41/; дєцкї /=дєчкї, М.тєв., 15/, свїччєнєя
/там-таки, 49/; н чєгє /М.тєв., 64, 134/, н чєрєвє
/Хут.пєсє., 105/, н нєслєкєв /М.1 Х., 19/, ає -
ж жєнєсє /М.тєв., 74/, ж жєртєвєм /Хут.пєсє., 81/,
хєч - с тєгє /Кєк.тєв., 13/; сєж жєлє /М.тєв., 86/,
пєрєт тєбє /тєх, 45/, чєрєс тє /тєх, 108/, нїт
тєу /Хут.пєсє., 129/, вїт тєбє /М.тєв., 123/, оцчє-

Переглянувши цю транскрипцію, ми доходимо до висновку, що, власне, про д у м а н о у о д н о с т а # н о у якоїсь системи перепишу чужих звуків та їх сполук у жевеці немає, що Драгоманів раз-у-раз хитається між о к о ж - р о с і # с ь к і закони транскрипційні, тенденція перевернути на український лад: рос. и - укр. ж; рос. г /зах.-евр. h, g / - укр. г, рос. дя, да, дя, ду /зах.-евр. la, lu / - укр. д'я, да, д'ю, ду, рос. р /нім. ū, фр. u / - укр. ьу /навіть після губних і т.д. та в у х о м - укр. в и ж о в а зах.-евр. і то як і, то як й, сполуки -іа-, -іе- - укр.-іја, -іје і т.д. Покажуть нам це найкраще приклади.

I. Західн.-европ. і, а / піола г у б н и х: біблєйських Л.Ф. ак. 317 і біблєйство Гр. IV 160, біблїю, Л.Ф. ак. 373, 445; бібліотека Л.Ф. ак. 69, 277 і бібліотека Л.Ф. ак. 432; амбітності П.П. V 122 і амбіції, Л.Ф. ак. 50; капіталу Гр. IV 201, і капіталіст Гр. 1878, 94; провінціальним Гр. IV 230 і провінціальність Гр. IV 223; привілюванні Л.Ф. ак. III і привілеї Гр. IV 167, кальвінами Гр. 1878, 24 і кальвінства, там-таки, 27, візантїйській Гр. 1882, II7 і візантїйські Л.Ф. ак. 53, Гр. 140 /візантїйцем/; Українофілів П.П. V 233, Л.Ф. ак. 97, українофільству Л.Ф. ак. 73 і українофілів, Гр. IV 101, 102, П.П. V 167, Л.Ф. ак. 97, українофільством Л.Ф. ак. 73, філософські Гр. IV 142 і філософ П.П. VIII 148, офіцер Гр. 1880, 87 і офіцер Гр. IV 183, міністерство Л.Ф. ак. 317 і міністра Л.Ф. ак. 480... і далі: юблєй Л.Ф. ак. 164, П.П. VIII 232, утопіст Л.Ф.

рсь /-одчарсь, Ш.тв., 69/, оццураєсь /тех, 95/, звіцці /М. і Х., II, Шек.т., 62, 78, 124/, швичче /Ш.тв., 99/; звесса /М. і Х., 9/, хоч - звещ, загоряци /Ш.тв., 92/, хоч - горять, едасця /Ш.тв., 35/, хоч едасць і т.д., і т.д. Ось послідовна ф о н е т и ч н і о т а, нерозумна, непрактична, але ж фонетичність, і то - радикальна.

Докладний образ системи різних правописів Кудіна дає окрема праця на ту тему, прочитана на засіданні укр. істор.-філ. товариства у Празі в лютому 1927 р. В.С.

2. Західн.-європ. і п і о ж ж в у б и ж х-
 прикци з м о в ж української /ж/, до збіга-
 ється з російською транскрипцією, та р о с і й-
 с ь к о у в ж м о в ж, яку Драгоманов передає
 нашим і: а/т, д: політика Л.Ф. ак. 447, 457, 458,
 П.П. V 233, Гр. 1880, 216 і політика П.П. VIII 382,
 Гр. IV 123, 125, Л.Ф. ак. 458, Гр. IV 185 /полі-
 тиком/, 354 /політиків/, 351, критику Гр. IV 346
 і критику Гр. IV 352, 353, карантин Л.Ф. ак. 390,
 391 і карантин Л.Ф. ак. 390, патріотизм Гр. IV
 347 і патріотизм Гр. 1882, 235, Гр. IV 206, 347,
 демократизм Л.Ф. ак. 110, 453 і демократизм Л.Ф.
 ак. 111, консерватизм Л.Ф. ак. 126, шістьма П.П.
 VIII 76 і романтизм Гр. IV 136, сепаратизм Гр.
 1876, 19, сепаратистичною Л.Ф. ак. 131 і сепар-
 атист Гр. IV 101, топографських П.П. V 234 і
 типічні Гр. IV 139, стереотипів Л.Ф. ак. 317; дик-
 тують Л.Ф. ак. 111, 127 /продиктовала/ і диктов-
 кам П.П. V 233, радикальнішого Л.Ф. ак. 104 і
 радикал Л.Ф. ак. 278, Буддизму Л.Ф. ак. 445 і
 Буддизм, там-таки 469, директори Л.Ф. ак. 450
 і директор Гр. 1880, 150 і далі: диссертації Л.
 Ф. ак. 445, ... і - мовів П.П. VIII 155, тирана,
 П.П. III 382, сатиру Л.Ф. ак. 87, сентиментальних
 Пол. піс. II 60, стилізацію П.П. VIII 79, Л.Ф. ак.
 462 /стилізувати/, 456 /нах стилем/, індивідуаль-
 них Пол. піс. II, 41, аудиторії П.П. VIII 106, кан-
 дидатуру Л.Ф. ак. 278, пропагандист Гр. IV 184,
 кандидатуру Л.Ф. ак. 278, П.П. VIII 189 /кандидат-
 ському/ і т.д.; б/д, з: університетські Л.Ф. ак.
 249 і університетського Гр. IV 127, 129, Л.Ф. ак.
 249 /університетський/, прогресист Л.Ф. ак. 248
 і прогресистів, там-таки, 96, 207, прогресив-
 них Л.Ф. ак. 190, 207 і прогресивна, там-таки
 50, систематично Л.Ф. ак. 445, 248 /систематич-
 ніччє/ і систематичній П.П. VIII 155, Гр. IV
 129, 130, 131, 120 /система/, гімназист Л.Ф. ак.
 19, і гімназиста Гр. 1882, 382, скептицизм Л.Ф.
 431 і класицизм Гр. IV 135, 136 і далі: цифри
 Л.Ф. ак. 127 і - субсидію Л.Ф. ак. 317, жалору-
 сізм, там-таки, 450, психофізічних Пол. піс. II 42,
 кризіс Гр. 1878, 44, позитивістах Гр. IV 143, ці-
 тує Л.Ф. ак. 343, публіцистику, там-таки 270,
 циркуляр П.П. III 482, 483, цінізм Гр. IV 187,
 188, цівілізація Гр. IV 192...; в/р: історик Пол. піс.

I, от. XVIII, Гр. IV 174 і історія Гр. IV 101, 153, 348, 349, бехдетриот Гр. IV 246, бехдетрастхке Д. Ф. ак. 53, 88 і бехдетристика Гр. IV 350, Д. Ф. ак. 53 /бехдетристичі/, критики Д. Ф. ак. 204 і критика Гр. IV 136, 137, 138, 186 /критика/, прайципак Д. Ф. ак. 86, 100, 107 /принципальник/ і прайципи П. П. III 414, Д. Ф. ак. 110, 278, 414, декабриоті Гр. IV 129 і декабриотів, так-таки 147 і далі: тарифи П. П. III 483, дика П. П. VIII 232 і - карикатур Гр. IV 131, приватні Д. Ф. ак. 277.

З. В ч у ж и х і м о н и а х тех багато послідовностей, Драгоманів пише Едіп, Пол. піс. II, 40, Полібіях, Д. Ф. ак. 431, яке чокусь! Жекспара, Д. Ф. ак. 445, Аристотелях, так-таки 431, . . .

4. Наросток - і ч н и ж, має, ф х е б і з е ш а, форму - и ч н и ж, без огляду на приголосних перед і, отже, не тільки: реалістичної Д. Ф. ак. 207, романтична, так-таки, 97 /хоч - романтик Гр. IV 136, 137, романтика, так-таки 186/, тактичне, так-таки 207, практично, так-таки, 207, похитливий, так-таки 457, Гр. IV 129, фактично Д. Ф. ак. 174, . . . класичним Д. Ф. ак. 87, фізично П. П. III 415, 396, гимназичного Д. Ф. ак. 126, . . . риторично Гр. 1882, 208, історичного Гр. 1882, 234, Гр. IV 161, Д. Ф. ак. 164, 24, Гр. IV 353, - але з органічних П. П. III 413, вродично П. П. V 267, . . . типографичній Д. Ф. ак. 396, апокрифічних, так-таки 272, етиографично Гр. 1880, 240, географичної Пол. піс. II 62, бібліографичній Д. Ф. ак. 95, Гр. IV 357 /бібліографичні/ . . . кохачні Д. Ф. ак. 445, доломичній П. П. III 314, . . . хогично Гр. 1882, 235, Д. Ф. ак. 255 /нехогично/, так-таки 432 /нелогічно у/, Гр. IV 104, 113 /хогичніччі/, педагогічно П. П. III 382, V 172, психологічній П. П. III 396, трагічна Д. Ф. ак. 314, енергічним Д. Ф. ак. 190, методологічна Д. Ф. ак. 312, . . . все це рід акаптації до укр. прикметників: звичний, зичний, класичний і т. д.

Але ж проскакує декуди з форма - ічній, і знаєду так не тільки після губних та задньопіднебінних; н. др.: етиографічних Гр. IV 353, 347 /етио-

I /Драгоманов пише чокусь теорітичну, т е о р і т и ч н о, пор. Гр. 1878, 53, 99; Гр. 1880, 224; Гр. 1882, 59, 99; Гр. IV 139, 208, 229, П. П. V 133, аооціуючи цей прикметник /прислівник/ із іменником

графічного/, географічна, Гр. IV 197, бібліогра-
фічно Гр. IV 357... еконо́мічних Д.Ф. ак. 111...
енергі́вний Д.Ф. ак. 190, П.П. V 260 /енергіч-
ність/; біологі́чній Гр. 1878, 78... але піс-
ля зубних, р та х, пор. фізично П.П. III 382, іо-
торичні Гр. 1880, 216, Гр. IV 47, 353, ліричні
П.П. III 314, публічних П.П. III 315, Гр. 1880,
87 /публічній/ - побіч публічного П.П. III 314...

Хитання бачимо і в каротку - і в н а ж, пор.
суб'єктивній Д.Ф. ак. 164, П.П. IV 227, об'єктив-
них П.П. III 314 і об'єктивну П.П. III 314, 416,
прогресивних Д.Ф. II, 190, 207, Гр. IV 366 /про-
гресивній/ - і прогресивна, так-так, 50, Гр. IV
366 /прогресивним/...

Таксамо у грецьких словах із а н т и-, а р-
х и-; пор. актипатичній Д.Ф. ак. 131, і актипау-
вати П.П. V 258...; архієре́й, Гр. 1878, 26, 28,
архіандрит Гр. IV 216, архієпископом Гр. 1882,
124 і т.д. отже й Архимед Гр. IV 137, і - ар-
хієпископом Гр. 1878, 16 /див. ст. 168/.

4. Спо́лука лат. /і гр./ - і а- в середині слів
має в драгоманівці декілька форм: а/ - і а- /за ро-
сіючих способом/, б/ - і ј а-, в/ - ј а-, г/ - і а-,
г/ - і ј а-; соціальній /у різних формах/, Грех.
IV, 118, 136... і соціалістичній /демократії/, Д.
Ф. ак., ст. 110; матеріалу Гр. IV 118, матеріалі-
стах, Гр. IV 107, 143 і матеріальній, Д.Ф. ак.,
ст. 50, але кайчагіце: матеріал, Гр. 1882, 59,
П.П. VIII 89, Грех. IV 119, 134 і т.д.; варіантів,
Д.Ф. ак. 432, і кайче скрізь: варіант Пол. піс. I,
ст. IV, VIII, XIV, XV, XXV, III, 43, 65... II, ст.
35, 38, 39, 41... Грех. IV, 120, 121, 134 і т.д.;
уніатський /в різ. форм./ П.П. V, ст. 111 /уніат-
ського/, П.П. V 238 /уніатську/ і уніатського, Гр.
IV 106, уніатів, Д.Ф., ак. 104, уніатство, так-
так, ст. 104; азіатських, Д.Ф. ак. 431 і азіатсь-
ких, Пол. піс. II 129, Д.Ф. ак. 431 /азіатські/;
христия́не Гр. 1878, 27, Гр. IV 139, 142 і хресті-
янська, Гр. IV 122 /таксамо: християнській на
рес. способ, Гр. 1878, ст. 76/ і християнській,
Грех. IV 141, 142, Д.Ф. ак. 337 /християнське/
і христия́не Гр. 1878, ст. 27, Д.Ф. ак., ст. 137
/християнство/, ініціатор П.П. III 325 і ініціа-

теорія, а не - теоретик. Це один із прик-
ладів вугьгаризації чужих слів, див. іще ст. 221.

деїст, Л.Ф. ак. 163, Гр. 1878, 27, Гр. IV 141 /деїсти/, ідею, Л.Ф. ак. 432, атеїсти, Л.Ф. ак. 174, поєвропеївнихся Гр. IV 139...; ге-роїчній, Гр. IV 351; іезуїтів, Л.Ф. ак. 73, Гр. IV 363 /іезуїтові/, руїна, Гр. IV 214, 169, 157 /руїна, Гр. IV 147/, Самуїл, Гр. IV 152, 158... і та-кож проєкт П.П. V, 257, Гр. IV 363, побіч проєкт на рос. спосіб, П.П. VIII 147...

У назвці грецьких або погречених слів пе-ред е /всупереч латинці, ст. 168/ йотації, зде-більша, не буває: евангеліа, Гр. IV 140,¹⁾ еван-гелієм, Гр. IV 140, евангеліським, там-та-ки, 140, египетські, Л.Ф. ак. 317, еллінів, там-та-ки, 431, епископів, Гр. 1882, 129, 124 /архипи-скоп/, але й архієпископ/оп/, Гр. 1878, 16, епар-хіјею, там-таки, 124, 126 /епархіју/; але ж: іереї, Гр. 1878, 114, 125 /архипіереї /, ієромо-нахи, Пол. піс. I, 125, Ягова, Гр. IV 160, чи Яхова, Л.Ф. ак. 329, Јерихон, Гр. IV 208, Јессе-їв, Гр. IV 135, Јевг/ен/, Пол. піс. II, 176 - а й так: Јуда, Пол. піс. I. 78, побіч іудиним, Гр. IV 151, Ісаїа, Пол. піс. I 69, побіч Ісаїї!, Гр. IV 159, Јаков, Гр. IV 129, Пол. піс. II 78, пор. ст. 168; слова: Европа, Гр. IV 213, 214, европе-ськї, Гр. IV, 213, 214, 217, 219... поєвропеїе-нї, там-таки, 219, поє-вропеївнихся, Гр. IV 139 - ніде преїотації перед е не маєть.

Як бачимо, о д н о ї системи тут немає, скрізь р і з н і критерії, навіть якась самоволя, ско-ки на всі боки. Розуміється, справа перепису чу-жих слів - річ нелегка. Коли нема ще певної тра-диції, мусять повставати хитання, а в складніших випадках, просто - м е х а н і ч н и й п е р е-д м е і з найближчої для письменника, найбільш ві-домої йому, виробленої вже чужої системи, - у Дра-гоманова, в системі російської мови.

І. Нім. й, Франц. ц, до його російська мова передає значком р, драгоманівка транслітерує сво-їм -ьу-, хоч такий спосіб транслітерації після губних, задньопіднебінних, випущих може в україн-ській мові, вести до неправдивих висновків, після губних приводить у вимові до палаталізації цих

1/в нар оповід. /Пол. піс. II, 20/: ієвангеліју: заз читаємо навіть: герезів Л.Ф. ак 274.

приголосних, пор. бьурь П.П. III 424 /*bureau* /, бюрократія Л.Ф. ак. 384, бьучера /*Büchner* /, Гр. IV 142; кьумен /*Kuemen* / Л.Ф. ак. 317, Гьуго /*Hugo* / Гр. 129... дьуринг /*Dühring* / Гр. 1878, 43, тьубингенська /*Tübingen* /, ре-зюме, Л.Ф. ак. 68, 175 /врезумованиј /, сьужст, там-таки, 69, 408, 432, сьурпра П.П. V 189, Л.Ф. ак. 313, у Цьуриху /*Zürich* / Гр. IV 105, бронури, П.П. V 114, Л.Ф. ак. 68, 236 /брошуроју П.П. V 168 /, Реклю /*Reclus* /, Гр. IV 178, навіть: спор-туніст, Л.Ф. ак. 131, асна річ, ко і Ерлуос /*Brühlow* /, Гр. IV 127, 135 /Ерлуосовско-го /²⁾.; ту саму систему видко і в транслітера-ціі

2. рос. ѣ, я в таких самих випадках, у російських словах, або з яких славянських мов, де російський правопис уживав ѣ, я: Бьелінський /*Бѣлинскій* / Гр. IV 135, 136, Бьельвєв /*Бѣльвѣв* /, Гр. 1878, 44, Пьсьедносков Л.Ф. ак. 274, Кикьєли Гр. IV 119, 135, 180 /*Кікьєлін* /, вископьяньє]стєс Гр. IV 129, отдьелєніє, там-таки, Кирьєєвських Гр. IV 212 або Кирьєєвського, Пол. піс. II 77 /рос. Кирьєвскій, Пол. піс. II 38 /... Сьбьєськиј, Пол. піс. I, XLIV /Сьбьєскій - *Sobiecki* /, Кьєрославський, Гр. 1882, 240, Ерєніслава Зальєсько-го /рос. Зальєскій /, Гр. IV 176, Бьєлграді Л. Ф. ак. 337... Румьянкову Гр. 1882, 118, Пол. піс. I, 57 /Румьянцева, побіч Румьянцева, Пол. піс. I, 57 /, 58, Помьяловського Гр. IV 352, Бьєлоорлович /*Bieloorłowicz* / Гр. IV 346, 347...; при цій нагоді варто зазначити, що рос. е /в іменах власних / Драгоманів перепише після приголосних е, після голосних -је: Весєловського Пол. піс. II, 138, Голубєвим, Пол. піс. I 121, Менников, Пол. піс. II 61, 130, Некрасов Гр. IV 196, Тєлов, Пол. піс. I, ст. XVIII... але Воєєков Пол. піс. I 58 /побіч Воєєков, там-таки, 57 /, Дєстоєвський, Гр. IV 136, 155 і т.д.

3. нім. ö - е: Кєнігсєргу /*Königsberg* / Л.Ф. ак. 265, Гєттинген /*Göttingen* /, Л.Ф. ак.

I /нім. місто *Küstrin* перепише Др. Кєстрєн, Пол. піс. II 191 тільки тому, що в такій формі знає Бог народна пісня.

265, франц. е навіть ѣ,⁷ пор. Монтрє /*Montreux*/,
П.П. V 299 /*Хімі*/...;

4. іх: і франц. двогук иц, оц, - ау, оу:
Гекстєузен Гр. 1878, 44, Брокгаузу Л.Ф. 432, Веллє-
гаузи, Л.Ф. ак. 235, Мауер, Гр. 1878, 44, Оуєн Гр. IV
135, 162, 185, побіч Оуєн, Гр. 1878, 79; іх, оц,
оц як у рос - іі: Зізер /*Zizer*/, Л.Ф. ак. 265,
Евєйцарія Гр. IV 167, Рейде, Л.Ф. ак. 342, Рајс
/*Reiss*/, так-таки, 235, рос. Хімі Вејсбах, Пох. піс.
I, 96, 100, Мангтојн, так-таки, II, 145, 157;
Фејербах /*Feierbach*/, Гр. IV 162, 185 і т.д.

б. чухе н та р, х у рос. правописі, а коу-
переч хатиниці, див. ст. 168-169 - віддас о х и
знак - г, і хо не тідики у словах, ко могли так
на лівоберезкі вихорлятхся: газет Л.Ф. ак. 318,
Магнатах Гр. IV 137, гімназіста Гр. 1880, 87,
Одегов Гр. IV 122, дегемодіу, так-таки 110, па-
раграф Гр. IV 122, акгебри Л.Ф. ак. 372 і т.д.,
аже ѣ у давно українському слові г р у н ь Гр.
IV 118, 129, 130, 136, Л.Ф. ак. 279, де "г" чу-
та-на жкоду "г" жкоду слово к г е д з,⁸ Л.Ф.
ак. 101; ѣ так скрізь, навіть у чужих і м е н я,
власних - тідики г⁹ Гуго /*Hugo*/ Гр. IV 120,
Гегельєвсікоју /*Hegel*/, так-таки, 137, Гуттен-
берг /*Guttenberg*/, Л.Ф. ак. 126, Гросс-Ієгерсдорф,
Пох. піс. II, 164, похях Гордон /*Gordon*/, Гр. IV
146, 156 /пор. *Gordona "Soldat"*, Гр. IV 152/, Іданск,
Пох. піс. I 106, Дуїгхан /*iw*/, Гр. IV 229, Грегр /*geh*-
gragr/, Л.Ф. ак. 318, Гарібальді /*Garibaldi*/, Гр.
1878, 18, Гр. IV 185, Гент /*Gent*/, Гр. 1878, 46, Іу-
генотіа, Гр. IV 344, хлібіројціа, так-таки, 344,
Геттінгед, Л.Ф. ак. 366, не жкоу жко про росіа.
прідики: Турдєва, Гр. IV 136, Огарьов, так-таки

І/в худівіці такого знаку вживав Драгоманіа
на слов ю, іо, пор. /Пов. Фек./ ѣ г о VIII, IX,
XVII, с л о ѣ х у XVIII, ж а н ѣ к XI, ц ѣ г о
XIX /з "Переднього слова"/.

2/ "жкозакіа в драгтоніју і сохдатк перевєрнух"
- переписує Драгоманіа своїх правописох /Пох. піс.
II, 15/ із Членіа із Моско Обд. 1859 р.

2/ Пикахо, ко з оповіданнах сестєр Павлукіах
/Гр. 1880/ читатхо: родаткі 213, гмінвојі 212 /по-

342... Зате чохусь хидівських Летожа Гр. IV 160
має з форжу Летожа Л.Ф. ак. 329...

6. ах-авроп. -ла-, -ло-, -лу-, зокрем за рос.
привописом, то -ла-, -лу-; ціркуллар, П.П. III
483, екземпляр, П.П. III 484, секундарета, Л.Ф.
ак. 440, акхукухціцію, Л.Ф. ак. 344, ~~кхакхці-~~
ціфею Пох.піс. II 82 /пор. рос. кажа, ~~кхакх-~~
кхціе-пожи*, тах-такх, 80/, ~~кхакхці-~~цію, П.П.
III 83... ікхціуеца П.П. VIII 16, революці П.
П. VIII 147, абсолуноі П.П. III 485, ікхціу-
сі П.П. V 137 - то ахову: -ла-, -ло-, -лу-
цдан, Гр. IV 132, паволатіст Л.Ф. ак. 274, кар-
дамент, Л.Ф. ак. 255, прокхакціа, Л.Ф. ак. 96, ір-
дандці, Гр. 1878, 89, флеханді, тах-такх 83,
кагіфундаріі, тах-такх 27... дхкхакцію, Гр. IV
122, фохікхорноі, Л.Ф. ак. 343, сатор, Гр. IV
131, кохоріацію П.П. III 233, баллотероатх, Л.
Ф. ак. 255... експуатіровало, Гр. 1878, 94 і т.
д.; похціке охове "blagier" зберігат у Драгоха-
нова кхкге кхкхакерох, Л.Ф. ак. 252. Але ж у
ікхках кхкхих буваніх кхкхакх: Лассакх, Гр. 1878,
98 і Лассакх, тах-такх, 43, Гр. IV 200, Ланге
/Lange/, Гр. 1878, 44 і Ланге, П.П. III 75,
Луї Бхак, Гр. IV 162, 185 /Луї/ і Луї Бхак, Гр.
1878, 43...

Зах.-авр. -ла- переписує Драгохакціа /зхакці-
оа, з огляду на середє похкхакське л у складі -ло-/
завхкх /з рос. тох -ло- / - тох кхкхкхакх, Л.Ф.
ак. 440, пхкхрїт, Л.Ф. ак. 440, дехкхкх, Л.Ф. ак.
410, охкхкх, тах-такх, 132, Гр. IV 255, бідет,
П.П. VIII 191, похкхкхуав, П.П. V 133, прхціге-
гіі, Гр. IV 167, гадернхкіа, тах-такх, 150, пхкх-
кхкх, Гр. IV 352 і т.д.; таксамо і ікхках кхкхкхкх
Лавехе, Гр. 1878, 44, Наполеон, тах-такх, 16, Жес-
де, тах-такх, 44, Схкхер, П.П. V 123, Лхкхкхкх
/жвед, історак/, Пох.піс. II, 40, дехцігескхкхі,
Гр. IV 120... і навіть у рос. слові: охкхкхкхкх,

біч: гхкіа, 195/, параграфів 193... таксамо у
т е к с т і Федьковичевих опеліхакі, зредакго-
них Драгохаккхкх і ікхкахкх кхкхкхкхкх /1876/
Грунт 74, 75, 76, 77, 81, господарне 75, Газдакх
77, рекемент 80, а то і кхкхкх, пхкхкхкх, кхкх,
кхкхкх / у охкхкхкху, хохкхкху до заданні зпер-
ду/. Але в "Передньоху охові" /про гак.-рус.-пхкх-
кхкхкхкх/ самого Драгохаккхкх чхкхкхкх так т і л і к
к х Г: губерніі II, дікхкхкхкх IX, графа L, кажа-
такх LII... Гете /Goethe/ L...

Гр. IV 129...

Через рос. форму *манер* *манери* Драгоманів франц. слово *manière* переписує: *манер/а/*, П.П. III 413, Л.Ф. ак. 278, Гр. IV 152, 186 /*манері/*, і так само *манерности*, Гр. IV 187, *неманерних*, Гр. IV 135 і т. д.

7. Впливом російського правопису треба пояснити тенденцію зберігати в чужих словах подвійні приголосні /*н е з д і н н и й о б р а з с л о в а /*, бо ж українська писемна традиція /здається, не без польського впливу/ такої тенденції не знає: *група*, П.П. IV 236, Л.Ф. ак. 248 /*сгрупуватись/*, *опортунізму*, Гр. IV 119, *опозиційних*, П.П. V 258...; *програми*, П.П. V 133, Л.Ф. ак. 278, 408, Гр. IV 200, *телеграма*, Гр. 1880, 87, Гр. IV 105, *граматика*, Гр. 1878, 15, *коммуна*, Гр. IV 119, *комісія*, П.П. V 141...; *офіційна* П.П. V 257, Л.Ф. ак. 96...; *аттестати* П.П. III 79...; *асоціація*, П.П. V 333, *преса*, Л.Ф. ак. 459, Гр. IV 106, *класицізм*, Гр. IV 135, *класик*, Гр. IV 224, 200 /*класицизм/*, *касса*, Гр. IV 171, *російський*, П.П. V 257, 259 /*російського/*, *професора*, Л.Ф. ак. 317, *інтересуєшчомуся*, П.П. IV 229, *масса*, Л.Ф. ак. 474, *масса*, *так-таки*, 474, *прогресс*, Л.Ф. ак. 317...; *бюджет*, Гр. IV 346, *колективні*, Л.Ф. ак. 247, *паралель*, *так-так*, 235, *інтелекція*, Гр. 1880, 225, Л.Ф. ак. 73, *діктанство*, Л.Ф. ак. 107, Гр. IV 343, 345, *диктингів*, *так-так*, 432, *кодегати*, Л.Ф. ак. 391, *алгоритмі*, *так-так*, 373, *новели*, Л.Ф. ак. 87, *новели*, *так-так*, 317, 476, *іхльузі*, П.П. V 137...; *террор*, Гр. 1880, 87, *корреспондентського*, Гр. IV 35, *корректур*, П.П. V 168...; *аккумуляція*, Л.Ф. ак. 344, *аккуратного*, Гр. IV 121, Л.Ф. ак. 316...

Тим біляке - в іменах власних: *Шидль*, Гр. 1878, 44, *Діккенс*, Гр. IV 194, *Геккерей*, Л.Ф. ак. 373, *Дьассаль*, Гр. 1879, 43, *Штосмајер/а/*, Л.Ф. ак. 274, *Геддінген*, Л.Ф. ак. 265, *Маддіні*, Гр. IV 185 і т. д.

Але ж дехуде проскакує й українська традиція: *комисари*, Пол. пис. I, ст. XLIV, *комісії*, П.П. III 83, *кохат* Л.Ф. ак. 107, 277, *програми*, Гр. IV 218...; *прогрес*, Гр. IV 197, 214, 213 /*прогресивного/*, *конгрес*, Л.Ф. ак. 51, П.П. III 484 /*конгресу/*, Гр. 1878, 45 /*конгресах/*...; *інтеді-*

гендія, 3) Гр. 1880, 225 і т.д.

У чужих іменах власних, наскідки кождь не
заважував образ цих слів у російській транскрип-
ції, бувають часто фонетичні написання: Ж о м і-
н і / *Jomini* /, Пол. піс. II, 192, Р і ж х і ї е
/ *Richelieu* /, так-таки, 221, В і х р а х а-
д і т і ї у / *Vicramaditya* /, так-таки, 138
/побіч, Вширамадітію, так-таки 138/, а то й прос-
то в латинському одязі оригіналу: *Benfey*, Пол.
піс. II, 138, *Wastaw z Oleska*, так-таки, 165,
Köstlin, Л.Ф. ак. 307, *Montreux*, так-таки,
108, *Cosquin*, так-таки, 388, *Havet*, так-та-
ки, 317 і т.д.; закінчення в відміні відзначені
апострофом: *Henn'a* /Л.Ф. ак., 343/, *Child'a*
/так-таки, 432/... і таксамо у звичайних чужих
словах: *index-om* /Л.Ф. ак., 408/, *index'u*
/так-таки, 437/, *Zollstück* -амк /так-таки, 489/
і т.д.

Зокрема варто вказати на те, які закони дра-
гоманівка має для перепису славянських імен влас-
них, головню російських та польських. Тут можна
замітити дві тенденції: механічного перепису /Г о-
д ж щ и н, Пол. піс. I 62, М а р т њ і а н о в,
Гр. IV 202, Ж е к р а с о в, Гр. IV 196, В а-
с и д њ ч и к о в, Гр. IV 203, Д о ж г о р у к њ њ,
Пол. піс. I, ст. II, - с њ зукраїнізоване; кхъахн
Девгорукој, в рос. закінченнях родов. відх. одн.,
Пол. піс. II, 102 - В е х њ ї а м њ н о в, Пол.
піс. I 77, II 220, Ж е м ч у х в ж ж о в, Пол.
піс. II, 122, 214, К е н к ж о в, так-таки, II,
61, 130 і т. д./, або принцип білж-кент фонетич-
ний /Бьєдіновскіј, Гр. IV 136, 137, 177, 188, А ф а-
н а с њ ї е в, Гр. IV 127, 131, пор. Ієанастієв
П.П. V 123, див. ст. 206, Р і г е д њ ж а н, Пол.
піс. I 79 і Р њ г е д њ ж а н, так-таки, II 187,
Ж і н і х, так-таки, I, 101, 106, II, 80, 0, Ж і д-
д е р, так-таки, II 149... К о н і с њ ж њ -
білоруський архієписков - Гр. 1878, 16, Гр. IV,
147, Д у х і н с њ ж њ, Гр. IV 105, З а х њ е-
с њ ж ж њ, Гр. IV 154, 176...), при чому де в яких
іменах бачимо обидві тенденції /Х ж ж њ е ж ж њ,

I/Таке саме читання бачимо кім російською на-
зов Р у м и н і ї і, П.П. III 383 з укр. Р о ж у-
н і ї у, так-таки, 384, чк Р у ж у н і ї у, так-таки,
395...

Гр. IV 119, 137 і Кікьемки, Гр. IV 146; Чужбкнськкј, Гр. IV 130 і Чужбінськкј, Гр. IV 127, 172/, деколи навіть імена українізовані: Браняцького /*Bra-nicki* /, Пол. піс. I 58, Дьубомкнрськк, Пол. піс. I 58 /побіч: Дьубоміроьккј, так-таки, 60/, Рухикевськкј, Пол. піс. II, 190 і Рухіковського, Пол. піс. I, 136, а то й за основу взятий рооїдськк образ іменна, й відповідно до того бувають написання: Демчівського /*Demczyński* /, Пол. піс. I, 2 і Демчнськк, Пол. піс. I, ст. XIX.

Щодо славянських наростків, в якій формі вони виступають у поодиноких славянських словах, то Драгоманів їх або пригносбляє /адаптація/ до українських, або залишає їх у формі оригіналу. І так:

1. рос. нар. -с к і й, -д к і й, поль. -s k i, -o k i, чеш. -s k y, -o k y, здебільша, має українську форму -с ь к и й, -д ь к и й: Жуковський, Гр. IV 121, 136, Достоєвський, Гр. IV 136, 155, Островський, Гр. IV 136, Чернишевський, Гр. IV 127...; Духінський, Гр. IV 105, Зальберкни, Гр. IV 154, 176, Лешчинський, Пол. піс. I, ст. XIX, Браняцького, Пол. піс., I, 58, Чарноцький, Пол. піс. II, 3...; Пацацький, Гр. IV 229; але ж буває й: Успенський, Гр. IV 358, Чернишевський, так-таки, 388...; Степиковського /*Stepkowski* /, Пол. піс. I 58, Рухіковський, так-таки, I, 130...; Бобруйську, Пол. піс. I, 32, Смоленск, Гр. IV 198 /але -смоленської школи, Пол. піс. I, 121/, Минск, Пол. піс. II 53, Гхауск, Пол. піс. I, 106; рос. нарост. -с к о й так і зазначається: Шаховою, Пол. піс. II, 80, 81 /род.: Шаховського, так-таки, 80/;

2. рос. нарост. -к и то зазначається як -к и: Пушкин, Гр. IV 187, 120 /Пушкинових/, Головкін, Пол. піс. I, 67, 96, Пихин, Гр. IV 358, Голцин, Пол. піс. I 62, Царицин, Пол. піс. II 78... то перекладний фонетично укр. -і и: Рейкін, Гр. IV 129, Бахунін, Гр. IV 202, 204, 207, Ст. Ревів, Гр. IV 199, 204, Шчедрін, Гр. IV 358...; а то бувають обидва написання в тому самому слові, пор. Михієвич, Гр. IV 119, 135, 146 /Михієвич/ і Мі-

кьешіа, Гр. IV 180...;

3. рос. зарост, -о в закінчується: Доброхру-
бов, Гр. IV 185, Меншиков, Пол. піс. I, ст. 3, 4,
Меншиков, Пол. піс. II 61, 130, Петров, так-так,
I, 121, Безсоков, так-так, II, 69, Тенков, так-
так, I, ст. XVIII, Борхос /білорусь, кісто/
так-таки, II 53 - але в Голубів /київ. проф./,
Пол. піс. I, 121; - е в, відносно до наголосу,
то закінчується: Афанасьєв, Гр. IV 127, 131, Ога-
рен, Гр. IV 157, Рукякцев, Пол. піс. I, 58...
то нежестко, -о в /навіть у тих самих словах/: Пу-
гачов, Гр. IV 200, Огарьов, Гр. IV 124, 141, 210,
Рукякцев, Пол. піс. I, 109...; при чому після
губних то зберігається їх твердість: Куряков,
Гр. 1882, 72, Соловйов, Пол. піс. I, ст. XVII, XIX,
то просто перенесується із рос.: Соловйов /Со-
ловьев/, Пол. піс. I, ст. XVII, XIX, XLVIII і т.
д.:

4. зарост, -і о з /поль./, -і о /серб.-хорв./,
-і к /чесь./ приєднані до укр. -кч, -кк: Міц-
кевич, Гр. IV 170, 129 /Міцкевичеві/, 132, Кара-
джич, Пол. піс. II, 40, Шафарик, Гр. IV, 125, 229...

Нарешті треба згадати про деякі в у з ь г а-
р и з к и в формах чужих слів, здавна прийятих
у народі: директор, Гр. IV 1880, 105 /директор,
Л.Ф. ак. 450/, комедія, Гр. IV 109, 173, Л.Ф. ак.
107 /комедия/, сур'язко, Пол. піс. I, ст. LXIII,
Л.Ф. ак. 177, компанію, Л.Ф. ак. 104 /пор. ком-
панії, Гр. IV 141/; канцелярії, Гр. 1880, 214,
канцелярської, Пол. піс. I, ст. XXXIV, канцеля-
рства, так-так, ст. XLVII /пор. Генеральна Канце-
лярія, Пол. піс. II, 60/... це певна тенден-
ція - як надто великого впливу у з а р ж а у з а н-
к а, якої, зрештою, дещо в Драгоманова з його
тактом у таких справах - не відки; вона виходить
іще з заступства чужого ф, і навіть хь, і у таких
слівках, як: акциз, Гр. IV 107, фабрика, так-
таки 34 /побіч фабрика, так-так, десять рядків
там: в фабриках Струберга, в Чехах/, Меходієв-
ський, Гр. 1876, 18 /побіч Меходієвського, Гр. IV
354/ архієпископ, Л.Ф. ак. 300. Слід можна до зга-

I/Цікаво, що так уважали Драгоманів у чужих сло-
вах ф зберігає. Але, краще в русі рос. реалізацію ви-
свучного в післяголосних /ак ф, або, близьку до
ф/ і реалізує ту саму фонему з-українська, зін

ти драгоманівське "теоритичну" /пор. ст. 211, пом./;
щодо форк: компрометує, Гр. IV 165, окомпроме-
товатк, Гр. IV 364 - то вони поутворювані про-
то * рос. компрометроватъ. Але ж це все вже, алао-
не, справа самої мови, не - правопису.

Такий образ перепису чужих слів у Драгомано-
ва. Велика скла хитань у транскрипції мимоволі
підкажує думку, що Драгоманів над цією справою
ніколи не спинався, її не обмірковував, не доці-
нював ваги її для правопису. Говорити тут про
якусь обережність - не можна; ще найбільш можемо го-
ворити про деякі т е ж д е н ц і ї, і то

а/о к х ь н і щ у: переписувати чужі слова
к е х а н і ч н о, й то за прийнятими в російській
орфографії законами та перебраними вже в виборі
тодішньою інтелігенцією українською: і - и - и;
h, g - r - r; la, lu - ja, ja, du, ju - la, lja,
ju, ju, lo - lo - do; u / u - u - ju; o - a,
e - e, e; au - au - au; нім. ei - ei - ei; нім.
ei - ei - ei і т. д.,

б/о д а б о у: прикладати деякі українські фо-
нетичні закони / й о т а ц і я між голосними, щоб
оминути роззів / та використовувати зрадн-годи той
спосіб транскрипції, який нам дає традиція від
XVII.в.; обидві ці тенденції

в/ц е р е х р и ц у ю т ь о я між собою, ство-
рюючи ту велику склад хитань, що ми її бачили: ia
- ia, ia, ia; i - i, к без огляду на характер
попереднього приголосного та i / після губних, ж,
н, задньопіднебінних / - ж / після губних /; ie - ie,
ie, ie, ie, ie - ie, ie; п о д в і ж н і чужі приго-
лосні - п о д в і ж н і ж о д н а приголосна
і т. д.; ці самі тенденції видно і при транскрип-
ції чужих

г/в а а с к ж х і ж е н, при чому тут фонетич-
на тенденція проявляється - с н л ь н і щ е;

г/механічна транскрипція замітна при переписі
о х а з а н о ь к к х імен власних /рос. ъ - ъ,
рос. е - е, рос. ж - ж і т. д. /; при чому неро-
сійські жменка, е д е б і х ь щ а, переписується
з-російська /поль. ie, ia, рос. ъ, а - ъ, ъ /

міг допуститися такої помилки, як ф і х о с о в -
с т р о в а т к, і. ф. ак. 391 /«філософствува-
ти/...

рiвночасно ж

д/деякі слав. наростки драгоманiвка то п р х-
с п о о б л я є /адаптує/ до українських /рос.
-скіѣ, -цкіѣ, поль. -ski, -cki, чесь. -ský, -cký
- укр. -о ъ к и ј, -ц ъ к и ј; рос. ии - і и;
поль. -іох, серб. -іѣ - и ч.../, то залишає
в оригінальній формі /рос. -скіѣ - -с к і ј, ии -
и и, ов, ов - о ъ, е в/ і т.д.

х

Зібравши все до купи, ми можемо про драгома-
нiвку, як правописну систему, сказати ось що:

1. з і с т о р и ч к о г о погляду правопис
Драгоманова перебрав багато сутніх змін то з жак-
симовичiвки /в - без огляду на його повстання &
фонетичне значіння після голосних; зазначування
д е к у д и чергування в - у, і - ѣ/, то з кулі-
шiвки /і без огляду на його повстання; и для іс-
тор. и т я е, и т.д./; але ж, хоч і а б у д о -
в а н и й н а ц и х д в о х попередніх системах,
драгоманiвка

2. вносить багато н о в о г о; похиляючи при-
яті значки на африкати ч, ц, такийже дж, дж*,
вводить, і зрештою, засаду, доб, крім цього /для
практики письма важного & доброго/ випадку, кожно-
му поодинокому звукові відповідає один знаківід-
кидає с к р і а ъ і раз на все џ; відкидає ш;
для паляталізації приголосних заводять с к р і а ъ
/ і не тільки в вивуку складу/ ъ; для іотації
голосних уводять, на сербський спосіб, ј, цим ви-
кидає історичні значки ѣ, р, е і з кулішiвки і
а їх п о д љ і й н и к и ф у н к ц і я ж ж і
водночас у п р о ц ю є правопис, скорочуючи чно-
мо літер кулішiвки 70 р.р. з 32 на - 28; при го-
му виходить цілком зайвий џ, чи /за рос. правописом,
проти о к с т е м и української мови/ і
після зубних та перед йотованих голосних, при
цій реформі відразу паде & оці характер українсь-

І/пор. "Передне Слово" до Повістей Федьковича:
жилья VII, п'ятьсот XXIII... зпять II, зліхась
XXXIII, об'їдають LVI, зъявляється LIV і т.д.

ких губчик, а це, і ь на означення магчення скрізь.
-робить драгоманівку, вже на перший погляд,
б і х ь ж ф о д о ж ь о г і ч н и ж правописом,
кіх кудімівка і сучасний правопис;

3. з цього погляду драгоманівка заслуговує справді назви зреформованого правопису, навіть, радикального;

4. а проте женецьки не можна назвати ч и о т о ф о к е т и ч н и ж правописом, як міркував Драгоманів, бо ж на кожному кроці бачимо в ньому хитання між і с т о р и ч н и ж принципом і ф о н е т и ч н и ж /фонетичні закони - послідовно не переведені/, вона взагалі творить р о з у м н и ж к о ж п р о ж і с між обидвома принципами - і це дає доказ на те, що її творець мав великий х і н г в і с т и ч н и ж т а к т;

5. на драгоманівці зазвичай скільки вплив російського правопису, це відбилося головню в перемісі чужих слів;

6. відділ чужих слів необдуманний, виявляє там великі хитання, певної спотехи в транскрипції - немає.

Іде одне. Треба мати на увазі, що не всі правописні явища та тенденції, які подано в описі драгоманівки, треба віднести в и к л ю ч н о до "женецьки", бо ж Драгоманов у поодиноких випадках і без свого окремого правопису писав би так, а не кнакне.⁴⁾ З другого боку, н. пр., драгоманівка знає г / g /, але ж Драгоманів цього знаку у своїх

І/Новина це, крім сказаного, на ст. 223, н. пр., супроти кудімівки Драгоманова з 1876 є традиційне писання /цхтуємо з "Переднього слова" до Повістей Федьковича, які він с а ж н и ж редагував/; статтю XIV, видання I, Підгірря II /пор. ст. 186/, а так, як у "драгоманівці": світ VIII, свідення ків /пор. ст. 187/; князі I - князі IX /ст. 188/; багато XXVI, XXVII, гараче III /ст. 199/; коркоу ки, XLVI /ст. 190/; збірничок XVIII і збірничок X, хідку XIVIII, злижжик XVIII /ст. 194/; важні кі XVIII, жхлігі IX, XVII /ст. 200/; одрізнятись XXVI /ст. 201/; жміст XXXI /ст. 192/; кнакне XX, кхлія VII /ст. 198/; розкажує II, XXII, розплодитк XIX /ст. 193/; міважон VII і вченних VII, видатних IX /ст. 205/; май же VIII, XXIII, LII, до які

писаннях не живав, а скрізь писав г. Тих то ці-
ду до праці /власне, другу її частину/ треба ро-
зуміти ш ж р ш е: «це опис правописної систе-
ми Драгоманова в з а г а л і, а н е т і х і-
ж зібрання "драгоманівки" в систему...

9.

А тепер іще декілька слів про долю драгома-
нівки.

Драгоманів унехав свою женежку за одинокий
г. зв. фонетичний, у його розумінні - науковий
правопис, поборовав кулішівку за те, що вона су-
проти його ортографії стала чимось таким, як ети-
мольогія, що жона правопис ненауковий і т. д.
/див. ст. 180/. Який дійсно чисто фонетичний пра-
вопис - драгоманівка, ми бачили в його розборі.
Він, правда, раціональніший, логічніший, більш
фонологічний, ніж кулішівка й сучасний правопис;
але щодо науковости, як ми її розуміємо, то дра-
гоманівка однаково наукова ортографія, як жакси-
мовичівка або кулішівка. Науковість - тут ні при-
чому; вага правопису - в його практичності, живу-
чості й головню в тому, як до нього люди звикли...

Справа змін правописних у всіх народів, на-
віть із не дуже великими традиціями, річ склад-
на. Правопис, як назверхня одежа п и с ь н о ї
мови - а вона супроти говореної мови автономна
- к о н с е р в а т и в н и й, як консервативна
сама писана мова. Ортографія, хоч непослідовна,
хоч і "ненаукова", навіть нерозумна, непрактична
- тримається довго, бо до неї позвикали цілі по-
коління. Зміни правопису, ще й до того радикаль-
ніші, приймаються п о в о л і, проти них довго
буриться звичка, усвячена часом, традицією. Сам
Драгоманів добре розумів, що "старі звички жи-
вуть в людях довго і довго заховуються" /Гр.
1878, 93/, але ж не хотів розуміти, чому його

XI, в годок XVIII, ні хто LIV, не ма XXXV, і т. д.
/ст. 204/; письменство XIX, XXIII і письменство
VI, VII, XX, трохи XII, ці XLVII, LI, Мохоміу
XXVIII /ст. 202/, і т. д. І далі: Пужки Х, Ка-
ражин Х, Державин XXIII, Крилов Х, Левитов
XXVI але - Сліпцов XXVI; Писемскій XXIII і т
/ст. 220-221/.

учні /Франко, Павлик/, вважаючи взагалі драгоманівку "дья дігєј, тај дья доресних *поп рлєз ultra*" /П.П. IV 105/, сподіваючись, що народні вчителі "рукамі і ногами згодили би ся на нашу правопись /себто кеневку/ в школах", що вони досить скоро переіменили драгоманівку на "таку нє-логичну правопись, як галицька кулішівка" /Д.Ф., ак. 432/. Іще 1893.р., як уже заведено зреформовану кулішівку по школах Галичини і Буковини, ще тоді він мав надію, що драгоманівка таки прийметься, і що навіть "роздлучені на кулішівку москвофіли стануть милостивіші до кеневки" /Д.Ф., ак. 427/... Але для москвофілів, що повели вперту боротьбу проти заведення зреформованої кулішівки у школах /пор. статтю акад. Смаль-Стоцького "Федір Гортнер", З.Н.Ш. 136-137, ст. 244/ - драгоманівка була тоді вже зовсім неактуальна, вона перестала їх цікавити; радикальні діячі, після спроб 1878-1879, круто повернули до кулішівки; з українських філадельфів: Ом. О г о н о в с ь к и й, що користували в 80.рр. XIX ст. драгоманівкою /*Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache*, Львів 1880; *O wazniejszych własnościach języka ruskiego*, Краків 1883/ видав шкільну граматику /1889/ на основі максимовичівки, С т. С к а л ь-С т о ц ь к и й, що теж уживав драгоманівки у своїх перших працях /*Über die Wirkungen der Analogie in der Declination des Kleinrussischen*, 1885/, склав на основі кулішівки, зреформованої Євгеном Желехівським у його "Малоруско-німецькому Словарі" /Львів, 1886/, окрему систему правопису, яка, через школу /від 1893/ запанувала з часом у цілому українському громадському житті західньої України та з малими змінами зживалася була /1907-1917/ в науковій літературі в цілій Україні. При драгоманівці закінчився до кінця своєго життя - сам-саміський Ю творець. І тут ціла трагедія і Драгоманова, і драгоманівки. Тільки з а с а д и Ю проведено свого часу в етнографічних виданнях Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові - та для такої справи правопис Драгоманова з погляду вимог лінгвістики - н о д о с т а т ь к и.

Ще 1927. р. сидкувався Ю найважливу рису /і та усунення значків: я, є, ї, р / провести

на правописній конференції в Харкові /травень-червень/ проф. Євген Тимченко з кількох літніх днів літвістами, після того, як провалився проєкт на заведення латиниці... але безуспішно.

Причина того, чому драгоманівка не прийнялася в 80-90-р.р. XIX ст. — це її великий н а т о й ч а с р а д и к а л і з м, принаймні, тодішнє покоління прийняло новини Драгоманова, хоч які вони раціональні, за дуже радикальні зміни і ніхто не могло до них п р и в и к н у т и, з н и м и з м и т и с я. Хто пробував їх переймати — незабаром од них відскакував...

Не можна сказати, щоб тут не заважали і п р а к т и ч н и й о б і к у системі драгоманівки. Наслідкування Караджича з його способом зазначувати скрізь падактизацію приголосних значком ь — треба мати на увазі, що в сербії це обхожується тільки на л т н, для чого і створено ь, њ, в українському писемі падактизованих д е в я т ь — викликає, треба сказати, деяку незручність: око не так швидко привикає до тьа, дьє, сьу, ньья і т.д. Тільки це справа — другорядна.

Найважливіша причина того, що не прийнялася драгоманівка в Галичині — Велика Україна тоді ролі грати не могла — звязана таки з характером к о н н о г о п р а в о п и с у в з а г а л і, тої його к о н с е р в а т и з м, який для кожного правопису прямиетний. У країні, де ніколи не переривалася правописна традиція, перехід на кудішівку викликав був бурю протестів — а що говорити про драгоманівку! Тимчасом сам Драгоманів уважав кудішівку за той практичний компроміс між "фонетикою /розумінні Драгоманова — між його женевою/ і правописом з в и ч а ј н о ј у* /себто, історичним правописом Максимовича, до якого з Галичини були звикли!/, та де і "без жальних дуростей теперішньої етимології" /Д.Ф., II, 387/ — то й кудішівка могла скоріш прийатися, вона ж для то-

I/Проект проф. Тимченка був розісланий усім учасникам конференції заздалегідь. Він складений 31. липня 1925. в Кисловодську, в формі листа до голови конференції, наркома Скрипника, і обіймає 3 найважливіші пункти його реформи. Лист писаний — драгоманівкою.

дішнього суспільства була "досить к о н с е р-
в а т и в н а, по-за-якѣ не добацасмо въ нѣй
йотѣ / j /, та й магченє спѣвзвукѣвъ не виражає
се стѣйно знакомъ.б" мовляв Огоновський /"Исто-
рія литературы русской, "Зоря", 1887, ст.165/...

Іще буга причина - така сама важна, як ха-
рактер правопису: сама о о о б а творця жене-
вкѣ. Хоч Драгоманів цьому дивувався, але - догаду-
вався, що люди не приймають його правопису че-
рез одні грѣх - його "х е н е в с ь к х х х р е-
с т и в, к о х и н е р о д к и" /Д.Ф. II, 386/,
Драгоманівка була тісно звязана з особов Ю б а т ь-
ка, видання, друковані нер, мали певне політичне
/радикальне, соціалістичне, навіть на той час ре-
волюційне/ забарвлення, тим то к о н с е р в а-
т и в н е з п р и р о д и й в и х о в а н-
н я м українське громадянство Західньої України
Ю п о п р о с т у б о а л о с я. А доб уже
австрійський-польський у Галичині - уряд дав був
своє егору на те, доб драгоманівку заведено по
школах, про те не могло бути тоді й мови /Смаль-
Стоцький, ор. сіт., ст.241/. Серед таких обста-
ви учням Драгоманова довелось шукати захисту в
кучішівці, доб могли вести свою виховничу полі-
тичну працю в душі ідей Драгоманова...

Тяжко сказати що про майбутнє драгоманівки,
власне, про раціональну Ю частину /введення j,
усунення я, е, ї, ю з їх подвійними функціями,
та наближення цієї системи до ьо, йо/. Комісія,
що 1931.р. займалася реформою р о с і й с ь к о-
г о правопису, приняла до нього дещо з основ
драгоманівки / ја, је, ју, ји - побіч я, е,
ю, ї після приголосних/. Коли в нас не буде
крутого переходу на латиницю, то, може, "женив-
ка" буде переходовою до неї стадією: все ж одні
крек ближче... А як обставини складуться так, що
безпосередній перехід буде можливий, то драгома-
нівка в історію українського правопису лишить-
ся свідком тільки справді перехідним, але ж і звичем
- не таким уже буденним...

ПОМІЧЕНІ ВАЖНІШІ ПОМИЛКИ.

На ст. 156., перед реченням-висновком /22. рядок ізгори/, після слів: ...літери /И. ст. IV/ пропущено такі слова:

Автім Драгоманів допуслав існування в українському писемстві на як и ѣ с ь ч в с д в о х а з о у к, при чому латиниця могла послужити п р а к т и ч н и м потребам пропаганди, допокигада би втягти до боротьби з порядками в Галичині *піз-польаків і чистих поляків в східній Галичині... і польаків в західній* /Гр. 1880, ст. 223/. І так, Мовляв, українцям *треба по б і д ь з видань українських, котрі по к и ш ч о н у д а з ь е м и т ь печатати к и р и л и ц е ј у ц е р к о в н о ј у* /в Галичині, н. пр., "Просвіта" довго видавала книжки для народу церковно-католицької, шкільні читанки для народних і середніх шкіл та друкувала церковним писмом/, чи "гражданської" видавати книжки і листівки... української а т ж н с ь к о ј у а з б у к о ј у — поки не вироблена розумна спільна азбука для всіх слав'янських, ко-ли не для всіх європейських мов, то звичайною п о х ь с ь к о ј у* /так-таки, ст. 222/...

Такі теоретичні думки і т. д.

На ст. 190, 4. рядок іздолани замість слів "г і л ь к и звісний" — читати з в і с н у /каї-же все/ і з в і с т н о /дуже рідко/ Гр. 1880, 122.

На ст. 201., 10. рядок іздолани після слова Х а р ь к о в ш ч и н и, так-таки, ст. 131 додаток: Гр. IV 103 /Харькові/, побіч Х а р к о в і Гр. IV, 175.

ст. 202., пропущено 2. помітку, що відноситься до и — е /14. рядок ізгори/: 2/ е замість и у слові в е л ь к и ј, Гр. IV 132 — просто орфографічна помилка, що вкралася через е в попередньому складі.

И ПІРОГОВ ТА М. ДРАГОМАНІВ.

В житті М. Драгоманова безперечно важку роль відіграв М. Пірогов, відомий російський хірург і педагог, що так тісно був зв'язаний своєю педагогічною, а потім громадською й лікарською діяльністю з Україною протягом останніх двадцяти років свого життя. Цей нарис і має за мету звернути увагу на ті епізоди, де перепліталось життя цих двох визначних учених і громадських діячів. Як відомо, перша стаття М. Пірогова загально-педагогічного характеру "Вопросы жизни", яку він умістив у журналі "Морской Сборник", ч. 7. 1856 р., спричинилася до призначення М. Пірогова на посаду куратора Одеської шкільної округи /від 3-го вересня 1856 р./, а через два роки він був призначений на таку саму посаду в Київську шкільну округу. Саме на цей час припала студія М. Драгоманова в Подтазовській гімназії.

1859, р., майже напередодні закінчення М. Драгомановим останньої, 7 класу гімназії, з ним трапився такий випадок: у розмові з виховником гімназійної бурси М. Драгоманів уже досить гострого сківця, яке образило виховника, і той подав директорові гімназії заяву про те, що М. Драгоманів обізвав його дурнем. Директор передав цю заяву на розгляд педагогічної ради, що ухвалила виключити М. Драгоманова з гімназії; це ж поєбавило його права складати катуральні іспити, і тим самим закривало йому вступ до високої школи. Виховник уже й сам не був радий, що розпочав цю справу. Товариші М. Драгоманова звернулися до виховника з проханням покінчити їй мирно. Він на це охоче погодився, але не пристає на це директор, що надіслав рішення педагогічної ради на затвердження куратора Київської шкільної округи. Тоді товариші М. Драгоманова, який — треба додати — був аспірантом на золоту медаль, звернулися листовно до М. Пірогова з проханням дати можливість М. Драгоманову, талановитому учневі, про-

дозвувати своєї студії. М. Пірогов запропонував педагогічній раді полтавської гімназії замінити виключення М. Драгоманова звільненням на, здохом його прохання, що давало йому право на матурацький іспит. Педагогічна рада, розуміється, прийняла пропозицію М. Пірогова, в наслідок чого М. Драгоманів у-осени того самого року складав іспит разом зі своїми товаришами при Київському університеті, куди він і вступив того самого року. /С. Н. Кудябка, "Воспоминание о Н. И. Пирогова 1858-1861", "Русская Старина", № 9, 1892, ст. 725-737/.

Серед молодих студентів, вихованців полтавської гімназії, виникла думка зайнятися навчанням грамоти та національним освідмлюванням українського робітництва й прислуги в Києві, щоб таким шляхом перешкодити намірові поляків денационалізувати нижчі верстви українського народу на Правобережжя України. Саме в той час кураторам шкільних округ надано право давати дозвіл на відкриття недільних шкіл. Гурток студентів-полтавців і звернувся до М. Пірогова з відповідним проханням. М. Пірогов спочутливо поставився до цього прохання. Вже 14 жовтня 1859 р. повстала на Поході, в будинку мажоратської повітової школи, перша недільна школа в Києві. Догляд за цією школою М. Пірогов доручив професорові київського університету П. В. Падялову та інспекторові повітової школи І. І. Сяпушкінові, а розпорядчиком недільної школи був студент із полтавської гімназії Теодосій Вороний.

Серед учителів першої недільної школи в Києві був і М. Драгоманів. Як згадує М. Драгоманів у автобіографії про своє вчителювання в цій школі, багато зі студентської молоді взялося за це діло з метою політичної пропаганди, але побачило неможливість провадити її серед неграмотних, тим то пильно зваждося педагогічною стороною справки.

Перед учителями недільних шкіл у Києві 25 жовтня 1859 р. відкрито другу недільну школу на "Новому Строснію", а 1860 р. відкрито ще дві жіночі недільні школи / повстало питання; якою мовою вчити в школі.

Як писав М. Драгоманів у своїх "Австро-руських споминках" [ч. I, ст. 17. /, він сам учив у неділь-

і/піанішній директор прилуцької гімназії, коли я в ній учився, С. С.

ті школі на Подолі обома мовами: російською ~~і~~ українською, "тільки звісно більше на першій, бо на тій було більше книг... Скоро наших, подолан, ново-строявці стали авати космополітами, а себе українцями, хоч на ділі й вони не більше наших вчили своїх учеників по-українському. Суперечка виходила проміж нас більше теоретична".

Недовговічно було життя недільних шкіл у Києві. Слід мати на увазі, що проти М. Пирогова, як куратора київської шкільної округи, поведе атаку дружина київського генерал-губернатора ки Васильчикова, саме через те, що недільні школи відкрито без УУ благословення та патронату.

Якось ки. Васильчикова відвідала недільну школу на Подолі й була на лекції М. Драгоманова, який викладав там курс історії.⁴

Зі статті М. Пирогова "О воскресных школах", яку він написав 1863 р., дізнаємося, що ки. Васильчикова вбачила великий пористу у тому, що "учителі разъясняют детям низкаго сословія отечественную историю" /Сочинения Н.И. Пирогова, т. I, 2-е издание изд. Пироговскаго Товарищества, Киев, 1914 (2 н. + 1010 + 3 н.), ст. 635./ "Причиной тревоги", — каже М. Пирогов, — "было тут только одно недоразумение. Исторіи в киевских воскресных школах, кроме священной, никто и никогда не учил, а ученики, упражнялись в чтении, читали иногда и исторические отрывки, в которых, по заведенному для всякаго чтения порядку, все непонятное должно было разъясняться учителями. Кто знает, как велика неразбериха и непонимание великорусскаго языка в низших классах малороссійскаго народонаселения, тот, вѣрже, согласится, что без объяснительнаго чтения киевскія воскресныя школы распространяли бы в народѣ не грамотность, а механическое заучивание звуков и слов. Взятыхъное лицо, присутствуя однажды при такомъ разъясненіи чтеній, и приняло это за преподаваніе исторіи" /так-таки, ст. 635-636/.

Як би там не було, але в травні 1862 р. міністерство народньої освіти закрило всі недільні

1/Про недільні школи в Києві див. статті: а/ Л. Строміка, "Перша воскресна школа в Києві", Київ. Ст. 1898, V. б/С. Глушко, "Драгоманов і недільні школи", "Україна", 1924, кн. 4. в/В. Калнинович, "Неграмотність і недільні школи на Україні", Жовква, 1925, 43 ст.

школи на цілому просторі Російської імперії, а за рік до того М.Пірогов поплатився за свій конфлікт із кн. Васильчиковим у справі недільних шкіл звільненням із посади куратора Київської шкільної округи.

У згаданій уже статті "О воскресних школах", яку написав М.Пірогов уже після закриття недільних шкіл, мабуть, за згодою міністерства нар.освіти, на захист і цього міністерства, і самого себе, від закидів деяких кол російського та польського громадянства в тому, що недільні школи "оїди заколот" у народних масах, — ось як висловився М.Пірогов про вчителів київських недільних шкіл: "Учителі, — почти на отбор лучше из малороссов и по способностям, и по нравственности, — принялись учить грамотъ, письму и счету с неожиданным педагогическим тактом, обратили внимание на все новые способы учения, занялись ими и успевали сверх всякаго ожидания" /там-таки, ст. 634/. А в своїх записках "Дневник старого врача", що його М.Пірогов вів при кінці свого життя /від 5/XI 1879 до 22/X 1881/, він так висловлюється про тих самих учителів: "Студенты — именно малороссы, не польских никто, — бросались учить в этих школах и учили, под надзором инспектора училищ, дьячно" [Сочинения Н.И.Пирогова, т. II, изд. Пироговского Т-ва, Киев, 1910 /VI+682 ст.], ст. 284/. Однак причину закриття недільних шкіл цим разом уже збаचाє він "в увлечениях, принявших уродливое направление"... "Безобразие и произошло именно от того, что никто не занялся сначала регулированием новых отношений молодежи и общества к темной массе. А регулирование этих отношений на открытом поле много содействовало бы и упрощению подпольной борьбы" /там-таки, ст. 284/.

Нема сумніву, що вказана тут причина закриття недільних шкіл більша стосується не київських недільних шкіл, а петербурзьких, де справді велося революційну пропаганду серед учнів цих шкіл.

Коли київське громадянство довідалося про звільнення М.Пірогова з посади куратора Київської шкільної округи, то в різних колах цього громадянства повстала думка заявити М.Пірогову своє співчуття та влаштувати йому в рочисті проводи з промовами

На бенкеті, який улаштували педагоги та

представники київських шкіл, від київського студентства виступив із промовою М. Драгоманів, з якої наведу тут уривок:

"В прежнее время одни начальники с суровою строгостью требовали формальнаго уваженія к старшим и вызывали в нас страх и вражду; другіе были маниловски мягки и тѣм располагали нас к неуваженію. Отсутствіе гуманыхъ принциповъ и взаимнаго уваженія в обоихъ случаяхъ вели насъ къ своевольству. Вы внушили начальствующимъ, что возведеніе мелочей в нравственную обязанность даетъ превратное понятіе о самой нравственности, что уваженіе заслуживается, а не требуется, что оно должно быть взаимно. Вы распространили в нашихъ гимназіяхъ понятіе о законности. Я былъ в 7-мъ классѣ, когда начались Ваши преобразованія. В прежнее время в высшихъ классахъ непризнанная самостоятельность мальчика проявлялась в самыхъ уродливыхъ формахъ, и вражда к старшимъ достигала крайнихъ предѣловъ. Когда же наше начальство стало постепенно проникаться духомъ Вашего управленія, когда ученикъ в недоразумѣніяхъ с учителемъ стал надѣяться когда-нибудь выйти правымъ, в насъ эта вражда стала стихать. Потому-то мы не враждебно, а с любовью вспоминаемъ наши послѣдніе школьные годы. Я не буду, къ дести к Вамъ, отрицать вліянія нашихъ лучшихъ наставниковъ, но скажу скѣло, что большая часть этого вліянія узаконилась и самоотверженно поддерживалась Вами. И безъ Вашего участія гуманнаго начала вошли бы, конечно, со временекъ в наши гимназіи, но входили бы несокотно, насильственно, еще болѣе усиленная вражду к старшимъ. Между тѣмъ какъ при Вашихъ преобразованіяхъ благія послѣдствія постепенно устанавливавшихся человѣческихъ отношеній между старшими и младшими сказались рано. Еще в 7-мъ классѣ мы стали преслѣдовать недѣльное молодечество и удерживать нашихъ своевольныхъ товарищей, стали понимать, что начальникъ — представитель закона, а не произвола. И в Ваше управленіе не было такихъ взрывовъ своеволія, какіе помнитъ каждый, помнящій свои прежніе школьные годы. И если вообще здѣшнее мношество теперь ранѣе прежняго сознало, что понятіе о свободѣ необходимо соединяется с уваженіемъ к себѣ и другимъ, то оно сознало это именно под вліяніемъ нравственнаго порядка, установленнаго Вами в нашихъ учебныхъ заведеніяхъ" /згад. стаття С. Н. Кулябка/

Ця промова, як пише сам М. Драгоманів у автобіографії, „визвала одні з найшумніших оплесків і була дуже розхвалена в описі банкету, виданому професорами університету“, а проте в газетах її „не дозволено перепечатувати“; це більше — ректор університету проф. Бунге почув увагу від міністерства за те, що дозволив Драгоманову „виголосити промову — в коркстах за кононостик і педагогічного авторитета“. М. Павлик, Михайло Петрович Драгоманов 1841—1895. Їго риблей, смерть, автобіографія і спис творів. Київ, 1896, (128 + 442 + XXXIV), ст. 337.

Як би в відповідь на промову М. Драгоманова, М. Пірогов згадав у своїй промові при прощанні зі студентами 8 квітня 1861 р. про бідолашну історію М. Драгоманова в полтавській гімназії: „Буду счастлив тѣм, что если не довел еще ни одного из нас до истиннаго счастья, то, по крайней мѣрѣ, ни одного не сдѣлал, по моему волю, несчастным“ / Сочиненіє, I, ст. 909—910.

Діяльність М. Пірогова на місці куратора Одескої та Київської шкільної округи, його статті та обіжники на загально-педагогічні теми / „Вопросы жизни“, „Быть и казаться“, „Школа и жизнь“, „Что мы жеедем?“, „О цели литературных бесѣд в гимназіях“ і ин. / завжди вносили свіжу отруту в затхлу атмосферу дореформного шкільного устрою в Російській імперії, й тому викликали до себе ширше співчуття з боку ліберальної частини тодішнього громадянства. Найвидатніший російський критик і публіцист М. Добролюбов закінчив свою статтю, присвячену оглядові збірника педагогічних праць М. Пірогова, такими словами: „Мы видѣли в Піроговѣ ту смѣлость и безпристрастіе взгляда, ту искренность в признаніи недостатков, которые у других находят в гораздо слабѣйшей степени“ / Сочиненія Н. А. Добролюбова, т. I, изд. 3-е, СПб., 1876 (587 ст.), ст. 251. Але той самий М. Добролюбов гостро виступив проти М. Пірогова за те, що він у „Правилах о проступках и наказаніях учеников гимназіи Киевскаго учебнаго округа“ закликає кару на тіло, хоч у своїх педагогічних статтях виступав рішучим противником тілесної кары.

З похвальної записки до самих „Правил“ видно, що кару на тіло ухвалила більшість членів спеціального комітету, який зробив „Правила“, під

в числом дітей, побитих дома; по-третє, кару на тіло так обмежують "Правила", і призначають їй за такі переступи, що вона дістається лише тому, кого кмілі батьки разів по 5 на рік хльостать різками. Накінець, найдраконівські закони не будуть страшні, якщо їх уживати законно.

На цю статтю М. Драгоманова відгукнувся зі свого боку й Добролюбов статтею "От дождя да в воду" /"Современник", ч 8. 1861. р /, де ще з більшою гостротою накинувся на М. Пірогова за його "Отчет о слѣдствіях введенія по Кіевскому учебному округу правил о проступках и наказаніях учеников гимназій", а також дав оцінку статтей тих авторів, що виступили на захист М. Пірогова. В цій статті М. Добролюбов спиткає М. Драгоманова багато різких висловів і докорів. Так, М. Добролюбов насамперед завважує М. Драгоманову, що розкриття криптонімів розходитьсѣ з установленними в літературі звичками, й тому радить йому рахуватися з цими звичками в майбутній своїй літературній діяльності, "к которой он /себ-то М. Драгоманів, С./, поуждиному, имѣет наклонность". Переходячи до суті статті М. Драгоманова, М. Добролюбов указує, що "Правила" відбивають не тільки погляд більшої частини колегії, але й погляд самого М. Пірогова, бо в поясняльній записці до "Правил" М. Пірогов прямо говорить, що "вполнѣ раздѣляет их". А щодо наведених М. Драгомановим міркувань про потребу узаконити різки, то М. Добролюбов уціпливо завважує, що всі три перші його міркування цілковито між собою збігаються, але "г. Драгоманов в жару защиты забывает требования логики; не будем слишком требовательны к нему". Покликування М. Драгоманова на драконівські закони свідчить, каже далі М. Добролюбов, про те, що "неудобство розги г. Драго-

манова о проступках и наказаніях учеников гимназій. "В течение года, предшествовавшего составленію кодекса, къ 4.109 учеников 11-и гимназій округа подвергались тѣлесному наказанію 551. В течение года, котейшаго послѣ обнародованія правил, из 4.310 учеников этих же гимназій подвергнуто было тѣлесному наказанію только 27". /"Сочиненія Н И Пирогова, I, ст. 289/. У своїй статті "От дождя да в воду" М. Добролюбов не подарував М. Пірогову його необережного слова—"только 27"

манов вилит только в излишней строгости наказания, а не в моральном его безобразии: ведь так надо понимать его, если только он изучал древнюю историю и помнит, в чем упрекали драконовские законы" /"Сочинения Н.А.Добролюбова", т. I, ст. 296/.

Про цю саму справу - свій виступ на захист М. Пирогова в часописі "Русская Рѣчь" - згадує М. Драгоманів у "Громаді" /українська збірка, № 4, Женева, 1879/ - в замітці "Ихъ і "Набатъ", де подає докладне пояснення своєї позиції в цій справі. Ось що він, між иншим, пише в цій замітці: "Правила" Пирогова не давали волі начальству, воно радо було вхопитись за те, що, ховляв, в такому ділі, як школа, не слід "заводити юриспруденцію". то навіть пробувало виїхати на тому, щоб скасувати зовсім розки, аби тільки захватить скасування самих "Правил", котрі не давали йому волі. На самому ж ділі кара розки була так поставлена по тих "Правилах", що вона майже тільки і зосталась на папері, - а "Правила" міцно забезпечували учеників од саховолі начальства, і ученики були скрізь ними дуже доводливі. От коли так стало діло, після одставки П - ва, ми, близько знаючи, що як робилось в київському школьному світі, побачили потребу сказати печатно слово за "Правила" Пироговські проти статті Добролюбова, котрою закривалась реакція, і напечатали свою статтю в "Р Рѣчи", в котрій зовсім не думали стоїти за розку, а тільки пояснили діло, як воно було. Нагадаємо, що сам "Современникъ", не вважаючи на статтю Добролюбова "Всероссійскія дѣла", напечатав з поводу одставки П-ва статтю про нього далеко гарячшу, ніж ми могли написати, а "Колоколъ" вже після статті "Отъ дождя да въ воду" напечатав згадану хвалу П-ву за те власне, що він "первий подчинялся совѣту", так що ми можемо поділитись репутацією заступника розки з самим Герценом. Добролюбов же, котрій був за грьаницей тоді, коли "Современникъ" печатав статтю в похвалу П-ва, вернувшись в Петербург, захотів все таки, щоб "його було зверху". і написав свою, по нашому більш адвокатську, ніж філософську статтю "Отъ дождя да въ воду", в котрій вже видавав і П-ва, і тих, хто стоїв за нього. Ледви встигла дійти до нас книжка "Современника"

з тієї статтю, як Добролюбів умер Споритись було ні з ким. А не забаром реакція пошла в Київському окрузі всю "пироговщину", а за тим занесла на кілька часу снігом і всю "современниковщину" по всій Росії. Вся ця справа поучила трохи не археологічний інтерес"...
/ст 380-381/.

Отже, як бачимо, М. Драгоманів у цьому поясненні зовсім не згадує про те, що в своїй статті, поміщеній на захист М. Пирогова, сам навів цілу низку міркувань про потребу узаконити тілесну кару. Не слід забувати, що М. Драгоманів писав ту статтю 20-и-літнім юнаком, і тому справді в записі захисту М. Пирогова міг забути "вимоги логіки", але вже не міг їх ігнорувати, коли писав згадану замітку в "Громаді". Може бути, що повна правда Драгоманова, коли він твердить, що "ученки були скрізь "Правилами" дуже довольні", й тому вірні М. Добролюбова "Грустная дума гимназиста хрестянскаго исповѣданія и не Кіевскаго округа", може, в звичайний шарж, що не мав під собою ніякого ґрунту в дійсности. А проте ж ж дозволю таки навести його тут!

*Вихожу задумчиво из класова,
Вкруг мене товарищи бѣгут.
Жарко спорит их живая масса,
Был ли Лутер гений, или плут.
Говорил я нынче очень вольно,
Горячо отстаивал его.
Что же мнѣ так грустно и так больно?[?]
Иду ли я, боюсь ли я чего?[?]
Нѣтъ, не жду я кары гувернера,
И не халь мнѣ нынѣшняго дня,
Но хочу я брани и укора,
Я б хотѣл, чтоб висѣкли меня.
Но не тѣм съченіем обычным,
Как сікут повсюду дураков,
А другим, какое счех приличным
Викодаѣ Иваныч Пирогов.
Я б хотѣл, чтоб для меня собрался
Весь педагогическій совѣтъ,
И о том, чтоб долго препирался —
Съчь меня за Лутера, иль нѣтъ;
Чтоб потом, табличку наказаній
Показавши мочка на стѣнѣ,

дали мнѣ понать без гомко чий,
что достѣин порки я влоди
чтоб узнал об этом попечитель, —
И, лежа над свѣжею лозою,
чтоб я знал, что ная руководитель
В этот миг болят о мнѣ душой*.)

Я дозволив собі витягти на світ божий цю справу "археологічного інтересу", але роблю це не з метою захитати моральний авторитет чи М.Пірогова, чи М.Драгоманова. Я хотів лише в історичній перспективі освітлити деякі моменти з життя цих двох визначних діячів, хоч би ці моменти й свідчили про те, що й у їх житті були помилки, як і в кожного смертного.

Наведені тут чотири моменти в житті М.Драгоманова — епізод із виключенням його з подтавської гімназії, вчителювання його в недільній школі, промова на бенкеті в честь М.Пірогова та виступ його на захист М.Пірогова, — моменти, що так тісно сполучилися з імям М.Пірогова, дають нам право сказати, що М.Пірогов відіграв велику роль в житті М.Драгоманова саме тим, що дав йому змогу студіювати в київському університеті, а тож саме завдяки цьому М.Драгоманів міг зайнятися вчителюванням у недільній школі на Подолі, опісля ж в київській педагогічній школі, відкільки вхвіс інтерес до шкільної справи на Україні. І виступ М.Драгоманова на бенкеті в честь М.Пірогова опречкинявся до зближення його з гуртком ліберальних професорів, до розширення його наукових занять переважно з усевітньої історії. Великі наслідки свого виступу на цьому бенкеті яскраво підкреслює сам М.Драгоманів у автобіографії.

Зрозуміло, що М.Драгоманів на все життя захвилювався вдячким М.Пірогову за все те, що зробив М.Пірогов для нього, і завжди був щирим прихильником тих гуманних принципів, які зперше проголосив і вжив у життя на Україні знаменитий хірург-патолог, ученик із усевітньо-відомим імям — М.Пірогов.

21/ХІ-1931.р.

I/*Сочиненія IV, ст.44I. Слід мати на увазі, що, з розпорядження М.Пірогова, в кожній класі гімназій мада висіти на стінці таблиця з зазначенням переступів і тих кар, до їх призначали за кожний переступ.

СТУДІЇ М ДРАГОМАНОВА
З ІСТОРІЇ РИМУ.

Коли ми пригадаємо собі з часів нашої науки в середній, чи вищій, навіть школі, який був погляд наших учителів на добу римської імперії, то в уяві майже кожного з нас відродяться симпатії їх до староримської республіканської доби й антипатії до доби римських цісарів, починаючи навіть із блискучого цісарювання Авігуста. За звичайно вживаним поглядом найважливішою добою римської історії вважалась III—II ст до Хр, коли республіка досягла найвищого розвитку; що ж до початкових століть VII—III, то це доба зросту сили та могутності Риму, а з доби Гракхів починаючи — повільний занепад Риму, який із найбільшою силою виявився в цісарську добу, аж поки знесиленої і зіпсованої Рим не зробився легкою здобиччю варварів. Уже самий числовий розрахунок, за яким з більш ніж тисячолітньої історії Риму таке значне число століть віддавалося на зріст та занепад, міг би вказати нам на хиби таких поглядів.

Драгоманів у своїх працях з поля римської історії зробив спробу знайти позитивні риси в цісарській добі римської історії й таким чином уникнути вказаної неадекватності.

Року 1864. він надрукував працю: "И м п е р а т о р Т и б е р і й" /Кіевск. Университ. Извѣстія, 1864, I, ст. I—55, II, ст. I—58/, що була дисертацією його для *venia legendi*; того самого року статті: "О с о с т о я н і и ж е н щ и н н ы хъ I—мъ вѣкѣ римской имперіи" /Кіев. Унив. Изв., 1864; V, ст. I—33/, й на початку 1865. статті: "О г о с у д а р с т в е н н ы хъ р е ф о р м а хъ д і о к л е ц і а н а и К о н с т а н т и н а В е л и к а г о" /Кіевск. Унив. Изв. 1865, II, I—21/. Ці останні статті були пробними лекціями М. П. Драгоманова. Року 1869.

він видає свою магістерську дисертацію: "В с п р о с ъ о б ъ и с т о р и ч е с к о м ъ з н а ч е н і и р и м с к о ѯ и м п е р і и и т а ц к т ъ" /К.У.Кзв 1869, II, ст 1-64; III, 1-50; IV, 1-37; V, 1-59; VI, 1-34; VII, 1-24; VIII, 1-21; IX, 1-50; X, 1-41; XI, 1-31; видана також окремих то- жок, коло 415 ст./

Перша праця: *И м п е р а т о р ъ Т и б е р і й* дала Драгоманову звання приват-доцента в Київському Університеті св.Володимира, де він, від січня 1865.р. починаючи, виконував усі обовязки штатного доцента: викладав обовязкові курси з істе- рії Сходу, Греції та Риму і провадив практичні вправи аж до свого від'їзду за кордон із кінцем 1870.р.

Поміж написанням першої та другої дисертації Михайло Петрович оклав і "магістерський іспит" р. 1867. при Одеському Університеті: дня 11/XII з усесвітньої історії /5 питань за жеребком/, 15/XII з російської історії /4 питання/, 19/XII - з по- літичної економії /2 питання/; поміж 15. і 19/XII зробив у присутності декана історично-філологіч- ного факультету дві писані відповіді.¹⁾

Праця "В о п р о с ъ о б ъ и с т о р и - ч е с к о м ъ з н а ч е н і и р и м с к о ѯ и м п е р і и и т а ц к т ъ" Михайло Петрович публично боровив р.1870., дня 11. лютого /через 10 днів після публичної оборони дисертації на магістра російської історії В.Б. Антоновичем на тему: "Последнія времена казачества на правой сто- ромѣ Днѣпра, Київ 1869.р./ Офіційними опонентами в Ч.П. були: проф. Більбасов Василь Олексієвич /усесвітня - середня й нова історія/ і проф. Мо- дестов Василь Іванович /римська література/. Ма- гістром усесвітньої історії М.П-а затверджено 6. III 1870, а 25/IX обрано на посаду штатного до- цента, при чім він отримав перехідних /24/VII 1870./ закордонний виряд із науковою метою на кошти уні- верситету.²⁾

З праць Драгоманова з римської історії а кає до розпоряджності лише його магістерську дис- сертацію. Щодо його праці про цисаря Тиберія, то про неї рецензує проф. Більбасов каже: "Питання про імператора Тиберія піднято в наших історич- ній літературі п. Драгомановим; він був першим і до останнього часу єдиний виражик того погляду

на Тиберія, де його представником у Німеччині
був р. 1863, відомий публіцист А. Штар, який хотів
дознати, що Тиберій був *"im tiefsten Innern eine
edle Natur"* Проф Більбасов, очевидно, не
поділяв такого погляду, однак певніше про це не
висловився. Як відомо, відношення до Тиберія в
сучасній науці не так гостро негативне, як було
під впливом німецької науки в 60-70 рр. минулого
століття. Рецензія Більбасова офіційна, вона ста-
витьсь взагалі позитивно до всіх праць Драгоманс-
ьа, написаних до 1869 р. Однак, перша зустріч
книжки Драгоманова про Тиберія з боку російської
науки була неприхильна. Майбутній офіційний опо-
нент Драгоманова проф. Модестов, що був тоді в Ка-
занському університеті /до Києва переведений р.
1869./, обвинуватив Драгоманова в відсутності на-
укових метод і навіть педіаторстві. Однак ці
обвинувачення були несправедливі й передчасні і
скорше можуть свідчити про деяку інертність ро-
сійської науки, яка в особі свого представника п.
Модестова не могла уявити собі можливості виснов-
ків і поглядів, вироблених через цілком самостій-
ний дослід джерел. У Драгоманів, принаймні, у
своїй автобіографії пише одверто: "Дисертацію
свою я боровив у початку 1864 р. Вона зробила на
публіку і на професорів доволі чудне враження. В
ній я, а о в с і м не знавчи нові-
щої заграничної літерату-
ри по справі, на основі од-
них і класиків /підкреслюю - Хв. С./, наб-
рав на думку, що імперія римська не була зовсім
упадком римського світа після республіки, а була
свого роду прогресом, коли не політично, то соці-
ально і культурно". /К. Павлик, М. Драгоманов, его
жизнь, смерти, автобиография... Львів, 1896, ст.
342/. Модестов закидає Драгоманову жеманські праці
Сіверса, але Драгоманів не міг її дістати 1869 р.,
бо вона була видана додатком до акту гехбурзької
реальної школи. На рідкість цієї книги вказує й
той факт, що другий рецензент Драгоманова - Васи-
левський /ЖСНПр. 1864, ч. 2 - стаття про Керівна-
ля /помилково зве Сіверса - Егрове, хоч стаття
була написана за кордоном? Рецензії російських
учених мали той вплив, що Драгоманів це глибоко ро-
зібрав поставлене ним питання в окремій /магістер-

ській/ дисертації "Безліч друківаних і усних рецензій брошури /"Імн.Тиберій"/ переконали нас у потребі попереднього історико-теоретичного огляду питання про історичне значіння римської імперії. В нас так далеко закоріненна традиційна уклінність перед Тацитом, такий сильний вплив найбільше пристрасної в цьому питанні німецької науки, такий, нарешті, мало відомі бодай і окремі спроби у французькій і англійській літературі менш негативного відношення до римської імперії, - що кожна подібна спроба в нас здається або чудним оригінальством, або хваленням деспотизму, а в усякому разі повстанням проти науковости" /К.у. Изв. 1869, VII, ст. 13, нот. 4/. В цих словах подачі мотиви, за якими Драгоманів питанню про значіння римської імперії присвятив свою магістерську дисертацію, до розгляду якої тепер і звернемося.

Після короткого вводу /ст. 1-5/ в першій главі: **Загальн о-поширені думки про історичне значіння римської імперії**, Драгоманів розглядає праці Т.Момзена та Г.Вебера, останнього як найбільш типового у справі загально-поширених поглядів. Подавши негативне відношення особливо Вебера до римської імперії, Драгоманів у другій главі під титулом: **Стародумство римських письменників**, подає погляди самих римських класиків на різні доби римської історії й констатує нахил їх симпатій до старшої доби. Ці погляди пояснюються своєрідною "філософією історії", с.т., оцінкою сучасного й минулого, яку робили стародавні письменники. Вихідною точкою цього оціну є моральний ідеал, який з'явився в людях, як тільки вони вийшли з первісного стану. У відношенні поміж ідеалом і дійсністю Драгоманів знаходить три можливості: або ідеал /ідеальний порядок, установи, звичаї, тощо/ був колись за часів предків, чи десь на краю світа /"Золотий вік", "Блаженні Гіпербореї", "Атлантида"/, або його неможливо здійснити в людському житті, або, нарешті - греїя можливість: поступневе удоскональняння життя, яке підводиться під теорію прогресу. Старинні письменники базували свій історичний світогляд на двох перших можливостях: ідеал десь десь в часі та простері, або ідеалові немає місця

на землі і в людському житті; звідтіля їх часто безнадійний погляд на сучасне, ідеалізація кху-лого, їх с т ь р о д у м с т в о, пескізм, гу-манна мізантропія /КУМав. 1869. II, ст. 36/. Що ж до ідеї поступу, то у стародавніх не було ж таких цієї ідеї; вони також мало визнавали ж закономірність у історичних явищах, мало звертали ува-ги на внутрішні соціально-політичні причини, мало були спроможні прожити органічність зросту в установах і взагалі в житті народу і зв'язок по-між собою різних діб історії одного народу /так-так/. Далі — такі ідеї, як похста богів, розді Доді в житті людей, відношення до роскоші і в зв'язку з цим ідеалізація побуту варварів, харак-теристика доби, влоді, на основі скандинавської хро-ніки великого міста й т.п. явища були мотивами в оцінці історичних подій із боку римських /і грець-ких/ письменників. Влоді вхоловлюється, напр., незадоволення брскою воєнного духа часів імперії, або зрівняння у правах населення ж ин. /КУМав. 1869. III, ст. 26/.

Навізке думки на основі чхсельних цитат із грецької ж римської літератури, Драгоманів хоч-статус: те, до античні римські історичні вхскази за правдиве під впливом упереджених ідей свого часу вхскази собі місце майже цілковито і в пра-цах модерних європейських історичних письменни-ків, як Вебер і ин. /так-так, ст. 25/. Току параз-лимого Драгоманова: твори античних письменників повинні підлягати такій самій критиці, як і тво-ри модерних історичних письменників, бо ж "римсь-кий нарід, такий самий європейський нарід, як і нові; із усіх старих народів історія Риму має най-більше схожостей із історією нових європейських на-родів, і тому римську історію слід розглядати ціл-ком на основі тих самих метод, що ж нову" /так-та-ки, ст. 29/.

Далі Драгоманів розглядає ж окремих великих главах думки нехласичних письменників, до вхолов-люючи своєї погляди на значіння римської імперії, й наводить ці думки в таких групах:

І. К а т о л и ц ь к і /або християнські/ п х-с ь м е н н и к и: Августин, Орозій, Салізіан, Григорій Турський, Прокопій Кесарійський, Проспер Аквітанський, Віктор Вітхський, Боссет, Шато-бріан, Лажеж ж ин. Католицькі письменники, почи-

нерчї з найранішого середньовіччя, негативно оці-
нялись до доби римської імперії, осуджуючи її
звичайно за поганізм, за відсуття моральності й
т.д. Одначе, констатує Драгоманів, у свої мірку-
ваннях щодо моральності римлян у добу імперії
католицькі письменники послуговуються думками са-
мих таких античних письменників, с.т., поганьських;
напр., Августин, говорячи про початок занепаду
римської республіки, висловлюється, що вона *"ex
pulcherrimo atque optima pessima atque flagi-
tiosissima facta est"*, де ж це слова
- Сахаростія /Куйбав. І869, ч.3, ст.41, пом.3/.

Такими самими античними очима дивляться хри-
стіанські письменники на варварські народи, іде-
алізуючи їх, як протилежність до "цивілізованих" рим-
лян і, крім того, очевидно знаходячи в них менше
спору для поширення Христової віри, ніж у римлян із
їх цивілізацією. Деякі християнські письменники,
висловлюючись негативно про римську імперію, ино-
ді мимоволі подають і думки, які можуть придати-
ся для позитивного вирішення справи. Напр., Оро-
зій висловлюється: "Римська держава потрібна була
для того, щоб ученики Христа могли розійтись та
проповідувати по всіх країнах, через те, що рим-
ські громадяни скрізь мали забезпечену свободу
серед римлян".) В останніх словах Орозія про свобо-
ду римських громадян, яка за часів імперії поши-
рювалась не лише на природних римлян, а й на про-
вінціалів, на весь простір римських володінь, -
міститься позитивний присуд великої ваги, бо не
скоро Європа після впаду римської імперії дійшла
до такої свободи громадянина.

II. П о л і т и ч е і л і б е р а л и т а
г е р м а н о ф і л и: Макіявеллі, Отман, Монте-
ске, Гегель, Льюран, Фр. Шлегель, Шерр, Маклей,
Гізо й ін. Драгоманів констатує, що на утворення
думок і цієї категорії політичних письменників
визначені раніше погляди класичних та християнсь-
ких авторів мали вплив. Так, напр., щодо Макі-
веллі, то близькість його до античних ідей
відчувається на кожному кроці /Куйбав. І869, ч.5,
ст.37/. Одначе Макіявеллі, відносячись негативно
до римської імперії, цілком ігнорував питання
про відношення римської держави-міста до населе-
ння, яке йому було підлегле. "Держава", каже Драго-
манів, "може бути побудована на основах свобо-

ди, але цією свободою може користуватись лише не-
заканча меншість населення, підлеглого державній
владі; і, таким чином, влада, обмежена перед упри-
віжогованим шаром, — перед усією землер і всім
її населенням може бути як-найабсолютніша, як
найдеспотичніша. Супроти не тільки провінці-
ялів, а й італійських союзників така сеча була
римська державна влада за доби республіки, і це
довело до громадянських воєн і потім до утворен-
ня принципату.

Щодо Монтеסקе, то він поставив добу римської
імперії поміж скипатичним добу республіканських
періодом і монархією Готів, які, на думку Монте-
ске, "завоювали римську імперію, заснували монар-
хію та свободу". "Звичайно", каже Драгоманів,
"римська імперія з такого погляду не могла бути
трактована лібералом XVIII. в. знаємо, як і в ге-
боким презирством і ненавистю" /так-таки, ст. 58-
59/.

Розглядаючи думку цієї категорії проміснен-
ків, Драгоманів у позитивних рисах зазначає участь
античності в творі нових державних установ і ідей
у Європі й розглядає свій огляд таким чином:

"Все сказане про участь класичних уявлень і римсь-
ких окремих ідей і основ у творі сучасних дер-
жавних ідей і установ у новій Європі можна зве-
сти до таких загальних тез: тривала суспільність
і політична свобода є резульат цивілізації, а
цивілізація є дитина такої цивілізації, з якою
не варварства; току освіджені через те лише
міцні основи суспільного ладу та свободи в новій
Європі випливають більше з решток античної циві-
лізації й європейського на її основах розумового ру-
ху XV-XVIII ст., ніж із старо-германських основ".
"У момент формування новоєвропейських суспільств
цивілізацію репрезентував римський народ, току
доку ми повинні віддати повагу і приписати голов-
ну вкладку в життя їх тих основ, без яких не хо-
же бути ні морального, ні суспільного добробуту"
/Кучев. ч. 7, ст. 8-9/.

У зв'язку з ідеями германофілів, Драгоманів
висловився і про "місію народів", розподіл наро-
дів на історичних наблих — негативно, а зате прх-
хляється до думки, що кожний народ переживає по-
дібні, поміж собою стадії розвитку, і германці, за-

топлючи римську імперію, зовсім не стояли на вищому щаблі, навпаки — знаходились у такій стадії розвитку, в якій римляни були на початку своєї історії, за доби королів. Також знайшов місце в поцітках і осуд Драгомановки польського месіанства й московського славянофільства, як вияви гегемонства у славян.

III. Письменники й учені, до яких доводили позитивне відношення до римської імперії: Рутілій Нумантіський, Пруденцій, Данте, Вольтер, Гіоббон, Бударвідде, Дюбо, аб. Сієз, Монльозе, Коффрау, Нібур, Коммєн, Дюбуа, Гюман, Наполеон III, і зокрема Ам. Тері та Меріваль.

Шукаючи причини переміни відношення до римської імперії на позитивне у творч. письменників XIX ст., Драгоманів слідом за Ам. Тері, збачає цю причину в одній із найсвітліших особливостей XIX ст. "Нам рік", пише він, "є вік національностей, — вік об'єднання Італії, Німеччини, але він уодночас — спадкоємець віків гуманізму й декларації прав людини. Коли вдивимось у самі факти, перекоротк в іх національностей, то побачимо, що ті вимоги й рухи мають силу і співчуття світу, де питання національності є різночасно й питаннями культур та прав людини. Нам рік є віком національних об'єднань, але він є й віком величезних міжнародних промислових підприємств, міжнародних вистав, учених конгресів і т.п. космополітичних починань. Осв чому лише в нам рік історик слідом за Пруденцієм, Рутілієм та Данте емпатично повертається до цісарського Риму, й за похмурих фігур Нерона, Доциліана, Каракалли збачає "Рим — спільну батьківщину" — *"Roma-communis patria"*, *"Roma-omnis totius generis humani"* — добж імперії, — самісць: *"populus Romanus dominus"* — республіканських часів/, а вноді в самих цих фігурах — новий образ людини, про який не мали розуміння старі римляни" /Кучер, 1869., ч. 9, ст. 43/.

У зв'язку з питанням про вплив римських ідей, остаточно зхроблених, напр., у праві за доби Цісарства, на ідеї доби Відродження, Драгоманів констатує, що ті письменники, які ставились позитивно до римської імперії, ставились позитивно й до Візантії, до була занедбана німецькою тодішньою мовою Візантія, виходячи своїх учених у Зех.

Керопу, перед самим своїм упадком під ударами турків, була безпосереднім містком, перекинутим від античної цивілізації до часів Відродження і гуманізму. У зв'язку з історичним значінням Візантії, Драгоманів, під впливом Ам. Гері й Жеріада, формує такі загальні тези історичної науки: а/історія народу треба розглядати з державно-національного боку і з боку соціально-культурно-людського; б/завеннад із одного боку не може не завжди тягнє за собою завеннад і з другого, але часто зумовляє собою прогрес із другого боку; в/прогрес цивілізованого народу не приймається, поки варід не поставлений в умови, рідкі фізичні смерті через фізичні захворювання, чи захворювання — хоч цей прогрес може загальмовуватись, будуть не всебічним /КУКав, 1869, ч.9, ст.40/.

Розглядаючи у зв'язку з цим свій погляд на добу т.зв. розквіту й завеннаду з історичною житті народів, Драгоманів проводить думку, що під добом розквіту часто розуміють добу політичної або воєнної могутності цього чи того народу, до того не може свідчити і про розквіт цивілізації; навпаки, в добах, неславних катерхніми зчичками, часто відбуваються глибокі внутрішні процеси зичковання загалу та поширу цивілізації поміж хасемий населення, яке складається з різноманітних націй у великих державах /КУКав.1869, ч.10. і даль./

Велике значіння Риму бачить Драгоманів у тому, що він, зберігши кехі, захворювані в національно-політичну добу, зберігши політичну цичкість цієї доби, наповнив ці гравці не римським, а все-світньо-людським духом. У цій одмові від національних традицій і духу полягає не лише все-світньо-історичне /для майбутнього/ значіння Риму, але й єдине спасіння римського народу, як національності й держави.¹⁰⁾

В останній частині своєї праці Драгоманів зобрає висновки й дієтні питання на трх частини: 1. відносини до римської республїки, 2. значіння римської імперії і 3. релл харварського находу. Основний оцін римській республїці подає він словами Орозія, які взяв за епіграф для всієї своєї праці: "Що було часкивіще за ті часи, говорили ці люди" /=оборонці республїканської доби/, каже Орозій, "коли в Римі святкували тріумфи, славні перемоги, багаті здобичі, знамениті помпи, коли

перед колісницею ведено великих царів і довгими рядами переможені народи. Цим людям я відповім коротко:...нехай вони подумать, що той час, про який вони говорять, повинен бути віднесений не до одного лише міста, а до цілого всесвіту. І якщо, до чим жаски віщі бухи перемоги хля Риму, так же час-тикі і водне буде для того го, що я в коло Риму".¹¹⁾

Таким чином, основою для оцінки Драгомановим різних діб римської історії — це є це чи не подобиє народних мас поодиноких народів, а не наві-ного міста. Тому історична роля римської респуб-ліки лише "наверхне об'єднання цивілізованого сві-ту, повільне відкриття заходу Європи — від Адріати-ки до Атлантичного океану й від Сардинії до Бри-танії — для гелленсько-охідньої цивілізації" /Кубан, ч. II, ст. 24/.

Що ж до значіння римського цісарства, то са-ме йому належить "внутрішнє об'єднання цього світу, юридичне й моральне, й пошир цивілізації на Зако-ді". "Римська імперія — це державний союз наро-дів" /Кубан, 1869, ч. II ст. 24-25/.

Справі відношення варварів до античного сві-ту за добу нападів на Рим і раннього середньовіч-чя, і в зв'язку з цим і значіння нових народів, що прийшли на зміну римському цісарству — Драгоманів присвячує на прикінці своєї праці особливу увагу і наперекір протязникам римської імперії /католиць-кі писемники, політичні ліберали й германофіли/ доводити, що: 1. варвари не спричинились до мораль-ного зірродження історичного світу й не могли до нього спричинитись; відродження тільки тоді поча-лось, коли згадано забуті за середньовіччя ідеї, похрені за римського цісарства, й відродження бу-ло, таким чином, продовження, після перерви, ан-тичних традицій; 2. неможливо приписувати варварам підтрим і пошир христіанства, бо христіанство бу-ло вже поширене в межах римської імперії до варвар-ського владу; 3. не можливо приписувати варварам звуження роботи, бо робота було вже ослаблене законодавством римської імперії, рекітсь та еко-номічним розвитком імперії, а варварство, на почат-ку, тільки підозвало було роботу; 4. варвари не віднесли і становина жінки, бо жінка вже за цісар-

стала займатиме певне місце, а рабство, навпаки, це становище прикидує; 5. варваризм приписує ролі дріб уосвітньої римської імперії, що покладе початок розвитку національностей; однак, римське царство саме стрімко до того, хоч і бахало зберегти потребу миру сорту і єдності країні освіченого світу; розглядати похилення окремих країн і народів римського царства після нападу варварів, Драгоманів констатує, що положення ні одного краю, ні одного народу, не поліпшилось; 6. варваризм приписує утворення представницьких зібрань, які нібито є утвором уже неантичних народів; однак, доводять Драгоманів, у римській імперії вони були і при тій різностанові, а не лише, як у середньовіччі - феодальні.

Впад варварів увазі не додав ніякої єдиної ролі до того позитивного, що було в римській імперії, а загалом підсилює негативні ролі II, як: рабство, перевага військового елементу в державі, змішання області ліри і держави /перевага держави над державою в середньовіччі/. Єдине, що було ослаблене варваризмом, це - урядова централізація, але при цьому зміцнені була всяка різь державного порядку, а гніт влади над особами не додав ні у принципі, ні в його практичній, а протримав лише дрібнистий феодальний характер /Куйбиц, 1869, ч. II, ст. 24 і далі./

Такий короткий зміст основної праці М. Драгоманова в похвалі римської історії. Він одне із перших істориків Риму підкреслює потребу студії соціальної і економічної історії, а також історії адміністративної і місцевої, і центральної. Уже після Драгоманова наука зробила поступ у цьому напрямі, хоч під кінець XIX ст. побільшилось джерело документальної римської історії: знахідки римських і грецьких написів, папірусів та решток матеріальної культури.

Щодо методу досліджу, то ні одної думки Драгоманів не подав, не обґрунтовував її або на безпосередньому вивченні римських і грецьких письменників, або відслідкуванні всевітньої літератури. Зокрема бреше одна цитата із античних письменників, яких Драгоманів знав досконально, бо, як каже у свої споминах /М. Драгоманів, Дла ученої. Спомина. Київ 1903./, що в римській ролі і товаришами радикальним античним письменникам і пере-

китає одну латинських авторів, так що в університеті "похтєвці" мало вже могли нового навчитися на лекціях університетських гуманістів.

Щодо цходженности обговорених праць і авторів, і античних, і нових, і щодо важности своєї теми, дисертація М. Драгоманова, помімо свого спеціального інтересу, як наукової праці з поля римської історії, може, крім того, бути своєрідним практичним вступом до всевітньої історії взагалі. Позитивно вирішене ним питання про римську імперію зв'язує античність із сучасністю в систематичному, логічному і правдивому ході всевітньої історії, для якої римська імперія змістовна, істотна й необхідна стадія.

Наперекір російським ученим, які були під непереможним впливом німецької науки, Драгоманів схиляється на бік дослідів французьких і особливо англійських, і його уваги з цього боку мають значіння й тепер.

Своїми працями з поля римської імперії Драгоманів поклав міцну підвалину і для своєї пізньої діяльности політичного письменника, пробудника українського народу. Його політичні праці можуть і повинні бути тепер предметом семінарних студій молодого покоління, яке тільки цим шляхом може пересвідчитись у поважній ролі праць Драгоманова над римською історією в виробі його загально-політичного світогляду.

З другого боку, при нашій бідности на лектуру з усевітньої історії — варто видати ці праці Драгоманова в перекладі на українську мову з відповідними примітками з нової літератури. Його студії взагалі й до цього часу не втратили свого наукового значіння, й то тим більше їх читали б тепер, що розглянуті Драгомановим питання, як боротьба варварства з античною цивілізацією, відношення центру до провінцій, національна справа, своєрідний союз народів у римській імперії, в актуальні, коли їх прикласти до сучасности.

Реферат на Драгоманівському
святі Інституту, 19. XII. 1925. р.

ПОМІТКИ:

1. Всі відповіді М.П. Драгоманова признані факультетом "весьма удоректорктехічни", див. Протокол Ради Ун.Св.Волод. 6/III 1870 /затвердження М.П. в титулі магістра зосвітязої історіі/ - КУКав. 1870, V, ст. 61-62.
2. Див. Протокол Ради Кхїл. Унів. Св. Волод. з 20/III 1870 /постанова Ради про баханість вряду, див. КУКав. 1870, VI, ст. 2; з 24/IV 1870 р. /голосування додо вряду: 22 - за, 6 - проти/ КУКав. 1870, VII, ст. 13; з 28/VIII 1870 /позідохнення Кхїлської учбоної Округи про "найзкхї дозвїл" дня 24/VII заграничного вряду, див. КУКав. 1870, X, ст. 11; з 25/IX /голосування на вратного доцента: 22 - за, 10 - проти/ КУКав. 1870, XI, ст. 14.
3. *Ab. Staro, Fibernus, Berlin, 1863* - КУКав. 1870, X, ст. 1-5.
4. Закінчурчи слов монографію "Т а ц и т ь к е г о с о ч и н е н і я", СПб. 1864, п. X о д е с т о в каписав: "Относительно последней книги / Императоръ Тиберій г. Д р а г о м а н о в а, Кіевъ 1864/, нужно замѣтить, что авторъ ея поступилъ неблагоразумно, не указавъ на источники, откуда онъ почерпнулъ свои идеи о Тацитѣ и Тиберіи... Книга эта, каписанная довольно талантливими молодыми учеными, заключаетъ въ себѣ, кроми п л а г і а т а, другой существенный недостатокъ - отсутствие ученыхъ примечъ. Авторъ ея замучаетъ Шахпани въсто Тацита, Светонія и Діона Кассія и приводитъ Тацита по переводу Кропленберга, за которекъ значенія вудьгата вхкхъ еще не признано. А называть такъ легко Тацита риторекъ, т. е. повторать то, что сказавъ Сиверс / *Sievers, Tacitus und Fibernus, Hannover, 1860* /, и повторать, не указывая на источникъ, - это вѣчто больше, чѣмъ п л а г і а т ь к отсутствіе ученыхъ примечъ" - ст. 204, пом. 1.
5. Див. пом. 4.
6. КУКав. 1869, XI, ст. 7, пом. 1. - Працо Сиверса, з думками якого зішлось Драгоманов, видано пізніше під титулом: "*Sievers, Studien zur Geschichte römischer Kaiserzeit*", Berlin 1870. Не втратила свого значіння й до цього часу. Проф. Ю. Кулаковський зве її "великою".

критической работой" /История Византии, т. I².
Київ, 1913, ст. XII/.

7. *Jh. Normansen, Römische Geschichte*, III
т. *16is zum Schlacht bei Thapsus* / 1864-1866,
vierte Auflage; *Georg Weber, Allgemeine*
Weltgeschichte, III том, I-II *Abteil*; IV *Band*,
I-II *Teil, Römische Geschichte*, 1861-1864 -
КУИЗв. 1869, II, ст. 6.

8 КУИ. 1869, III, ст. 47. - Драгоманов зокрема далі під-
креслює цю свободу в римській імперії й особли-
во зупиняється на волі шкільного навчання: "В
школі навчання в римській імперії не було ре-
дакційного урядом. Воно було свободне і знахо-
дилось у руках приватних реторів і філософів.
Бо як Безпасіян установив учителів на платні,
із них найславіший був Квінтіліан. У школах да-
вали учням такі теми, як "благородство тирано-
обителів" - КУИЗв. 1869, ч. 10, ст. 10. - Ця не
це місце саме використали проти Драгоманова йо-
го "учені рецензенти", які "навіть якось вигод-
кували було місце в моїй книзі з сенсом показ-
ки царевбивства". - пор. Ж.П. В. Д. Ж. К., Автобіо-
графія, ст. 347.

9. КУИЗв. 1869, ч. 5, ст. 43. - Це в справі політичній;
що ж до культури за часів республіки, то
Драгоманів пише: "хоча римського народу залиши-
лось до кінця республіки у стелі глибокої тем-
ряви, з чисто селянським світоглядом, повним
усякого роду забобонів. Виклі ж класи довго мали
лише релігійну освіту". Далі дескраві думки Дра-
гоманова щодо потреби як можливо широкої освіти
саме для демократичного устрою і приводить при-
клад із історії Ітек, де від часів Сохьона вхва-
тозували публичні читання, вистави політичних
трагедій і комедій, давали широку свободу нав-
чання і т. д. - КУИЗв. 1869, ч. II, ст. 14-15.

10. Ця думка про відмову Риму від своїх національних
традицій, розуміючи також і відмову від тради-
ційного поєвоховання народів за часів респуб-
ліки, розкладає Драгоманів у своїй праці з особ-
ливих латинськом. "Національні форми побуту й цн-
хлізациї", каже він, "часто до обискучімі для
одного часу, то біліше гнетуть другий, то біль-
ше утруднюють їх і з них: так навіть Грецію
думки змічки автономізму й перекази філософіч-

них шкіл, так Індія продовжує багаторозви-
ток міфології, догматики і поезії. Бодо Раху,
то історія його в останні часи саме і познача-
ється прагнєнням вираженєм узько-націоналістич-
ного форм і ідей. Радіска держава останнього часу
визнає на одну націоналістичну, а саме народів
і обмін цивілізацій і т.д. - Крив. 1869, ч 10,
ст. 37.

І. * *Quam feliciter Roma vincit, tam infeliter,
quicquid contra Romanos sit, vincitur* *.

М. ДРАГОМАНІВ ТА МИХАЙЛО ВЕНЮКОВ

Р. 1876. переїхав Драгоманів до Женеви й жив тут до осені 1889. р. /Д. Заславський, М. П. Драгоманов, Критико-біографічний очерк, Київ, 1924, ст. 83/. Приїзд його до Женеви *був визначною подією в житті російської колонії; його попереджувала гомосна слава професора, що постраждав за свій радикалізм; він був популярний, як публіцист; щодо своєї освіти стояв без порівняння вище за всіх емігрантів /треба розуміти — "що перебував роді в Женеві". Хв. С. / й йому одводили в Женеві таке саме місце, яке займав у Пармжі Давров* /там-таки/. З 1877. року женьєвська російська колонія почала все більше й більше поповнюватися політичними емігрантами з Росії, й кожного такого втікача перш за все спроваджували до Драгоманова. За перших років свого перебування у Швейцарії /1876-1879/ Драгоманів був там найпопулярнішою й найвпливовішою людиною /там-таки, згадка В. Засухіч/.

До цього немало спричинялася сама особа Драгоманова, особливі риси його характеру. Про Драгоманова знали всі, що він — людина абсолютно чесна, сувора у своїх вимогах і до других, — і то найбільше — до себе. Моральний авторитет його стояв непохитно /там-таки/.

Не диво, що всі люди, які знали його в тому часі, навіть і такі, що потім розійшлися з ним через політичні переконання, говорять про нього у своїх спогадах як-що не з пієтетом, то з великою пошаною. Навіть ті, що їм допік був Драгоманов своєю похемікою з ними /напр., відомий революціонер, Лев Дейч/, ставили Драгоманова, як людину, дуже високо й одмічали в його характері такі риси, що допомагали Драгоманову притягати до себе людей, та його простоту в поведінці з людьми.

Тому дуже цікави цілком протилежний оцін Драгоманова, до його час сучасних, який побував біля-мені того самого часу в Женеві й позна-комився тут із Драгомановим. Був це відомий ро-сійський жандармський та географ - М.І. Венюков. Ве-нюков об'їхав до 70. років велику кількість різ-них екзотичних країн /переважно - азійські во-лодіння Росії/, написав декілька цінних книг /го-лово - оповідей своїх подорожей/ та в 1877. пе-реселився за кордон та побував там, де посередку-вався російська політична еміграція. Побував і в Женеві й тут познайомився з чільними діячами хеверської російської колонії /Крапоткіним, К. Мечніковим, Драгомановим та инн./ . Про свої зу-стрічі з цими діячами він і пише у своїх цікавих спогадах. Ці спогади /"Навспоминання М.І. Веню-кова" / вийшли у 3-х частинах у Амстердамі /у рр. 1895-96-1901/; друга книга спогадів охоплює рр. 1877-1884. Уривки з неї друкувалися не-де-давно у журналі "Голос Минувшого" /р. 1922/, звідки-м я беру оповідання про зустріч Венюкова з Драгомановим. Якого саме року відбулося знайо-мство Венюкова з Драгомановим, згор спогадів не каже /взагалі хронологічна книга у ньому, відомі-м частині його спогадів, дуже неповна/.

Але дамо слово самому Венюкову /дамо опові-дання його в перекладі/:

"Мечніков перучив мене Драгоманову, або, радше, Драгоманова мені, на зводачи, проте, нас при со-бі.

Було це так. Сиджу я раз у себе в кімнаті ч. 49 *Hotel Richemont* і пишу; приходить людина і каже: "Вас чекає надоліні якийсь пан". "Дав він ві-сітвіку?" - "Ні". - "А щоб їх"! Прого сходжу. В са-лоні, не здійнявши ношеного пакета й тремлячи в руках соломиного бріля, сидить пан, який, при мо-гому вході, каже, не зупиняючись: "Я - Драгоманов"; мені казали, що в вас є така й така книга /зі ста-тій Росії/, й я прийшов попросити її у вас". - Це було трохи нахабно, особливо, коли взяв під увагу те, що він не побажав зайти згору до моєї кімнати, а зикликав мене до загального салону, виходячи з крамарчука з книгарні; але, зрадівши, що цього разу зекляк просить не грошей, а лише кни-ги, я зідрагу погодився; а щоб дати невеселку дек-цім звичності доцентів, що видавав себе за про-

фесора, отже - це якийсь авторитет, до якого нех-
тувати дрібязками людського спілкування, а тут-та-
ки, не поспросивши його і з собою, пішов до своєї
кімнати та приніс бажану книгу, віддав її йому
слід, визначивши речення, кожне повернути, після
чого ж розклалися. Книжку повернуто вчас, але
скоро після того я дістав від Драгоманова з Кла-
рансу, де він був, допомагаючи Реклю писати його
слабеньку географію Європейської Росії, - таку
записку на поштовій картці: "потрібна книжка Трої-
ницького про панщину; прийдіть якнайскорше: негай-
на потреба". Це було вже занадто безцеремонно; же
лишень брати книжки в людини, це як-сид не зна-
комої, але й прикумувати її надсалати їх на свій
кошт та під небезпекою, що пропаде на пошті. Пре-
те, розмірковуючи й маючи на увазі, що книга, ка-
жуть, справді таки потрібна Реклю, я дістав її
з Женеві крім женецького, а різьбач зробив
нову послугу протестантському прохачеві, але ж не ра-
змирючи надсалати книгу сам. Для цього я відшу-
кав женецьке поміжання Драгоманова і віддав па-
кет так, попросивши донакати надіслати його на
/вказану/ адресу. Але ледве я востег до роботи,
як дістав знов листівку приблизно такого змісту:
"а що з книгою Троїницького? Надісліть якнайшад-
че: вона нам дуже потрібна". Я помідував, що був
такий-хаткий, але одібрати книгу негайно було вже
пізно, й я обмежився лишень тим, що надіслав Дра-
гоманову теж на листівці: "Панщину" я вам надіслав
через вашу родину". У дальній прїїзд до Женеви
доцент-професор-челадник приїз з мені книгу назад
і цей раз разом прийшов угору до кімнати ч.49 /де був
Венюков - Дв.С./, хоч і сповістив про візиту че-
рез люка. Розмовляючись, при чому він не пропустив
нагоди оповістити, як вїїхав із Росії з паспортом,
видалим ки.Дундуковим-Корсаковим; як князь споч-
чатку похитався на те, що не має права дати йому
паспорту, як жидки під доглядом, а потім по-
відомив про згоду шефа канцармії; як приходок до
відїїду /цілою родиною/ виславлено бажані його,
Драгоманова, студіювати побут західних слави, то-
що. Побажавши ми й про Чубинського, приятеля Дра-
гоманова й такого самого, як він "хохломана", по-
оміляючись з Шукалова, що дозволив Чубинському ви-
ти окрієм, крім Архангельської губ. Але ні про
правдиву мету прїїбуття Драгоманова до Женеві /до

когда б дати йому привід ставити й мені подібні запитання/, ні навіть про успіх його "Громади" /мені було відоме *il fiasco* /, а не спитав: де біжить, пробуває натякнуту, що це для мене річі байдужі, що я до них зохряться не бажаю, щоб і свої посілости відгородити від чужих нападів. Ми розійшлися без жалю, й хоча Драгоманів на прощання сказав: "якщо й там буде щонебудь похрібно від мене, так, будь ласка, звертайтеся"; — проте з віддаванням візиту не поспішався, тим більше, що бачив добре, що метою знайомства служить намір доставити від мене книжки, журнали й часописи, що їх я доставляв аж десять? За двох-трьох провідів, що я їх зробив Драгоманову /візиту за візиту/ не так мені було роздивитися, що умовні обрії цієї людини дуже незалежні, що в екзективних науках він нічого не тамить, що його *idée fixe* — якась незалежна "Мадоросія", гетьманщина, Січ, одне слово, щоось давно минуле, що відкинуто своє й цілком не годиться зі сучасним формами громадянського й політичного життя народів. Я не перечив цим теоріям, як річам цілковито нікчемним, а потім — учинив у Драгоманова зовсім не було чого. Моральний його уклад мені цілком не подобався: це було щось таке хистке, гнучке, нещире, завжди хитреньке /"себе на ум" / й до того иноді нещадне, що, напр., в Салтикові він не бачив нічого більше, як "скохороха". Я зовсім не здивувався, коли Ельпідін запитав його у пресі в "Общем Дялі", звідки в нього ваявся гроші на видання "Вольного Слова", в нього, що довго ходив у одному перехидьованому піджаці. Не здивувався й відповіді, що він в дуже різкій формі дав сам таки Ельпідін: "це гроші Ігватьєва, якого як, пане Драгоманів, через те й не дозволяєте собі зачіпати, штиркарчи його попередника, Дьоріс-Мелікова" /кн. II, ст. 46-47/.

Далі Венюков підносить признання Драгоманову, що він уніс до паризького літературного конгресу скаргу на російський уряд за утиски для української літератури, але потім питає: "А далі, за цим громадянським подвигом, що остаточно звкрив Драгоманову шлях до Росії, що можна записати в його інтелектуальний акт?" Присутніють на революційних сходинах у саці Шіса, в Женеві? — й на це відповідає: "Але вона була така безневинна, що коли швейцарський уряд, виганяючи звичайного про-

мовця на цих сходинах Крапоткіна, запітає у російського посольства в Берлі, чи не треба йому різночасно вигнати й Драгоманова, то посольство відповіло: "На що? Це — така нестрашна ходина, обмежений провінціаліст, до нас не має до його ніякого діла. Хай собі згадає "Грохадку" і всілякі періодичні й неперіодичні пафлетки: їх ніхто не читає"... Чи читає тепер хтоябудь драгоманівське "Вольное Слово", я не знаю; а кінцем інтересів р. 1883. а бачки у Гіо на пошці всього їхньої червоневої чкоти цього журналу, й не думав, щоб на нього було багато покупців". /ст. 47/.

Венжков не вірить зазві Драгоманова, зроблені із приводу обвинувачення його в друкуванні анонімних, "несправдливих кокусь, чи чокусь" кореспонденцій, що він завжди й кожний свій твір підписує повним своїм іменем, і каже: "... як би це було так, то це робило б йому велику честь. А тільки можна в тому бути сумнів. Адже ж, і на "Вольному Слові" немає підпису р е д а к т о р а Драгоманова, хоч усяк знає, що йому належать там не одні підписані яку статті. Терористи "Набата" недурно ж ласкали кожного доцента, що зве себе професором за його політичну хисткість та таємничі натхнення собі чужими думками. Я зі свого боку можу сказати, що, не знавши персонально нічого, щоб свідчило про нечесність Драгоманова, ніколи проте не кіг прихисити себе ставитися до нього з довірям; і те саме я чув від багатьох інших". /ст. 48/.

Далі Венжков у своїх спогадах порівнює Драгоманова з киїм "коринфськ" женецької еміграції — ки. Крапоткіним. "Останньому, каже він, можна було з довірям говорити все про себе і про других, не боячися, що він зрадить... Самі суперечки з ним... були чесною боротьбою, а не киданням кахички із-за рогу...". При своїй односторонності його ідей, це було й є дихне окіна розумом, знанням і, що найважливіше, вірністю раз прийнятим чи виробленим принципам. Ніякого "факторства", як у Драгоманова, Кечіхова й ки. Г. /ст. 48-49/.

Нарешті, Венжков каже про одне обвинувачення на адресу Драгоманова — у "нездібності до постійної, напруженої діяльності". Азім це обвинувачення він каже всіх російських, казіті "переч-

довжк умикав* і вбачав в цьому причину того, че-
раз до гонк ставали за чобляників та й то на ко-
роткий час до французьких революціонерів; він ка-
же: "Реклю, напр., за чергою наближав до себе Со-
клогова, Драгоманова, Крапоткіна й Усачікова й
ві на одному не зупинився, як на постійному спів-
робітничкові"... /ст 51/.

От і все, що оповідає нам Венюков про свою
зустріч та знайомство з Драгомановим та рівночас-
но, й ціла характеристика українського політика й
великого громадянина. Дійсно, *non multum, sed
multa*. Чого тут тільки не має - від поведеного
пальця до отримування грошей на вихання журналу
"Воляное Слово" від царського уряду. Картина дій-
сно вбача, показує нам Драгоманова зовсім не та-
ким, яким ми зрештеш його бачили в описах інших
його сучасників та людей, що знали його близько.
Хто ж правий, і чи справді Драгоманів хоч трошки
був таким, яким змальовує його Венюков?

Попробуємо розібратися в тому, що закладає
Драгоманову Венюков тут на першому плані стоїть
обширивачення з н а х а б н о с т и. Воно, на
думку Венюкова, виявилось в тому, що Драгоманів,
має з ним знайомий, прийшов до нього попросити
потрібну йому книгу, при чому - *horribile dictu!*
- прийшов у поведеному пальті /це автор підкреслює/
і, прийшовши до готелю, де жив Венюков, викликав
останнього через льокаля до загального салюну й
не захотів піти до нього нагору та ще й не пере-
дав йому своєї візитівки. Чи дійсно це такі вже
«скриві факти», і чи справді вони свідчать про «на-
хабство» Драгоманова?

Насамперед, чи був справді цей факт /самоте
- зустріч при таких обставинах/? На жаль, друга
сторона - *altera pars* - про цю зустріч нічого
не говорить, і її свідочтва ми не маємо, бо ні
в споминах Драгоманова /напр., в "Автобіографії"/,
ні в його листуванні, такому великому, про знайом-
ство з Венюковим ніде не згадується ні словом.
Ця зустріч була для Драгоманова просто дуже не-
значним епізодом у його, такому багатому на ціка-
ві події та знайомства, женецькому житті з кін-
цем 70. років. Ми вже згадували про оповідання В.
Засудіч, людини, що не мала великої симпатії до
Драгоманова, про те, що кожного нового політич-

ного емігранта з Росії, до заїждься в Женеві, перш за все спроваджували до Драгоманова.

Але хай самий факт зустрічі Драгоманова з Веніковим, і серед тих обставин, як це описує Веніков, і був, так хай це може характеризувати Драгоманова як нахабника? А і так така поезія-ка проігнорувати тому образу Драгоманова-індіви, що так яскраво виступає з його існування та і з тих численних спогадів, до як їх каже від осіб, які особисто знали Драгоманова. Біограф Драгоманова, Д. Заславський, однією /як ми згадували вище/, до за перших років свого перебування у Швайцарії Драгоманов був найпопулярнішою і найвпливовішою людиною в Женеві, каже, до цього немало сприяла сама його особистість та його здібність п р и т а г а т и до с е б е х о д е ї. Д. Дойч вказує у своїх спогадах на те, до Драгоманів "зі всіма гримав себе просто, по-приятельськи, жепкував, жартував". Може, ця "простота" Драгоманова з'явилася російському географові з генералів за "нахабство"?

А далі, візьмім такі прозвища цього "нахабства" Драгоманівського у згадуванні Венікова. Драгоманів звернувся до нього по книжки, хоч був мало з ним знайомий. Що ж тут такого? Драгоманів звертався до багатьох людей із проханнями прислати, чи дати йому ці чи ті книжки або зробити з них які записи. Можна сказати, до це один із провідних мотивів його існування. З такими проханнями він звертався, певно, і до знайомих людей. Але хай це "нахабство". А далі, з самото описування Венікова ми можемо зробити висновок, до не так уже і далеко стояв одне від одного з Женеві Драгоманов та Веніков, щоб Драгоманів мусів із злимою особливими переконаннями звертатися до нього з проханням — пошукати йому книжки. Як можна здогадуватися з досить неясного місця спогадів Венікова про початок його знайомства з Драгомановим, сестаннього післав до нього Д. Мечников, товариш Драгоманова в його праці з "Географією" Рєкію /для цієї "Географії" — *La terre et les hommes* — Драгоманів написав розділ про Україну/. Д. Мечников, як видно зі спогадів Венікова, з ним був добре знайомий.

Далі — скархитесь Веніков — Драгоманів звиквав його до загального салону, з не цілком сам до нього нагору, до його кімнати. Нав не зі-

доко, через до саме Драгоманів зробив так, не знаємо, на якому поверсі як Вейрков, як високо треба було кти до нього вгору Драгоманову, а де, може, пояснимо б нам мотки такої поведінки Драгоманова. Бо ж ми знаємо, що страшна хвороба Драгоманова, як, нарешті, доведа його до могили, взявся буда же у Женеві /дх/, н. пр., Заславоїккк, ор. сіт., ст. 165/. Може, саме ці і сталося через недугу...

З оповідання про все до подію ми можемо бачити, що Драгоманів за послугу, що йому зробив Вейрков, запропонував теж послугу — позичити книжки Вейркову; можемо бачити, що Вейрков брав у Драгоманова книжки /хоча б той часопис "Порядок", про який він згадує/; знаємо, що Драгоманів позичені книжки повернув, — отже нічого непрямого послуга Вейркова йому не принесли, і негарного враження цей інцидент на Вейркова не міг би зробити, як бх... як би він не був упереджений супроти Драгоманова... А що був упереджений, це відчувається з того току, в якому описується зустріч його з Драгомановим. Взяти хоча б його іронію з приводу "професорства" Драгоманова. Ми знаємо, що Драгоманів ніколи собі звання "професора" не призначав, ніколи себе професором не звав. Таке обзначення, справді, закладав йому "Набат", але з "Набатом" у Драгоманова були особливі відносини, та й терористи "Набата" були люди, що нікому ні перед чим не зупинялися...

Захиляється ще загальна характеристика Драгоманова. Вона теж така, що перечить усьому току, що ми досі знаємо про релі Драгоманова серед російської еміграції в Женеві та й про нього самого.

Справді! "Його умовий обрій був дуже невеликий"; "з екзактних наук нічого не тямив"; його *idées fixes* якась ж е з а д е ж н а М а х о — р о с і я, гетьманщина, Січ". Особливо гарке оце останнє: автор "Чудацьких думок", "Переднього слова до Громади", "Люті" на Наддніпрянську Україну" і книж. і пропагандист нової гетьманщини, чи Січі! Видно, що Вейрков, може, й добре знав екзактні науки, але з історії /української особливо/, чи політичних українських міркуваннях розбрався не дуже добре.

Але найбільш мусять вражати нас у характері

стиці Драгоманова завжди м о р а л ь н о ї
х и с т к о с т и /з якого місці "Флюгерська"/
ї нещирості, завжди, що його Вєжков пробує об-
грунтувати порівняння Драгоманова з Крапоткі-
нцями: Крапоткінові, колиш, Хєсна було все розорж-
тж, "не боїшся, що він зрадить" /ніби Драгоманів
когось колись зраджував! Правда, Вєжков не на-
водить жадного факту такої зради. Як цей оцін
морального обличчя Драгоманова не відповідає то-
му, що ми знаємо зі спогадів інших сучасників
Драгоманова. Власне, для того, щоб спростувати
цю характеристику, досить було б того, що як ска-
зали на початку цієї статті зі слів Д. Заславсь-
кого, опертих на спогадах про Драгоманова людей,
які добре його знали або близько до нього сто-
ли за часів його перебування в Женєві. Додамо до
цього тільки небагато.

Ось, напр., що говорить про цей бік духовно-
го єства Драгоманова людина, яка дуже близько сто-
яла до нього саме за цієї самої доби - кінець 70;
років - проф. Д. Овєянїко-Кудїковський: "Це була
натура люда - якщо можна так висловитися, - престо-
ра. Умові ї моральні основни його особи виявля-
лися в його словах та ділах жмковїльно, жєно ї
просто, - а сказав би: навіть науїно. Глибока су-
рїсть і рїдка чеснїсть дуїи це - були в нього ри-
ож, що падали в дїчі. Нічого він не хотів і ні з
чим не ловався, - його слова та зчанки були досто-
менним відбитком його дуїи" /Воспоминания, Одетер-
бург, 1923, ст. 136-139/.

Зі спогадів інших сучасників жєнєвської до-
би життя Драгоманова /Степан-Кравчинський, Засу-
їч, Аксєлєрод, Дєйч, Бєн-Алєї ї инє./ ми також
знаємо, що він користувався репутацією людини чес-
ної, без жадних закидїв, суїорої з вимогах і до
других, і до себе самого. Моральний авторитет жо-
го був непохитний, і його жєнаїахх навіть його
жороги і протївники. Один із таких протївників
/Аксєлєрод/ писав: "Я не можу припустити, щоб Дра-
гоманів свїдохо сказав неправду". Як ця характе-
ристика не годїться з тїм образом, що його знаїо-
вав у своїх спогадах Вєжков...

Важко знаїти прїчину такого ставлення до Дра-
гоманова людьми, які Драгоманів нічого не зробив.

Звичайно, тут якусь ролю відіграло українство Драгоманова, яке, як видно з того, що про нього говорять Венюков, дуже йому не подобалося. Але мусила бути й інша причина. Деякий натиск на цю причку дають ті місця спогадів Венюкова, де він говорить /правда, дуже побіжно/ про співробітництво Драгоманова в "Географіі" Реклю. Він, каже, що Драгоманів "жив у Кларансі, допомагаючи Реклю писати його слабенську географію Європейської Росії; даді - очевидно, в наслідок цього співробітництва - зве Драгоманова "доцентом-професором-челядником", і нарешті, каже, що ніби-то через невміння російських емігрантів - співробітників "Географіі" - Соколова, Драгоманова, Крапоуткіна й Мечнікова - працювати, Реклю й не міг ні на одному зупинитися, як на постійному співробітнику. Тут явно пробивається якоесь невдоволення. Можна здогадуватися, що Венюков, як географ-фахівець, міг бути незадоволений із того, що Реклю закликав на співробітників людей не фахових /між ними і Драгоманова/, а його обійшов. *Inde irae!* Через те, мабуть, і Географія Європейської Росії ніби-то слабенська /а Драгоманову в ній належить тільки розділ про Україну!/, і прехирлива назва "челядник" /ніби-то, коли б сам Венюков співробітничав у Реклю, так не був би "челядник"?/ і, нарешті обвинувачення в незмінні працювати, яке ніби-то викликало потребу замінити Драгоманова в "Географіі" иншою особою, ніж тим, як це легко пояснюється тим, що Драгоманів мав спеціальне завдання в "Географіі" - написати географію України, що він і зробив, після чого йому таж нічого було робити. Так пишеться історія! /чи то пак спогади про великих людей/.

ПОМІТКИ:

І. В е н ю к о в Михайло Іванович /1832-1901/, син поміщика Рязанської губ., вчився у дворянському полку, звідтіля вийшов офіцером /1850/; потім вступив до петербурзького університету й академії Генерального штабу, яку скінчив р. 1856.; похорожував 1857. і 1863.рр. по Далеко-

му Сході /Ахур та Усурі/, Сибіру, Середній Азії, Кавказі; 1868. зробив подорож кругом світу; у рр. 1869-71 був у Японії та Хіті, р. 1874. — в Азіатській Турції; був якийсь час секретарем Російського Геогр. Т-ва; від 1877. жив за кордоном, переважно в Парижі. У рр. 80. подорожував по Пізн. Африці, Південній та Центральній Америці. З численних праць найбільш заслужовані на увагу: "Путешествіе по азіатскимъ границамъ Россіи" /1868/, "Очерки Японіи" /1869/, "Описание Японскаго архипелага" /1871/, "Очерки современнаго Китая" /1874/, "Россія и Востокъ" та инш. /Див. "Энцикл. Словарь Брокгауза" — Европа, півток 11, ст. 4/.

2. З російських: "Вѣстникъ Европы", "Русскую Старину", "Голосъ", "Извѣстія Географическаго Общества", пізнім і "Русскую Мысль". Драгожанів якийсь час постачав жєні в обмін Стасюлевичівській "Парадокъ", але так неакуратно, що я припинив ці ніби-то взаємні послуги.

МИХАЙЛО ДРАГОМАНОВ І ПЕР ЖОЗЕФ ПРУДОН.

Не треба доказувати, що політичні погляди Драгоманова склалися під значним впливом французького соціаліста Прудона /1809-1863/. Цього не заперечував і сам Драгоманів, який незрідка називав себе "останнім Прудонівцем". А проте цих слів Драгоманова не можна приймати без застережень. Драгоманів не був безкритичним учнем, а гідною людиною, і вмів із досить хаотичної Прудонової системи вибрати для себе те, що відповідало його власним переконанням і суспільному розвитку доби, коли він жив /він був молодший від Прудона більш, ніж на ціле покоління/.

Що Драгоманів ішов у своїх поглядах иншим шляхом, незалежно від Прудона, можна бачити хочби на такому прикладі: як відомо, Прудон ставився до парламентаризму негативно. Зате Драгоманів високо цінив роль парламентів і так званої формальної демократії для поступу й розвитку суспільства, зокрема для політичного дозрівання кінчиків карів суспільства. Розуміється, сила Прудона й його вплив не в його теоретичних спробах. Він і в своїх "наукових" працях залишався агітатором і пропагатором нової віри, що її вмів популярно та з западом викласти своїм читачам.

Вплив Прудонських ідей на Драгоманова можна прослідкувати з досить великими подробицями. Драгоманів не тільки цитує Прудона, але й бере відповідні думки його як свої, прикладаючи їх до українських обставин. Є схожість і навіть тотожність у поглядах Прудона та Драгоманова, особливо як вони торкаються проблем демократії, свободи, федералізму, проблем національних, релігійних, етичних і т.д.

Прудон у своїй політичних писаннях не один.

раз звертався до проблеми с в о б о д и. у своїй обширній праці "*De la justice dans la revolution et dans l'eglise*" він дає таке означення свободи: це "пошана до кожної персональної гідності й міра всіх публичних свобод" /"*De la justice*", том V, ст. 29, Bruxelles, 1870/.

Майже тими самими словами це сказано у Драгоманова: особиста гідність це — "природна підстава стремління до політичної свободи". Драгоманів зазначував не один раз у своїх писаннях, що на Сході Європи "затуплене між людністю почуття особистої гідності" через "надзвичайний розвиток царсько-бюрократичного начала" /Вольний Союз — Вільна Спілка/. Не думку Драгоманова, та людина, що себе шанує, поважатиме й права інших. Люди з почуттям особистої гідності зміють боротися проти насильства й самоволі, відкіль би те безправство й не виходило. Те саме перед Драгомановим висловив Прудон. Він писав: "Я починаю з того, що ставлю цей принцип, який я називаю п р и н ц и п о м о с о б и с т о ї г і д н о с т и, за підвалини науки моральної: шануй себе. Поставивши цей принцип, я кажу, що він має, як наслідок, казати нам шанувати гідність інших так, як нашу власну".¹⁾

Також на іншому місці Прудон звертається до тої самої проблеми політичної свободи: "Хто каже с в о б о д а, той, мовою публичного права, говорить "гарантія": гарантія недоторканости особи й життя, гарантія свобод громадянських, корпоративних, промислових".²⁾

Свобода у Прудона ґрунтується на с п р а в е д л и в о с т і. Справедливість — це є "спонтанно випробувана і взаємно загарантована пошана до людської гідності, незалежно від того, в якій особі і в яких обставинах вона була б загрожена, та на яку небезпеку нас виставляла б її оборона".³⁾ Свобода, справедливість, людська й персональна гідність — це майже синонім для Прудона. Одне без одного не може здійснитися.

Але не тільки свобода й гідність особи забезпечує політичну волю в державі. Прудон ставить, як передумову здійснення свободи, на першому плані федерацію, вільний союз людей і людських стозаримень, громад. "Хто каже "свобода", той каже "федерація", або нічого не каже; хто каже — "реп-

публика", каже федерація, або нічого не каже; хто каже — "соціалізм", каже федерація, або знов так нічого не каже".²⁾ За передумову свободи Прудон уважав "політичну федерацію або децентралізацію" (*fédération politique ou décentralisation*; див. *Du principe fédératif*, ст. 8^{1/2}).

Прудон вірив, що до здійснення федеративного принципу дійде в ХХ. столітті "Двадцять вік відкріє еру федерації, або людство знову почне тисячолітнє числище".³⁾ Він ненавидів кожну централізацію, хоч якими вона гарними гаслами прикривалася. Вважав за найпевнішу й одинокую гарантію свободи широке самоврядування (*self-governement*).⁴⁾ Цей принцип самоврядування Прудон назвав а н а р х і є ю.⁵⁾ Відсімі іде й відоме означення, яке дав собі і своїм прихильникам Драгоманів: "громадівці — безначальники" /соціалістично-анархістич/. Розуміється "анархія" Прудона-Драгоманова не має нічого спільного з терористичним анархізмом, із одного боку, та з анархізмом аполітичним, що виявляв себе в Західній Європі та в Росії, з другого.

В централізацію Прудон добачав найбільшого ворога політичної свободи. Він порівнює зцентралізовану республіку Францію з федерацією Швайцарською й віддає другій перевагу, навіть тоді, як би вона поставила на чолі держави конституційного монарха. "Основники демократії з року 1793. думали, що чудово зробили, відрубавши королеві голову й завівши декретами централізацію. Але це помилка, що не повинна більше нікого обманювати. Рада десятиох у Венеції була справжнім тираном, і республіка була жорстоким деспотизмом. Навпаки, дайте князя, з королівських титулом, такі республіці, як Швайцарія: якщо ситуація не зміниться, то це буде так, ніби ви натягли повстаній капелюх на статую Генріха IV".⁶⁾ Прудон уважав федерацію монархій за "сто разів" ліпшу, ніж зцентралізована республіка.⁷⁾ Взагалі зразком республіканського федеративного устрою була для Прудона Швайцарія. Швайцарську федерацію він характеризував так: "це група суверенних і незалежних держав, зв'язаних договором взаємної гарантії".⁸⁾ Зате французький централізм Прудон уважав за велике нещастя для французької демократії. Париж, на його думку, по-

У практичній оцінці національної справи Прудон виявляє глибоке почуття д і й с о в о с т і х. В революційно-демократичних соціалістичних колах Західної Європи протягом усього XIX століття дуже прахильно одінгряно польську проблему. Відоме п о л ь с ь о е н о ф і л ь с ь о західно-європейських демократів, революціонерів та соціалістів жако підставу з їх зневажств до реакційної, авторитарної Росії, цього "хандарма Європи". Поневоленій Польці співчували як жертві російського царату, на неї покладали надії як на огнище майбутньої революції і як оборонний зах проти абсолютизму, і хоч було відомо, що на чолі польського національного руху стояли переважно шляхта, через цей фактор замирявали очі, зі страду — через царський Росією.

Маркс та його прихильні заступали той погляд, що мали "неісторичні" надії охко економічного розвитку мусити "деанационалізуватися", злилися з "історичними" народами. Вони не вірили в чеське відродження, не бачили особливих перспектив для розвою пізденних славян. Відповідно до цього, з західно-європейських революційних колах думалися кризь пальці на те, що польські емігранти обстоювали відбудову історичної Польщі з Україною, Литвою й ин. Ахже ж польська нація, як і кадарк, була "революційна"...

Найвиразніше легковаження свободи "неісторичних народів" виявляється в погледах Лассаля, який визнавав, що "принцип національний" залежить тільки великим культурним народам, в відстані нації мусити засилуватися.¹¹⁾

Справі взаємовідносин між поляками та сусідніми народами Прудон присвятив кілька блискуче написаних сторінок у своїй праці "*De principe fédératif*". Прудон виступав насамперед ріжучим противником історичної Польщі з межах до 1772-р. Проти польських претензій до панування на Україні та в Литві він зоставляв принцип свободи народів. "Для поляків", писав він, "для яких мали б бути насамперед відновлені їх кордони з 1772-року з площею 38.000 квадратних миль, і з некор народностей, що не були ніколи поляками, національність мала б довернутися через утворення славянсь-

кої імперії, яка простягалася аж до Москви й Петербургу" 18)

Прудон добре бачив класовий та національний егоїзм польської шляхти, яка верховодила в політиці польської еміграції. "Щодо шляхти", читаємо в нього, "то вона восталася така сама; вона нічого не змінила зі своєї зарозумілості, не втратила зі свого безсилля. Вона невдільна, чи не є вона природний ворог усіх народів, не тільки народів латвійських і германських, але також, і особливо, народів славянських". 19)

Через те проти тої шляхти, що репрезентувала польську націю, просто з ненавистю звертається Прудон: "Польська національність складається виключно зі шляхти; що має спільного, питаю, ця шляхецька каста з демократичною рівноправною та конституційною Європою"? 20)

При цій нагоді він пригадує також про історичні гріхи польської шляхецької держави, а саме — про боротьбу Польщі з українськими козаками. Як і треба було сподіватись, всі симпатії французького революціонера є по боці України. Прудон нагадує полякам про "винищну війну, ведену в XVII столітті проти козаків-Запорозців, себто селян, що тікали на Дніпрові пороги, — непростима вина Польщі". 21)

Також про відомі йому події з політичної сучасності згадує він для доказу недемократичності польської еміграції: відзначає факт, що року 1846. польські селяни в західній Галичині побивали польську шляхту підчас польських патріотичних заворушень / *En principe fédératif*, ст. 306/

Проти авторитету, яким користувалася польська еміграція в демократичних колах Франції Прудон із цідим запалом протестує. "Річ непереносна, яка мене примушує червоніти: аристократична Польща має в Парижі дужче слово, як ні одна з наших старих партій; вона користується більшим авторитетом, ніж саме загальне голосування". 22)

Прудон відкинув популярну в його часах у Західній Європі політичну тезу про небезпеку московської навали на Захід. На цій тезі зручно грає польська еміграція. Прудон уважав, що це була вигадка в інтересі польського націоналізму, для поширення польських границь до Дніпра та до Двіни. 23)

Він асоціює багача політичну гру польської шлях-
ти й рішуче виступив проти польської експансії
на Схід, заговорив на оборону "неісторичних" на-
родів: "Але ж литвини — це не поляки, і ух р а-
у н ц і — не поляки".²⁴⁾

Звертаючись до польських патріотів великої
Польщі у границях 1772. року, Прудон засуджує їх
плани, як реакційні, ворожі інтересам демократич-
ного розвою самого польського народу й цілої Ев-
ропи.²⁵⁾ "Поляки, минулість, сучасність і будучність,
свобода, поступ і право, революція, і договори —
все вас засуджує!"²⁶⁾

У наведених цитатах із Прудонівих праць мож-
на бачити не тільки спільність поглядів Драгома-
нова з ідеями Прудона, не тільки безпосередню за-
позичку Драгоманова у Прудона, але з цього ми мо-
жемо до деякої міри і зрозуміти й ті почуттєві
моменти, що притягали Драгоманова до "прудоніаду".
Нам не здається випадковим те, що Драгоманів звер-
нувся до Прудона в той час, коли прудонізм був
уже не в моді, і коли на ух соціалістів Захід.
Європи що раз то більший вплив здобувала Марксо-
ва система. Марксом називав Драгоманів "німець-
кою метафізиком", спеціально за елементи геґелі-
янства, що в ньому. Це зосібна помітно в погля-
дах Маркса-Енгельса на "історичні" та "неісторич-
ні" народи. Відомо, що неприхильні для малех "не-
історичних" народів погляди Маркса та його одно-
думців склалися головню під впливом подій рево-
люції 1848. року в Австрії, коли проти революцій-
ної буржуазної демократії панівних народів /нім-
ців, Угорь / виступили "плебейські" нації, як: че-
хи та Хорвати. Хорвати в боротьбі проти мадарської
революції найбільше помогли Габсбургам відновити
абсолютизм. Після цих подій основники модерного
соціалізму з великою обережністю почали ставитись
до національних рухів "неісторичних" народів; по-
борючись, що ці народи йтиуть із абсолютистичною
реакцією взагалі, а народи славянські /окрім по-
ляків / з найбільшим ворогом європейської демок-
ратії — з російським царем.

Драгоманів був борцем за відродження плебей-
ських "неісторичних" народів і рішуче виступав про-
ти претенсій "історичних" націй панувати над тими
народами, що протягом своєї історії втратили своєї

ьки суспільні верстви.

Його великою заслугою було те, що він пер-
вий обґрунтував теоретично та здійснив практично
пропаганду соціалістичних ідей мовами плебейсь-
ких, "неісторичних" народів Східньої Європи. Не
асиміліція, а всебічне культурне, політичне та
економічне відродження цих народів — така була
провідна ідея Драгоманова: народи мають іти че-
рез національне до вселюдського. Цілком зрозумі-
ло, що Драгоманів у поглядах Прудона на національ-
ні відносини Східньої Європи, зокрема щодо поль-
сько-українського історичного спору, знайшов ви-
раз своїх власних думок. І саме праця праця Дра-
гоманова "Историческая Польша и великорусская де-
мократія" фактами в історію та сучасності уґрун-
товує ті тези, які побіжно висловив Прудон в на-
ведених угорі місцях із "*De principe fédératif*"²⁷⁾

Як Прудон, Драгоманів був послідовним феде-
ралістом. Він указував на звязок свого федералі-
зму з усеславянським федеративним ідеалом Кхридо-
Методієвців — Костомарова, Шевченка й Куліша. Але,
безперечно, в з а к і н ч е н і й ф о р м і
він узяв федералізм у Прудона. На Драгоманова, як
і на Прудона, робив велике врахіння швейцарський
кантональний федералізм. у своїй книжці "Швейцар-
ська спілка" Драгоманів ставить федеративний уст-
рій Швейцарії за зразок для інших країн. Як у Пру-
дона, у Драгоманова в центрі уваги при оцінці по-
літичної свободи стоїть в о л я о с о б и. Пра-
ва людини, як особи і громадянина, та самопоряд-
кування — це найголовніша частина політичної сво-
боди.

"Політична свобода, це значить насамперед
в о л я о с о б и, її віри, а також і безвірра,
її національного життя, її слова, її сходки із
іншими — а самодержавний парламент... може цього
сього й не дати /це перехід до федералізму, П.Ф./
Тим то для нас... таксамо важне обмеження влади
в центрального земського собору через проголошен-
ня недоторканости п е р о о н а д ь и м х п р а в
/судж входять і національні/ та через організа-
цію місцевого самоврядування... , як і обмеження
царської самоволі". /Передмова до: "Письма Блдин-
скаго къ Гоголю", ст.ХІХ/.

Прудон теж уважав, що централізм стоїть на

перешкоді здійсненню права об'єднань та стозарк-
шонь, як найважлишого вислову політичної свобо-
ди²⁴⁾ Здобути політичну свободу, на думку Драгома-
нова, можливо без "підвищення розумового й мо-
рального рівня" членів суспільства /Вільна Спіл-
ка - Вольний Союз/. Для України це підняття
йде тільки через європеїзацію політичного думан-
ня. Тим то Драгоманів боровся за "політичну сво-
боду, як насіб для повороту української нації
в родину націй культурних" /там-так/, до яких
українці належали перед прилученням до Московщи-
ни. Розуміння політичної свободи у Драгоманова
має в основі етичний елемент. Схід зазначити, що
і Прудон, з властивим йому патосом, підносить ко-
нечність для демократів боротися з неправдою²⁵⁾ Для
нього справедливість - це сам всерйшній Бог /*La
justice est le Dieu suprême*/.²⁶⁾ "Неправда - не
просвіта", "чисте діло потребує чистих засобів" -
це ті принципи, які послідовно проголошував і
обстоював Драгоманів.

Ми вже вказали, як бороже ставився Прудон
до французького централізму. Драгоманів присвя-
тив чи не найбільшу частину своєї публіцистичної
діяльності боротьбі з російським і всяким иншим
централізмом. Централізм для нього майже одновач-
ний із деспотизмом: "Усвідь ми бачимо приклади та-
ких політиків, які починали свою діяльність ра-
дикальним напрямом і навіть барикадами, і які
ставали деспотами, рятуючи "єдність держави", що
потрібна, як їм здалось, для рятунку свободи й
поступу від замахів сепаратизму, на їх думку -
символу реакції". /Историческая Польша и Велико-
русская демократія, Женева, 1881, ст. 11/.

Забезпечення людської гідності - це у Прудо-
на й Драгоманова - головна предметна речка полі-
тичної свободи. Адже "без самоврадування ця сво-
бода немислима" /Прудон/. Драгоманів бачить, що
"охорона людської гідності прж самій тільки зов-

І/В передмові до відомого "Письма Великого
до Гоголя" Драгоманів дає побіжно уґрунтовані
політичної свободи і, зазначивши, що це насампе-
ред с в о б о д а о с о б ж, підносить, що
"самодержавний парламент може всього цього й не
дати". "А тому для нас /українців, П.Ф./ однако-
во важне обмеження влади й центрального земського
собору.

ніжній політичній свободі неможлива". Для цього потрібна економічна безпека і безпека людини, а ту забезпеченість можна досягнути тільки організацією колективної праці над колективною власністю. Тут помагає організація між лібералами і соціалістами і перехід від одного до другого /переходом до кн. "Письма Бѣжинскаго къ Гоголю" ст. VI/.

Цікаво тут зазначити, що у Драгоманова та Прудона соціалізм випливає як вимога забезпечення людської гідності /суспільно-етична підстава, як і для демократії/. Так само часто, як і Прудон, звертається Драгоманів до цієї центральної в його політичному світогляді теми. В цитованій передмові до листа Бєлінського Драгоманів писав: "Люди сорокових років установили в царській Росії культ людської гідності"...

Без сумніву, формула ця належить Прудонові, і Драгоманів мав ту заслугу, що уґрунтував ідею політичної свободи й боротьби за неї для Сходу Європи. Це не був простий і легкий шлях. Бо в російському суспільстві, і в його революційній частині, і в консервативній, політична боротьба була доволі час непопулярна. Російським революціонером здавалося, що вони б зрадили ідею соціалізму, коли б почали боротися насамперед за політичну свободу. "Народники" 60-70 років ХІХ.в. сподівалися дійти до соціалізму без політичної боротьби. І в російських консервативних славнофільтрних колах панував погляд на політичну боротьбу як на річ непотрібну та шкідливу. І так, Хомяков писав до Самаріна: "Малоросіян, очевидачно, зарманя політична дурійка. Досадно й боляче бачити таку місєвітницю /нехѣпость/ та відсталість. Коли суспільне питання підняте, і воно не тіється на розв'язане, аже навіть і не близьке до розв'язання, то люди, на око розумні, хапаються політику. Не знаю, до якого ступня була злочинна помилка бідохазних малоросіян, а знаю, що верозум їх дуже ясний. Час політичний у них". Це надрукував Кіреєвський уже тому диві роки /Русскіѣ Архивъ, 1879/ХІ, ст. 327-28/.

Вважаючи на увагу ці "політичні" настрої російських хлібів і праць та їх ліберальних угруповань, та їх "культурницько" тодішніх українофілів, ми можемо належно оцінити всю новітню проповіді політичної боротьби, яку Драгоманів уперто і схематично проводив протягом двох десятиків зі свого перебування на еміграції. В цьому він пішов значно вперед, як рівняти його з Прудонем. Прудон не надавав великого значіння політичним проблемам: він уважав, що **е к о ж о м і ч н а** проблема стояла в його добу на чорі до рішення.³⁹ Як відомо, Прудон навіть робив деякі практичні соціалістичні спроби в часі революції 1848 р. в Парижі, що скінчилися, правда, неуспішно. Драгоманів значно раніше, ніж російські марксисты, дав блискучу аналізу зв'язку між економікою та політикою, і фактично своєю критикою "аполітичного утопічного "народництва" допоміг утвердитися першим політичним партіям в Росії. Прудон був утопістом із того погляду, що сподівався вже в ХІІ столітті, що політична влада стане **свободна**, бо буде **закінчена** органами суто господарськими.⁴⁰ Взагалі через найдальшу федералізацію держави наблизити владу до народу, він заперечував навіть потребу народного представництва в парламентах та в інших законодавчих установах: "якщо народ стане законодавцем, то на ньому здається **представництво**" /посли/!⁴¹

Перед політичною думкою Драгоманова лежала незорана поле Сходу Європи, де ще не відбулася буржуазна революція. Він кусив уявити економічні і політичні передумови соціалізму: "Перш усього, дійсного, на ґрунті стоїть соціалізму не може бути в тій громаді, в котрій ще не **знесено** крпацтва і не **збудовано** всього господарства на вільному наймиту-робітничові. Ми б додали ще, що на ґрунті стоїть соціалізму **не** може бути і так, де не **зведемо** ще установаї парламентської держави, в котрій тільки і **входить** на чистоту панування багатих". /Громада, IV, ст. 156/.

Драгоманів уважав за **кожче** потрібна "похирувати думку про зручність політичної волі і для чорноробітних клас, і тоді навіть, кожне б **зпочатку** теперішні господарські порядки і не були змі-

нені, а також доказувати необхідність політичної свободи для того, щоб чорноробітні класи були спроможні взятися до зміни цих порядків" /Вільна Спілка - Вольний Союз, ст.22/.

Як Прудон, і Драгоманів звертається проти диктатури й тиранії, хоч які високі завдання собі та диктатура ставила б. Ми казали, як Прудон віддає перевагу тій монархії, що забезпечує свободу особи, перед централістичною республікою, в якій би панувала олігархічна деспотія. Драгоманів цілком поділяв цю думку: "Але коли б довелося вибрати між двома половинами пілого, - з одного боку, між місцевим самоврядуванням, зі збереженням персональних прав, зі збереженням /силою обставин тимчасовим/ навіть самодержавно-монархічної форми державного правління, і з другого боку - між представницьким державним правлінням без воли особи й без місцевого самоврядування, то, само собою, вибір треба б було зробити на користь першого" /Вільна Спілка - Вольний Союз/.

Драгоманів не визнавав диктатури взагалі, як і Прудон. Зокрема був він рішучим противником теорії диктатури для здійснення соціалізму. Він борювався з кріями російських "народників", які думали "прихвтити або урегульовати соціальний рух "слабесними" диктатурами й різними маніпуляціями "силою влади", або ж відразу розв'язати соціальне питання революційними вибухами, хитрими змовами, стихійними повстаннями, диктатурами, тимчасовими урядами навіть цілої робітничої класи хочби й усієї країни". Стремління революційних елементів до централістичної диктатури /якщою вона, як правильно уважав Драгоманів, бути не може/ Драгоманів називав якобінством. Відомо, що Прудон просто ненавидів якобінців, зокрема їх провідника Робесп'єра, якого вважав за погубника свободи. Драгоманову довелося мати діло з якобінством російських, якобінством *in spe*, в зародні, як воно виявлялось у російських революційних гуртках 70-80-рр. XIX століття.

Для політичної будучності Росії Драгоманів передбачав "сувні десятиліття" життя під якобінського гніду централістичною диктатурою /Політичні сочинення, т. II; стаття: "Обязательность элергик"/.

Конче потрібно, щоб робітничча класа мала на своїйому боці науку, право, справедливість у найтіснішому розумінні цього слова, пише Прудон, підносячи цим е т х ч н і моменти соціальної боротьби*.

П р а в о, з а к о н демократичний — це ті невідривні елементи погляду Прудона на державу. Державну владу Прудон обмежує п р а в о м, законами: *Свобода є анархія, бо вона не допускає панування волі, а визнає тільки авторитет закону*. Він виключає з політики *raison d'Etat* / *Oeuvres complètes, tome I, ст. 220* / і ставить на місце за все право.¹⁴⁾ Він відмовляє більшості право на всемогутність у державі. Передбачає в будучности *Entpolitisierung des Staates*, як би ми сказали за Марксом: *Того дня, коли більшість і меншість уже не існуватимуть, того дня, коли не буде вже партій, того дня, коли буде єдність волі, єднорозумність громадян — цього дня можна буде декретувати: тим, що конституція не потрібна, вона кинута в вогонь*.¹⁵⁾

Згідно зі своїм поглядом на завдання держави *розв'язатися в економічному організмі*, Прудон виступає оборонцем корпоративних виборів: *Щоб забезпечити для загального голосування поважний моральний і демократичний характер, треба після того, як зорганізована рівновага суспільних праць, покликати громадян голосувати за категоріями, відповідно до тих функцій, що вони виконуватимуть*. / *Oeuvres complètes, tome XXII, ст. 121* /.

Майстерня має стати, за Прудоном, елементом суспільно-політичного ладу. Місто має вступити у спілку зі селом: *Всі мої економічні ідеї*, пише Прудон, *вироблені за останніх 25 років, можуть бути зведені до трьох слів: *хліборобська та індустріальна федерація* / *Le principe fédératif*, ст. 116 / . Проти самовладного абсолютизму власників у промисловості Прудон ставить і н д у с т р і я л ь н у д е м о к р а т і ю, що має бути *наслідницею індустріального феодалізму* / *Oeuvres complètes, tome XI, ст. 408* /.

До цих думок Прудона можна знайти відповідні паракельні місця у працях Драгоманова. Як і Прудон, Драгоманів визнавав за дуже важну політичну справу — пошир соціалістичних ідей між селянством. Зовсім далекий від наміру російських *народників*

передягає європейський соціалізм, продукт міської культури, а "селянську семерягу", Драгоманів дуже добре розуміє певні антикапіталістичні ескізів в селянському побуті та в настроях. Про селянство Драгоманів писав: "Воно глухе до проповіді коунізму, хоч не може ставитися байдуже до кнних сторін соціального руху". /Вольний Союз-Вільна Спілка, ст. 81/.

Ніхто більше, як Драгоманів, не зробив для вяснення взрослому в режимі самодержавія й савоході східно-європейському суспільству значіння конституційних форм і правних гарантій. Для цього саме він писав про "хартію вільностей" у Західній Європі, щоб показати, що свобода тут не впаа людям із неба, а що за неї довелоса довго боротися. Як і Прудон, Драгоманів не хоче охилитися перед абсолютною волею більшості. Зазначає, що в Росії в такому разі, навіть у республіканському парламенті, російська більшість могла б диктувати свою волю українській меншості. І тому він ставляв у своїому проекті конституції вимогу двопалатної системи представництва для безпеки особливих інтересів поодиноких частин держави.

І в погляді на державу Драгоманів стоав близько до Прудона: "Соціаліст же і на державу дивитися найбільш /а дехто і воєсім/ тільки як на кріпость для оборони панування багатих" /Громада, IV, ст. 158/. Ідея корпоративного представництва в законодавчих органах, за професіями, не була чужа і Драгоманову: тут теж позначився вплив Прудона.

Свій політичний світогляд Драгоманів зміцнив історичними студіями. Яку вагу він надавав знанню історії, видно з його вислову, що в політиці знання історії потрібне так, як у медицині знання фізіології. Хоч це не нова думка /"historia magistra vitae" /, але й тут у способі формулювання можна бачити вплив Прудона на Драгоманова. "Політичні діячі формуються на підставі студій над історією: досвід минулого є знання будучности".

Певний інтерес має порівняння того, як ставили Прудон та Драгоманів до релігії. Прудон іде в традиції раціоналістів XVIII століття: "Людямі призначено жити без релігії", пише він.

"Ми просто безбожники, себто, ми виганасмо

з самої моралі релігійну думку про абсолютне й відкидаємо від людського прагіння всяке вмішування божества".³⁹⁾

Погляди Драгоманова склалася під впливом його учителя О. Строніна, відомого як завазлого атеїста. Але є основна різниця в тактичній поведінці Драгоманова щодо поодиноких релігій. Багдужий до релігійних метафізичних проблем, Драгоманів, як історик, знав, яку велику роль в суспільстві грає релігія.

Він чималихся з релігійних, як із факторів, що грає певну політичну роль, або до її використовує в суспільстві для певних політичних цілей державної влади. Відповідно до того, Драгоманів вороже ставився до православ'я й католицизму за їх захисність від реакційних сил і дуже прихильно одінував реформовані церкви. Бо вважав, що євангельські церкви й секти уміють "піддержувати в людях нахил до вільного думання". Цим політичним інтересом Драгоманова пояснюється те, що він писав із склпанієм про "Євангельську віру в старій Англії" та про євангельські секти на Україні. /Про братство християнів або баптистів на Україні, Коломня, 1893/.

Драгоманів був настроєний супроти релігій значно радикальніше. Релігія в нього різнозначна з контрреволюцією: "Чи хочете, щоб контрреволюція була зроблена, довершена, заковалена? Зробіть так, як Робесп'єр: опитайте в народа про Найвище Бсцтво та про безсмертє душі".⁴⁰⁾

Драгоманів бере роль релігії в історичному процесі й одінує значінаа роль в Бога і для XVIII. і для XIX. ст. "Нік великий англієцьких бунт *the great rebellion* і велико у французькоју революціеју *la grande révolution* у передових людєй в Європі порвався в кінець віра християнська і зрештє думка про природ-ні і безупинні поступ в історіі, /Громада, IV, ст. 167/.

x

x

x

З наведених уривків із творів Прудона та Драгоманова легко побачити, що з Прудонівської системи український політичний діяч запозичив і що змодифікував згідно зі своїми поглядами та відповідно до потреб пізнішого часу й до місцевих обставин.

З порівняння випливає безсумнівно, що формули основних своїх поглядів — на зміст політичної свободи, на федералізм, на централізм — Драгоманів у з я в б е з п о с е р е д н ь о у П р у д о н а. Щодо інших паралельних місць у писаннях обох діячів, то такі погляди були досить поширені серед освіченого громадянства ХІХ століття, хоч найближче станемо до правди, коли будемо вважати також ці паралелізм і схожості за наслідок уважного читання драгомановим Прудонівських творів. Це видно, наприклад, із цитат, які наводить Драгоманів, беручи їх у Прудона. 40)

ПОМІТКИ:

1/ Je commence donc par poser ce principe, que je nomme principe de la dignité personnelle, comme fondement de la science de moeurs: respecte - toi. Ce principe établi, je dis qu'il a pour conséquence de nous faire respecter la dignité des autres autant que la notre propre" /De la justice, pag. 154/.

2/ Qui dit liberté, dans la langue du droit public, dit garantie: garantie d'inviolabilité de la personne et du domicile, garantie des libertés municipales, corporatives, industrielles. /Du principe fédératif, Bruxelles, 1868, pag. 99./

3/ La justice est le produit de cette faculté: c'est le respect spontanément éprouvé et réciproquement, garanti, de la dignité humaine, en quelque personne et dans quelque circonstance qu'elle se trouve compromise, et à quelque risque que nous expose sa défense. /De la justice, tome I, pag. 225/.

4/ Du principe fédératif, pag. 100.

5/ Le vingtième siècle ouvrira l'ère des fédérations, ou l'humanité recommencera un purgatoire de mille ans" /Du principe fédératif, pag. 78/.

6/ Comme variété du régime libéral, j'ai signalé l'anarchie ou gouvernement de chacun pour soi-même, en anglais, self-govern-ment" /Du principe fédératif, pag. 16/.

7/ Les fondateurs de la démocratie, en 93, crurent avoir fait merveille de couper la tête au roi, pendant qu'ils décrétaient la centralisation. Mais c'est une erreur qui ne doit tromper personne. Le conseil des dix, à Venise, était un vrai tyran, et la république un despotisme atroce. Au contraire, donnez un prince, avec titre de roi, à une république comme la Suisse: si la situation ne change pas, ce sera comme si vous aviez mis un chapeau de feutre sur statue de Henri IV." /ibidem, pag. 23/.

8/ "A leur république unitaire j'eusse préféré cent fois une fédération des monarchies" /ibidem, pag.207/.

9/ "C'est un groupe d'États souverains et indépendants, liés par un pacte de garantie mutuelle" /ibidem, pag. 49/.

10/ "Paris et son gouvernement, ses administrations, ses compagnies, ses monopoles, ses plaisirs, son patriotisme, Paris devenu l'auberge de l'Europe, absorbe et dévore la France: voilà la centralisation!" /ibidem, pag. 78/.

11/ "Il n'a pas cependant de plus grande affaire que de veiller à ce que chacun respecte la personne, la propriété et les intérêts de chacun, en un mot que tous soient fidèles au pacte social... Loin de commander les intérêts il n'existe que pour les servir" /ibidem, pag. 125/.

12/ "Et moi aussi, malgré mon dédain des urnes populaires, j'appartiens à la démocratie" /ibidem, pag.75/.

13/ "Dissolution du gouvernement dans l'organisme économique. /Idée générale de la révolution au XIX siècle, 'Ouvres complètes', tome X, pag. 253/.

14/ "Cette forme... consiste en ce que, les fonctions politiques étant ramenées aux fonctions industrielles, l'ordre social résulterait du seul fait des transactions et des échanges." /Du principe fédératif, pag.16/.

15/ "L'essence de la démocratie... est dans la séparation des pouvoirs, dans la distribution des emplois, le contrôle et la responsabilité" /ibidem, pag.23/.

16/ "Ce qui constitue la nationalité suisse... ce n'est pas la langue, ce n'est pas la race, puisqu'il y a autant de races que de langues: c'est l'indépendance cantonale" /ibidem/.

17/ "Ich vindiziere das Recht der Nationalität nur den grossen Kulturnationen, nicht den Massen, deren Recht vielmehr nur darin besteht, von jenen assimiliert und entwickelt zu werden." /Briefe von F.Lassalle an G.Rodbertus-Jagetzon, pag. 56-57/.

18/ Pour les Polonais, à qui l'on eût tout d'abord restitué leurs limites de 1772, une superficie de 38.000 lieus carrés comprenant une foule de populations qui n'eurent jamais de polonais que l'estampille, la nationalité devait aboutir à la formation d'un empire slave, qui eût englobé jusqu'à Moscou et Petersbourg. /Du principe fédératif, pag. 139/.

19/ Quant à la noblesse, elle est restée la même, elle n'a rien rabattu de sa présomption, rien perdu de son impuissance... elle est incurable... N'est elle pas l'ennemie naturelle de tous les peuples, non seulement des peuples latins et germaniques, mais aussi, mais surtout des peuples slaves. /ibidem, pag. 293/.

20/ La nationalité polonaise consiste exclusivement dans la noblesse; sur quel je demande ce qu'a de commun cette caste nobiliaire avec l'Europe démocratique, égalitaire et constitutionnelle. /ibidem, pag. 293/.

21/ La guerre d'extermination faite au dix-septième siècle aux Kozaks-Zaporogues, c'est à dire aux paysans réfugiés sur les cataractes du Dniéper, le crime irremissible de la Pologne. /ibidem, pag. 296/.

22/ Chose intolérable qui ne fait monter le sang au visage, la Pologne aristocratique le verbe plus haut à Paris qu'aucun de nos vieux partis; elle jouit plus autorité que le suffrage universel lui-même. /ibidem, pag. 308/.

23/ A propos de cette future invasion moscovite... on a inventé récemment, au profit des Polonais, une théorie empruntée aux sciences géologiques et ethnographiques, tendant à établir, que les limites naturelles de la Pologne, et comme race ou nationalité et comme territoire, sont du côté de la Russie, à la Dwina et au Dniéper. /ibidem, pag. 309/.

24/ Mais les Lithuaniens ne sont pas des Polonais; les Ruthènes ne sont pas des Polonais. /ibidem, pag. 310/.

25/ Le rétablissement de votre nationalité aurait ainsi pour conséquence... en Pologne, de produire une réaction et une recrudescence nobiliaire, qui,

donnant une autre forme à l'exploitation du paysan, ajoutaient à des siècles la création du peuple russe, en Russie à étouffer dès leur naissance le développement des libertés politiques, de relever le privilège féodal et de rejeter le pouvoir dans l'absolutisme; en Hongrie, de rendre l'essor au parti magyar, ennemi, comme tous, de la plèbe et des nationalités... en France, en Belgique et partout d'assurer le triomphe de la féodalité industrielle, le règne des Juifs, cause première et fondement du capitalisme moderne /ibidem, pag. 313/.

25/ Polonais, le passé, le présent, l'avenir; la liberté, le progrès, le droit; la Révolution et les traités, tout vous condamne /ibidem, pag. 314/.

27/ Не гаїте буре на цьому місці зазначити, як до політиці Драгоманова стосувся російський а к о б і н е н і в Ленін. У своїх статтях у справах національних він торкується подвійних Драгоманова з польськими та російськими центристами. Сипкавіч ієвива ж е н а б о ц і Драгоманова, а по боці польської влади, ко борохася за "історичну Польщу";

"Було б дуже цікаво", — пише Ленін, — "порівняти позиції польського класича-повстанця 1863 р., великого всеросійського диктатора-революціонера Чернякевича, який так /подібно до Маркса/ ужив опинити значіння польського руху, з позиціями українського класича /sic/ Драгоманова, до вступав значно пізніше /хронологія — поплутана. П. 4 / і висловлює погляд селянина, ко такого дикого, сонного, прирослого до своєї купи гноб, ко він за своєю законною ненавистю до польського класу не міг зрозуміти значіння боротьби цих панів для всеросійської диктатури". /Собрание сочинений, т. XIX, ст. 121/.

Ві історично, ні політично Ленін не мав рації. Саме польська рання революційна класка незабаром після 1863 року зробилася в Росії /в Астрії те ранине/ дуже покіркована, особливо з моменту, когк виступив на політичну арену польський соціалізм. Заслуга Драгоманова була в тому, ко він не хотів хдати "панського хохуха" з тих російських та польських центристів, а поставив поступат са-

кості цього політичного руху на Україні. Претен-
сії польських клякшецьких революціонерів на Укра-
їну привели фактично до скріплення москвофільсь-
ких і навіть царютодних настроїв на Україні. На-
че не звернут уряд Імпері, хоч не цього часу са-
чиз Герцен і навіть Бакунін

- 28/. Droit de réunion et d'association; leur incompatibi-
lité avec le système unitaire. /De la capacité poli-
tique des classes ouvrières. Paris 1868, pag.251/.
- 29/. Point de pacte avec l'iniquité, ô démocrates: que
ce soit votre devise de paix et votre cri de guerre
/De la justice, I, pag.43/.
- 30/ Ibidem.
- 31/. Le vrai problème à résoudre n'est pas en réalité le
problème politique, c'est le problème économique /Du
principe fédératif, pag.79/.
- 32/. L'idée générale de la révolution au 19e siècle.
+Oeuvres complètes de P.J. Proudhon, tome I, pag.253/.
- 33/. Si le peuple devient législateur, à quoi bon des
représentants? /ibidem, pag.150/.
- 34/. Exclure de la politique toute espèce de raison d'état
et donner le règne au Droit seul. /Principe fédératif/.
- 35/. Le jour où la majorité et la minorité n'existeront
plus le jour où il n'y aura plus de partis le jour où
il y aura unité de volontés, unanimité des citoyens;
ce jour-là on pourra décréter: La constitution étant
innutile, la constitution est jetée au feu. /Mélanges.
Oeuvres complètes, tome XVIII, pag.70/.
- 36/. C'est à l'étude de l'histoire que se forment les
hommes politiques: l'expérience du passé est la sci-
ence de l'avenir /De la création de l'ordre dans l'hu-
manité. Oeuvres complètes, III, pag.295/.
- 37/. L'homme est destiné à vivre sans religion. /L'ordre
dans l'humanité, Bruxelles 1868, pag.26/.
- 38/. Nous sommes purement et simplement anti-théistes,
c'est à dire que nous banissons de notre morale la

considération religieuse de l'absolut, et que nous
rejettons du gouvernement humain toute intervention
de la Divinité. /De la justice, tome V, pag.341/.

39/ Voulez-vous, en quatre jours que la contre-révolution
soit faite, parfaite, satisfaite? Faites comme Robes-
pierre: interrogez le Peuple sur l'Être-Suprême et
l'immortalité de l'âme. /Idée générale de la Révolu-
tion au 19 siècle, pag.269/.

40/ „La forme change; la tyrannie est immuable.“ Цитовано
в „Историч. Польша и великорусская демократія“,
Политическія сочиненія, т.І, ст.222. Париж 1905.

Др. ЧИЖЕВСЬКИЙ, проф.

ДРАГОМАНІВ І СІРОНІН.

Відомі контрастні, які точилися щодо політично-національних поглядів Драгоманова в пізніші роки його життя. В с е л ь с ь к і і д е а л и, яких до яких іде через н а ц і о н а л ь н і с т ь — така була політична ідеологія Драгоманова. На думку яких /прикл., Грінченко — один із противників Драгоманова з тих часів, пор., напр., VII-том листування Драгоманова з Павличком/, і особж, і яких, як також і ціл, і ідеал українського руху повинні бути однаково національні. Із цього протиставлення вихідних точок можна зясувати і протиставлення самостійності й федерації, і особжє підкреслювання національних або соціальних моментів політичної програми, і інші розходження між двома основними течіями українського руху.

Досі майже не звертали уваги на те, що той конфлікт із деякими течіями українського суспільства, який довелося пережити Драгоманову в останні роки життя, не був, мабуть, для Драгоманова нічим новим, бо в ньому лише повторювались ті суперечки, які велися в оточенні Драгоманова заходоу. На халь, ми не маємо матеріялів, що торкалися б Драгоманова самого. Але тепер, коли видані матеріяли подтавської громади початку 60-х років /див. М. Гніп: Громадський рух на Україні. I. Подтавська Громада, Харків, 1930; далі в разі потреби цитую сторінки цього видання, не згадуючи його назви/, ми бачимо, як у тому самому подтавському оточенні, всього два роки після того, як Драгоманів залишив Подтаву, в основі диференціації українського політично-свідомого суспільства лежали ті самі розходження, що пізніше викликали суперечку Драгоманів — Грінченко та протиставили Драгоманова певній частині української інтелігенції.

Для нас найважливішим фактом є те, що в подтавських суперечках приблизно пізнішу позицію Дра-

госканова збувся учителі і приятель Драгоманова — Стронін Стже, — хоч і без абсолютної певності — та проте можемо пізнати національно-політичну позицію Драгоманова якщо не генетично вивести то, принаймні, зв'язки її з настроями першого політичного виховника Драгоманова . . .

Драгоманів, як відомо, пізніше не раз загадував Строніна добрим словом /зр. "Два вчителі", "Варод", 1894, II-IV, та окремо дьвів 1902, "Дястро-руські спомини"/. Стронін — сир кріпака Курської губернії /російської її частини/ виріс та вчався на Україні /на Прилуччині вчителі: П Вікецький-Носонко/, до його зрозуміння українського питання без сумніву спричинився той факт, що в рр 1842-53, йому довелося учителювати в некаріаській гімназії, де тоді разом із ним вчителювала група вчителів українських діячів: Чалий, Номко, Кочово, Талл Доробенко, до яких уже по відході Строніна приєднався й Опанас Маркович /1853.р./ Та тоді Стронін був уже в Полтаві.

В Полтаві Стронін був учителем історії Драгоманов /1859.р./ Як оповідає Драгоманов, він довів свої виклади історії до італійської війни, як зокрема важкі моменти викладів Строніна Драгоманів одмічає: реформацію, англійську та голландську революцію, філософію XVIII.віку, лібералізм, націоналізм та соціалізм /із приводу революції 1848 р Стронін знаходив нагоду освітяти й соціалізм/ Треба думати — та почасти маємо підтвердження цього припущення від самого Строніна, — що ці моменти нової історії були щонайтісніше зв'язані зі світоглядом Строніна

Драгоманів, як сам оповідає, дістав змогу ближче особисто познайомитись зі Строніном. Одного разу він приїшов до Строніна по книжки; Стронін саме обідав, і дав Драгоманову поки-що' почитати "Писську волю" Марка Вовчка; коли Стронін до деякої час підійшов до Драгоманова, то побачив на очах хлопця сльози; Стронін сказав: "де зохоті сльози" й поцілував Драгоманова в чоло; після цього між учнем і вчителем почалося приятельське знайомство, зокрема при спільних гулянках вони багато розмовляли один із одним. Про це — цього Драгоманів на жаль, ближче не оповідає.

Щарний матеріал про Строніна приступий нам

для 1860-62.рр., для часу існування Солтєвської громади /крім Строніна до неї належали між інших: вчитель Шевич, Ол. Кониський, Пильчиків, В.Добода, В.Михорадовичка і ин./ .Вже 1862.р. Губернатор доносив шефові хандармів про похтавське товариство "дожко понижарьхъ прогрессъ". Головне завдання товариства - "скритаа мисль. і ціль востановити мажоросійську національність, для чого творенія Шевченка, Марка Вовчка, Кулики стараятса они распространять въ народъ". Цявних матеріял для обвинувачень постачала діяльність членів Громади в недільних школах /де викладав між інших і Стронін/. Губернатор пропонував перевести деяких членів Громади з Похтави "безъ вреда ихъ положенію" - себто, без службового пониження тощо. Та доля судила инакше. На початку 1862.р. у члена Громади Шевича вкрадено портфель, асидіх портфель цей знайнув, бо в ньому були лише папери; портфель знайдено, і таким чином папери ці дістались до рук поліції: це були листи Строніна і ин. членів Громади. Почалося серйозне слідство, що скінчилось виселанням членів Громади /Строніна та Кониського до Архангелсьської Губернії, Додоби - до Периської і т.д./ . Папери і протоколи показів дійшли до наших часів /цит. видання Гніпа, вор. щоденник Строніна, що його видруковано в "Биллом"-у, 1907, VII, пор. "Україна", 1928, I/. Додамо, що погляди членів Громади та життя Громади могли бути добре відомі Драгоманову, який перебував тоді в Києві. Драгоманів міг знати настрої Громади не лише тому, що це перед роком приятелював із впливовим її членом - Строніним, а і тому, що в Києві була чимала кількість українців із Похтави /Драгоманів, Ант. Тищенко, М.Калашенко, П. Крицький, О.Цис, Мих.Старицький, В.Павелко, І.Дервянка, М.Бакла, М.В.Ковалевський, о.У.Думигручко/, що, розуміється, були зв'язані з Похтавою і різними шляхами довідувалися про українське життя там /8/.

А одною з основних тем життя похтавської Громади була суперечка між /політичними і культурними/ самостійниками та федералістами. До самостійників належав передусім Пильчиків, про якого 1863.р. Гнілосиров ізгадує, що він був проти "московської конституції" /38/, і який - у зв'язку, з польсь-

ким повстанням мріяв про "вільне місто Київ із
окольными землями", про "Правобережну Україну,
що в Галичиню "составить политическую группу"
/39/. Також В. Лобода не покладав ніяких надій на
російський революційний рух, який, мовляв, зали-
шить те саме панування росіян: "Только одна деспотія
можеť всю эту разнохарактерность финна съ-
татариномъ, москвича съ украинцемъ подвести подъ
общія условия. Въ свободномъ государствѣ все рѣ-
шается большинствомъ, значитъ, опять господство
москвичей" /37/. Більшість росіян, мовляв, проти
федерації, — отже, очевидно, шляхом демократії
досягнути федерації не можна. На весну 1862.р.
відбулося побачення полтавців /Пильчиків, Куліш,
О. Шербачів/ з Харківцями /Потебня та Гнилоциров/
— і так виявилися ті самі дві течії...

Поліцію непокоїли чутки про самостійницькі
течії в Полтаві, чутки, що пішли далі: в *Indé-
pendence Belge* з'явилася кореспонденція про якісь
збори жінок у Полтаві, що відбулися під головуван-
ням "дуже видатної жінки", яка змагає до установ-
лення на Україні гетьмана. В цій неназваній "ви-
датній жінці" поліція добачила Милорадовичку, і по-
чалось діло, яке скінчилось, мабуть, тим, що з
Милорадовички взяли в цій чи тій формі підпис не
брати участі в громадському житті /16, 44-5, 48
й ин./ . Наслідком знайденого в Милорадовички порт-
рету відомого ген. Єрмолова прийшли до думки, що
його й намічували на гетьмана /49/. Та непокоїв по-
ліцію й поміщик Потоцький В., що, мовляв, ходив
у гетьманському вбранні, й на воротах викинув чер-
воний козацький прапор /49/.

Але "самостійники не були самі, і що цікаве:
"федералісти", або ті, що, відкидаючи ідеал само-
стійності, не висували замість нього якогось ин-
шого, відхиляли самостійницьку ідею не лише через
її "сміливість", "незвичайність", "утопічність",
"ледосахність", як це бувало пізніше — ні! — у
них була певна "антисамостійницька ідеологія". І
коли Багдан 1864.р. писав про Пильчикова: "теоре-
тично я розумів стремління до сепаратизму, але не
хіг же я зрозуміти... фрази Пильчикова — свобо-
да, так нема єднання, єднання, так нема свобо-
ди" /40/, то Стронін саме не через незрозуміння
"сепаратизму", а на підставі певних ідеологічних

принципів боровся з "самостійництвом" членів под-
тавської Громади. На весну 1862.р. член Громади
Шиманов писав до Шевича: "чоловік сей /Стронін/
зовсім не нашого поля, москаль по крові і думка-
ми, і силкується якомога закидати нам дорогу...
Чоловік він може путній і чесний, та дивитися на
наш люд московським оком і не любить його... Ба-
гато людей дивиться на Строніна вгору, а нам по-
ра вже мати вірний погляд. Наше діло вже закін-
чене розходитьсь з ділом, всеросійських космополітів'
і нам швидче треба визнати сю особність та, вже
не помиляючись, простувати свої шляхом" /27/. То-
го самого дня Шиманов писав до Потебні: "Противная
партія подъ покровомъ высшихъ историческихъ воз-
ражній и болѣе передовыхъ взглядовъ - проводитъ
московскія тенденціи нецеремонно и не совсѣмъ че-
стно" /28/.

Пізніше про Строніна в книжку тону, але те
саке оповідає Драгоманів, що Стронін "ціняв в
українській літературі лише те, що в ній було по-
ступове, не зачіпаючи передчасно національних
справ" /"два вчителі", 58/. Стронін викладав у не-
дільній школі українською мовою, переробив для у-
країнської мови абетку Золотова; та сам він давав
цьому таке пояснення: "я скорше панславистъ, чѣмъ
малорософилъ и, если писалъ азбуку, то единствен-
но въ цѣляхъ педагогическихъ" /32/. Чи не нагадує
це пізнішу позицію Драгоманова, який, визнаючи
"к о с м о п о л і т и з м у і д е я х і ц і-
д я х", припускав "н а ц і о н а л ь н і с т ь у
Г р у н т і й ф о р м і к у л ь т у р н о ї
п р а ц і"... І чи не треба відому /див.вгорі/
сцену між учителям - Строніном і учнем - Драгома-
новим, коли вчитель був глибоко схвилюваний сло-
вами учня над "Панською волею" Марка Вовчка, ро-
зуміти - напевне для Строніна і, може, почасти і
для Драгоманова - як підняття не н а ц і о н а л ь-
н о г о, а - с о ц і а л ь н о г о почуття.

Ще в одній частковій рисі світогляду сходять-
ся Стронін і Драгоманів: щодо релігії. Стронін
- як пізніше Драгоманів - безумовний атеїст, скор-
ше скептично-нейтрального, ніж воєнничого типу.
Не дурно доносили на Строніна, що він на викладах
у недільній школі ширить атеїстичні погляди, за-
перечуючи існування пекла, раю, янголів і Бога /11/.

Стронін сам у одному з листів до Лободи підкреслює зв'язок соціального радикалізму з атеїзмом: атеїст, мовляв, — Овен, атеїст — Прудон, "майже атеїст" — Герцен, атеїст — Фюрбах... /31/. "Атеїзм і соціалізм — дві сторони одного й того жє значення нашого в'їка" /пор. 200. і далі, "БМ-лове", 170/. І водночас атеїст Стронін указує участь на значіння реформації, оцінюючи її позитивно, таксамо, як пізніше Драгоманів співчував ширенню протестантизму на Україні /пор. Д.: М. Драгоманов і його думки про релігійні та церковні справи, "Віра і Наука", 1926, 6/.

Треба сказати, що соціальний радикалізм Строніна не був дуже інтенсивний, — соціалізм його згас швидко по від'їзді з Полтави; пізніше він був лише ліберальним конституціоналістом. Таксамо по від'їзді з Полтави почалася наукова діяльність Строніна. Він видав три соціологічні праці: "Исторія и методъ", 1869.р.; "Политика какъ наука", 1872; "Исторія общественности", 1886.р. В них Стронін виявляє науковий темперамент і стиль думання в корені відмінний від темпераменту та характеру праці Драгоманова. У протилежність до наукового електизму Драгоманова, Стронін виявляє надзвичайну консеквентність, що не боїться ніяких парадоксів, односторонність та пристрасність думки: основна ідея соціологічної будови Строніна — перенесення принципів механіки на аналіз будови суспільства. Соціологія Строніна зустріла різьку критику з боку російських соціологів-позитивістів /Міхайловський, Спасович, Карзев, де Роберті/. Ця односторонність та пристрасність у науці, мабуть, не проковтала Драгоманову до серця. Та як не як, а ми не знаходимо в його науковій діяльності того резонансу думок і настроїв Строніна, який, як ми бачили, є в деяких пунктах політичної ідеології Драгоманова.

МИХАЙЛО ДРАГОМАНІВ І ПІДКАРПАТТЯ.

У справу культурно-національного відродження Підкарпаття Михайло Драгоманів поклав перший камінь; майже цілу останню чверть минулого століття він був єдиний український діяч із Великої України й Галичини, що знаходив хвилину часу, щоб заглянути за Карпатські гори, де український народ, національно поневолений і соціально упустижений, терпів од угорського панування.

Драгоманів, одвідавши двічі Підкарпаття, яке він за державною його тодішньою належністю звав "Угорська Русь", був так уражений його відсталістю й бідуванням народу цієї закутнини української землі, що дав собі присягу працювати для цього народу й бодай щось для нього зробити. Але обставини для нього так несприятливо склались, що не тільки безпосередньо сам не міг працювати для Підкарпаття, але й не поталанало йому знайти тут собі таких однодумців, які б перевели в життя його ідеї й плани так, як це йому вдалось у Галичині. На Підкарпаття йому вільно було заглянути лише думкою, а там його думок не знайшлося кому зреалізувати. Розпочата тут Драгомановим праця ввірвалася у самоту початку, але його заслуги перед Підкарпаттям через те не менші. Він майже перед своєю смертю, у влучний момент, присягу свою працювати для Підкарпаття передав українській поступовій інтелігенції, якій вона тяжить і досі...

Коли тепер часто говориться за про пробудників Підкарпаття, то між ними Драгоманову належиться одне з найчільніших місць.

х х

х

З кінцем липня 1875. року М. Драгоманів, щоб самоку придивитися пильніше до тамошніх обставин, виїхав до Галичини. Відвідавши тут кількість і побувавши на вічі в Галичі, він завітав на Буковину, до Чернівців, одвідав у Путякові Федьковича, а від нього, він рішив заглянути й на Угорську Русь. На пораду Федьковича Драгоманів перейшов Карпати зі с. Жабе в Морамороський Сигіт. Ця переправа драгоманова через Карпати була звязана з дуже неприємними й небезпечними для нього пригодами, що їх він описав у своїх Австро-руських споминах /Львів, 1892, ч. V/. В Сиготі Драгоманів лише відпочив після тяжкої подорожі й вирушив до Мукачева, де задумував оглянути тамошній монастир.

Підкарпаття в ті часи було цілковито відірване від українських земель і навіть від 1867. р. не мало ніякого звязку з Галичиною, яка була, як пише Драгоманів, "відділена від Угорщини /себто Підкарпаття/ гірше як китайським муром". Особливо не було ніяких звязків між інтелігенцією обох частин: гірський священник 8-10 км. од угорської границі на галицькому боці, напр., не знав навіть свого товариша по той бік кордону. Інтелігенція на Підкарпатті була вже цілковито змадаризована, української мови або не вживала, або розмовляла якдось страшним "язичієм". Мадярська інтелігенція, як це мадарські студенти в розмові з Драгомановим одверто йому заявляли, ставила собі за завдання асиміляцію немадарських народів у своїй державі, бо вона, мовляв, невелика в порівнянні з Німеччиною й Росією. Тимто не дивно, що коли Драгоманів по-українському запитав у Мукачеві на двірці священників-русинів, що розмовляли між собою по-мадарському, як йому дістатись до монастиря, то вони йому відповіли по-українському, що не знають...

Ігумена мукачівського монастиря Кралицького, що апочатку прийав був Драгоманова досить непривільно, Драгоманів прихилив до себе подарунком "Историческихъ пѣсень малорусскаго народа" та інформаціями про нові галицькі видання товариства ім. Качковського і "Просвіти". Кралицький здивував Драгоманова тим, що він, ігумен руського монастиря і співробітник львівського "Слова", ніколи не

бачив видань товариства ім. Качковського й не мав відомостей про діяльність львівської "Просвіти". На запросини ігумена Драгоманів залишився в монастирі ночувати й тоді розговорився з ним про всякі національні справи і між інших, і про мадаронство української інтелігенції. Він, наважуючи до того, що такі патріоти як, напр., Духнович, старались вивести свій рід од московських бояр і шляхти з Росії, закидав русинам брах у них демократизму, з чого виходило в масі угороруського поповіства мадаронство, а в патріотів повержове москвофільство та зневага до свого демосу, його мови та інтересів /М. Драгоманів: Австро-руські спомини, Львів, 1892., ч. V, ст. 422/. На прощання ігумен Кралицький обдарував Драгоманова деякими книгами й обіцяв йому присилати етнографічні матеріали, які Драгоманів просив ігумена самому на Підкарпатті збирати й рекомендувати йому інших збирачів. Кралицький дійсно прислав Драгоманову деякі матеріали, які він частково помістив у "Малорусскихъ преданіяхъ и разказахъ". Зі свого боку Драгоманів пообіцяв ігуменові послати з Росії для читання русинам із мукачівських околиць кілька книг, і дійсно послав йому: "Записки охотника" Тургенєва, "Разказы" Решетнікова, "Русскую Исторію" Костомарова, "Кобзаря" Шевченка, Повістки М. Вовчка, Нечуя, Федьковича, Пісні Лисенка і т. ин. /там-таки, ст. 425/.

З Мукачева Драгоманів поїхав до Ужгороду, мавши від ігумена Кралицького рекомендацію до священника Гомичкова, редактора "Карпата". Гомичков мав, на думку Драгоманова, ідеї прекумедні для нас, але консеквентні угорські, себто, був послідовним мадароном. А проте Драгоманів, підчас свого другого побуту в Ужгороді встиг довести Гомичкова до того, що він надрукував у "Карпаті" його статтю про досліди народньої словесности в Росії, російської, української й білоруської /Изученіе народной словесности въ Великой и Малой Руси, "Карпаты" 1876., чч. 18, 19 і 21/ та відозву до угорських русинів, щоб збирали і прислали йому пісні та кавки свого народу. Але на більше Драгоманову Гомичкова підбити не вдалось. Навпаки: коли після 1876. року в австрійській пресі збільшилась напад на Драгоманова, то й Гомичков у таку самоту

"Карпати" виступив проти літературних поглядів Драгоманова і написав ту крилату фразу, що тепер часто згадує всяк, коли хоче висміяти москвофілів на Підкарпатті. Він сказав: "г. Драгомановъ - хочеть отъ насъ, чгобъ мы писали языкомъ слугъ, - но литература пишется вездѣ для господиновъ" /Австро-русь. спомини, V, ст. 425/. "Виходячи з сего принципу", каже Драгоманів, "Гомичков змагався писати в "Карпати" по російському /ставлячи часто коло російських слів мадярські/ а нарешті майже покинув свій "русскій господскій языкъ", котрий у нього був найдивоглядніше язичіє, і став писати цілком по-мадярському. І резонно, бо "господа" Росіяне далеко, а Мадяре під оком" /там-таки, ст. 425/. Розмовляв Гомичков із Драгомановим і з простих людей досяг чистого українського мовор, та тільки з родиною своєю виключно по-мадярському. Соціальні погляди Гомичкова були подібні до літературних, а економічного стану українського населення Підкарпаття він ні сам не знав, ні джерел, із яких про нього можна було довідатись, указати не міг. Шкільна справа також для нього була чужа. Істнуванням із Гомичковим і критиком в ньому угорських популярних книжок Драгоманів викликав у Гомичкова прохання зібрати для нього колекцію електричних підручників та книг. Драгоманів 1876 року привів йому таку колекцію, змістивши в неї і українські книжки. Про Україну Гомичков знав мало і не цікавився нею, а до Росії ставився з повагою як до держави, але внутрішніх справ Росії, її культури, літератури зовсім не знав. Популяри відомості про московських авторів він мав од російського консула в Будапешті де-Молана.

Гомичков познайомив Драгоманова ще з одним інтелігентом-русином. Був це учитель гімназії - москвофіл: вірував у "однъ русскій языкъ", яким пишуть "господа" в Росії, хоч сам ні писати, ні говорити ним не зміг, а говорив, звичайно, як і Гомичков, по-мадярському. Цей учений думав, що Новгород Великий десь гараз коло Києва "се в історіях читаем, що князі все з Новгорода в Київ ходили і з Києва в Новгород" /там-таки, ст. 428-429/.

Так виглядала тодішня українська кваліфікована інтелігенція на Підкарпатті.

Після Жгороду Драгоманів одвідав і Пряшів,

де оглядав епископів й тех шукав зобрачіз етнографічного матеріалу, а звідтіль, через Краків, вернувся до Галичини.

По дорозі до Пряшова, чекаючи на станції чоп потягу, Драгоманів казав подати собі якусь страву. Поки ту страву подали, він біля столу почав зводити в пам'яті все, що бачив і чув на угорській Русі. "Пригадав я", пише він, "хадарську й хидівську зневагу народу, темноту народів, тупість, егоїзм і слабодушність інтелігенції руської, — і мені стало гірко, як ніколи не було... А не бачив, як передо мною поставили вино й страву, і коли отямивсь, то побачив, що в мене з очей капать слюзи прямо в тарілку... Я дав собі Ганісалоу присягу: що небудь зробити для угорської Русі, по крайній мірі направити кілька душ на реальну працю для народу в демократично-поступовому напрямку. Уоку сказати, що за рік-півтора децо вже такого почнало засновуватись в Угорській Русі моїми заходами, але незручний земляк розбив у 1877.р. всі ті початки." А другого нікого не знайшлося ні між російськими українцями, ні між Галичанами, хто б узявся за подібну працю, хто б навіть заглянув в угорську Русь /так-таки, ст. 430-431/.

Удруге Драгоманів одвідав Підкарпаття 1876. року. Цієї своєї подорожі він не описав, а лише згадав про неї. З його листування з О.М.Пипіних довідуємося, що цього разу Драгоманів був лише в ухгороді й то десь із кінцем жовтого 1875. року. В листі до О.Пипіна з Відня, датованому 4.березня 1876.р. Драгоманів пише: "Я тепер уже 3-й день в Відні, — а то все був в Львові, Перемишлі, Ягварі /себе, ухгороді Х.Ш./, Петрі* /О.Дорошкевич, листи М.П.Драгоманова до О.М.Пипіна, "За сто літ", кн. третя, лист 10, ст. 78/. В цьому-таки листі Драгоманів ізмалював Пипінові свої врахіння від побуту в Галичині та Підкарпатті. Його врахіння від Галичини позитивні: він бачить, що тут "молодець обіих партій /москвофільської і народовської, Х.Ш./ об'їжаєт^ься и виступаєть енергичнѣ. Словомъ, пусіньх ссоръ менше, охотн учитьса и работаєть для народа больше". Але ж сумне його врахіння від Підкарпаття: "Заго вь угорщинѣ все еде такко. И знає-

те, я убѣдился окончательно, что тутъ главная вина та псевдо-общерушца, к/ото/руш проводилъ столько лѣтъ Раевскій,⁴⁾ единственный представи- тель нашей русской культуры, постоянно дѣйстви- тельно на угроруссовъ, и та малособразительные славянофилы, въ родѣ Даманскихъ,⁵⁾ к/ото/рые въ голкъ не возьмутъ, что въ австр. Руси стоятъ од- но передъ другимъ не русская или великорусская культура противъ народно-малорусской, а поповская противъ народной. И вотъ угророссы, к/ото/рые начали было въ 40-е годы все таки по своему при- ближаться къ народу, теперь потеряли почти 30 лѣтъ въ поповщинѣ, и въ довершеніе большая поло- вина ихъ интеллигенціи, за неимѣніемъ государства русскаго, пошла служить мадьярскому, ибо другого идеала, кромѣ чиновничьяго, никогда не видѣла и не слыхала. Этого терпѣть дальше нельзя, — и пусть меня тридцать разъ зовутъ дуракомъ даже тѣ люди у насъ, к/ото/рыхъ я уважаю, а я буду топ- таться на одномъ мѣстѣ, пока не увижу, что и дру- гіе топчутся уже и что машина начинаетъ двигать- ся въ сторону жизни и народа, такого же самаго русскаго, к/а/к/ъ/ у насъ въ Полтавщинѣ и на Во- льни, и по столько "русскаго" для великоруссовъ, поскольку русскіе и мы, хохлы* /О. Дорошкевич, Лис- ти М.П. Драгоманова до О.М. Пипіна, "За сто літ", III, лист 10, ст. 76-77/.

З цього в загальних рисах бачимо ті тенден- ції, що драгоманів хотів покласти в основу своєї праці на Підкарпатті. Докладніше про мету його подорожі 1876 р. до Ужгороду довідуємось із його листа до того таки О. Пипіна, що він писав його вже з Женеви 26 квітня 1877 року. В цьому листі читаємо: "...да исполненіе моей мечты устроить библи- отеки въ Гал. и Венгріи и проѣхать еще разъ-два Венгерскую Русь — встрѣтило сильную помѣху. При- деться познакомиться съ австр. кутузками, что я надѣюсь и исполнить. А все таки живъ бытъ не хо- чу, — а библиотеки въ русской Австріи позавожу" /там-таки, лист 18, ст. 86/.

Цей лист Драгоманова зраджує в частині прог- рам, який був він намітив для культурної праці на Підкарпатті.

Ширше про цей його програм і мотивацію його знаходимо у споминах Драгоманова.

"Угорська Русь", пише Драгоманів, "країна з усіх боків занедбана і задавлена мадарством не тільки національним, але й соціальним, шляхотством, котре живе в головах навіть тамошніх руских патріотів, найпротивнійших мадарству. Через те найперше потреба там ширити д е м о к р а т и з м , підкресл. др. С-а/. Починати справу з національного руського кінця там непрактично, бо кравва рушнина там дуже слаба культурно й не шанується самими руськими патріотами. Наше українофільство⁴ теж не на руку, бо воно опирається на козацькі традиції, котрі вже й у Галичині ледви зачепили народ, є в угорській Русі зовсім не відомі. Як не як, а єдина історична подія, котра вразила угорських Русинів і показала їм р у с ь к у с и л у, се була воєнна російська окупація 1849. р., котра зігнула мадарського пана — найстрашнішу доти силу для угорського Русина. Через те "москвофільство" в угорській Русі проява цілком натуральна, тим більше, що про друге руссофільство там і не чуть було: я був перший українець, котрий зайіхав на угорську Русь і заговорив там мовою, іншою від мови всяких других руських патріотів. Біда тільки, що угорське москвофільство, через кравві обставини, стало ще більше клерикальним, ніж галицьке, — це більше звязалось у літературі з церковно-славянщиною і зовсім уже не прийняло в себе ніяких новітніх культурних чи соціально-політичних ідей. Доводити угроруську дячківщину до чого небудь свіжішого можна тільки за посередництвом російського письменства, до котрого форми вона все так тягнеться⁵. Треба тільки показати угроруській інтелігенції поступовий і демократичний елемент у тому письменстві та критику самого російського життя, котре через націоналістичні окуляри угроруських патріотів показується їм райським. Поряд з російськими творами, такими, як Записки Охотника Тургенева, поезії Некрасова, повісті Ренетнікова, Успенського й т. і. можна пускати й українські, в котрих чисто демократична ідея бере перевагу над козакофільством, — як повісті Квітки, М. Вовчка і т. н., з галицьких повісті Федьковича, а вже послі Шевченка в комплекті.

*Звісно, що поряд з тим треба б, щоб галицько-українська просвітня демократія сама робила, так сказати, місії в угорську Русь, щоб пізнати сі

оставини, зв'язати особисті стосунки, а надто в простому народі, та впливати безпосередньо на той народ словами та книжками, до него приладженями, а далі особними товариствами просвітно-агітаційними.

З цих усіх способів будити угорську Русь я вибрав собі думкою те, що було в моїх силах, і сподівався, що в Галичині, на Україні і навіть на землях руської знайду помічників для цієї цілі" /австро-руські спомини, ч. 7, ст. 435-438/.

Помічників за часів Драгоманова — не було, але і сам він своєї ідеї працювати для Підкарпаття не покидав і, що міг, робив для нього навіть на європейському /міжнародному/ форумі.

Так незабаром після приїзду до Женеви, 1877 р., в місячнику представників європейського анархізму — Ревю, дефразе "*Le Travailleur*" він опублікував статтю: "*Les paysans miso-ubrainiens sous les Libéraux Hongrois*" /Женева, I, 4/. Тут він імаджував спеціальний стан Угорської Русь і провів межі між соціалізмом промислового заходу і соціалізмом аграрних і багатоплемінних східних країн, підкресливши невигідність умов для розвитку його в останніх, а особливо в Угорщині /Д. Заславський, "М. П. Драгоманов, Критико-біографічний очерк", Указат. "Соробкооп", Київ, 1924, ст. 86/. "Для соціаліста", пише в цій статті Драгоманів, "угорська держава так більше цікава для спостережень, що там можна вивчати, як соціальні відносини ускладнюються національними, як закони розвитку суспільного життя, що привели в усіх державах сучасної Європи до підлеглості трудових мас аристократії з власників капіталістів, де більшим тягарем лягають на робітників там, де одна національність із права заволодіння тисне на інші і утворює в свою цілому і зовсім своїми класами рід аристократії... Спостерігаючи, що його думка звикла до соціалістичного руху в великих промислових центрах, до значних робітничих мас, до об'єднань робітників тої самої національності /французької, англійської, німецької і т. д./ здивується, коли раптом перенесеться зі сфери соціалізму великих міст і великих фабрик у сферу соціалізму східних країн" /цитую за Д. Заславським, оп. cit., ст. 86/.

Коли ця стаття була надрукована, то один "

іа головних угорських соціалістів, кохунар — хадівсь Рекли, що вона московсько-націоналістична. А коли згодом угорська соціалістична партія на конгресі складала свій програм і надрукувала його по-мадьярському й по-німецькому, Драгоманів ізвернувся до її провідників з пропозицією, що він перекладе цей програм на українську мову й видасть цей переклад своїм власним коштом, аби лише партія взялась його розповсюджувати, то провідники партії йому навіть не відповіли... "Певно", каже Драгоманів, "голови угорської соціалістичної партії побачили московський панславизм і в захірі видати славянською мовою угро-руських селян — їхню з таким програму" /М.П. Драгоманов 1841-1895. Їго юбилей, смерть, автобіографія і спис творів, зладив і видав М.Павлик, Львів 1896, Відповідь М.П. Драгоманова, ст. 110/.

Тяжкі емігранські обставини в Женеві а опісля і в Софії унеможливили Драгоманову здійснити свої мрії — відвідувати Підкарпаття та перекласти там у життя намічений ним культурно-просвітній програм. Але ввесь цей час і до самої смерті боділа в Драгоманова думка за ту частину українського народу, що гинуть під угорським пануванням. Незадовго перед смертю він у своїй відповіді на привітання його з нагоди звільнен 30-літньої праці, говорячи про Україну й Галичину, згадав і Підкарпаття:

"Єсть іще одна частина нашої спільної батьківщини, котрої я не коху забути ніколи, немов пораненого брата. Се Угорська Русь. Одвідавши двічі в 1875-76. рр. ту сторону, а пересвідчився, що там про простий люд або ніхто не дума, або беруться до нього такими способами, котрі гаранті засуджені на невдачу.

"Так найчесніші руські патріоти живуть думкою і серцем або серед стародавніх князів та бояр, або серед далеких архиєреїв і генералів московських, а живого народу руського з его горем під боком своїм не бачать, а коли хводі заговорять до него, то все про мертве і також мовою, котрою нігде ніхто не говорить і котрої вони самі не розуміють без мадьярського перекладу /с боку/.

"Позаяк я був першим українцем, одвідавши Угорську Русь, і позаяк я побачив, що вона одрізана

духовно навіть од Галичини, більше, ніж Австрія од Європи, — то я собі дав Аннібалову присягу працювати для того, щоб привязати Угорську Русь до нашого національно-демократичного і поступового руху, в котрому лежить її єдиний порятунок. Недавні пригоди підрізали мої початки, котрі мусіли бути досить делікатні і складні, особливо тамональному стану річей. Із того часу, і в Росію, ні один українець, ні галичани не взявся поновити мої заходи і ні сам не попрабував ксьнебудь робити для закарпатських братів* /там-так, ст. 109-110/.

Дакі Драгоманів, згадавши про свої безуспішні спроби співпраці з мадарськими соціалістами, каже: *Так угорська Русь зостався без проповіді поступових думок і доси. Я не можу виконати моєї присяги, але тепер, получивши привітання од так численної громади земляків, — осмілюсь скласти ту присягу на їх голови. Роблю я се тим з більшим правом, що в однім з попередніх адресів⁹ говориться про потребу праці в Угорській Русі" /там-так, ст. 110-111/.

Драгоманову присягу, що він її з кінцем грудня 1894. р. *скавав на голови" землякам, почало сповняти незабаром уже після його смерги — мохоче покоління тахицьких учених, що вросло вже під його впливом — Володимир Гнатюк і Степан Томашівський... /етнографічні й статистичні студії; студії мови підкарпатських українців / — і зокрема Іван Верхратський /діалектичні нариси Підкарпаття/.

П О М І Т К И.

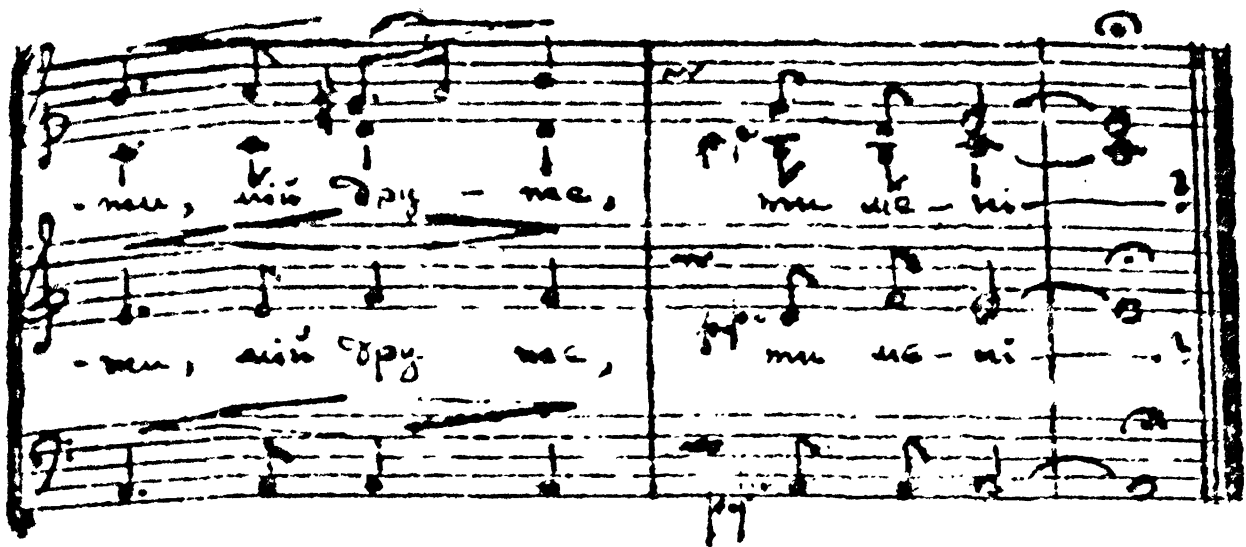
1. Дто той земляк, досі ще не віднайдено. У. Ш.
2. Раєвський Михайло /1811-1884/, рос. церковний і похит. діяч, священник при посольській церкві в Відні, де пробує 42 роки, активно допомагав москвофілам у Галичині і Підкарпатській Русі, К. Ш.
3. Диманський Володимир, проф. петербурзького університету /1833-1914/; славист і етнограф, сто-

ав за цілковите приєднання всіх славян до російського царату й російської культури — "руський язык, як обиди літературний язык всего славянства" /О.Дорошкович, "Листи М.П.Драгоманова до О.М.Пиліна, "За сто літ", кн.ІІІ, ст.93, прих.71/.

4. Розуміється — тодішній термін, що рівнозначний із українством.

5. Тут справа в літературній мові. Підкарпатські інтелігентні звикли до славяноруччя з усіма її літерами та значками, а до давній російській правопис усі ті значки кав, та до й російська літературна мова розвивалася схибно під впливом церковнославянщини, то інтелігенція з х і ж у в а л а форми обидвох мов між собою, вважаючи їх за т е с а м е. Так воно, здебільша, килилося ще й досі. А втім серед "угорорусів" дуже рано впринудили пропагатори російської літературної мови /в.пр., Раковський, Добрянський і т.д./, за якими пішли /до-права, теоретично/ й такі письменники, як Духнович, Павлович і ин.//

6. Про це говорив у своїй адресі чернигівці: "Але хай буде дозволено, святкуючи нині ювілей таку поважану нами діяльність, виховати і наше позадання, що б звідче замідений був той пропуск у нашої справі, що так справедливо заскучує певних українців. Ми розуміємо Угорську Русь, що все це зістається без поступового впливу Русинів та українців, хоч за своє безмірно нечасне національне та соціальне становище повинна була б вона зхилити до себе налу переважну увагу і діяльність. Хай Русини ініціюють з Галичини, ми ж їх підтримуємо з України. Бажаюсь бх від широго серця Вашим прихильникам, що б до Вакого імені славетного діяча українського та галицького можна було б приєднати найменна також славетного діяча і угорського" /М.П.Драгоманов 1841-1895. Его риблея, смерть, автобіографія і спис творів, згадав і видав М.Павлик, Львів 1895, Відповідь М.П.Драгоманова, ст.82/.

ЗБІРНИК
закінчено друком в кінці
лютого, у 1932 року.

В автографі В. ЯРКОВСЬКОГО, Прага II, Січня 24.